Олександр Гуржій

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право

ОСНОВИ

Олександр Гуржій

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII—XVIII ст.: КОРДОНИ, НАСЕЛЕННЯ, ПРАВО

Київ
ОСНОВИ
1996

ББК 63.3(4Укр)46
Г 95

У книзі зроблено спробу вперше у вітчизняній історіографії дослідити проблему становлення та шляхів розвитку території Української держави, визначити її межі в другій половині XVII—XVIII ст. На конкретному фактичному матеріалі, із залученням досягнень зарубіжних істориків, автор детально характеризує у територіальному відношенні державу за правління Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка та інших гетьманів, показує негативну роль царського уряду в державотворчих процесах в Україні. У праці наводяться цікаві дані про кількісний та етнічний склад населення різних регіонів країни, висвітлюються загальні тенденції демографічних змін, досліджуються напрямки тодішньої міграції, суть і значущість правових норм, за якими жили українці, проводиться думка співіснування на українських землях кількох державних утворень.

Книга розрахована на спеціалістів-істориків, студентів, широке коло читачів.

Видання цієї книжки частково фінансується Департаментом допомоги країнам Центральної та Східної Європи Міністерства закордонних справ та зовнішньої торгівлі Канади за програмою Канадського бюро міжнародної освіти.

The publication of this book was made possible in part, through a grant provided by the Bureau of Assistance for Central and Eastern Europe, Department of Foreign Affairs and International Trade, Government of Canada under a programme managed by the Canadian Bureau for International Education.

La publication de ce livre est rendu possible grâce, à une subvention partielle donneé par la Direction générale d'assistance à l'Europe centrale at l'Europe de l'est, Ministère des Affaires étrangères et du Commerce internationale de la cadre d'un programme confié au Bureau canadien de l'éducation internationale.

Г $\frac{0503000000 - 35}{96}$ Без оголош.

ISBN 966-500-040-3

Присвячується
світлій пам'яті батька,
Гуржія Івана Олександровича,
історика України

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

"Українська держава", "національна територія", "Гетьманщина" — ці та деякі інші терміни, а також поняття "російсько-український кордон" (стосовно другої половини XVII— XVIII ст.) майже не застосовувались у працях радянських учених. Особливо помітно це для 70-х — першої половини 80-х років, коли мова заходила про історичну тематику нового часу. Очевидно, спрацьовував стереотип мислення або ж побоювання, "кабы чего не вышло". І, мабуть, справа не тільки в "застійному періоді", хоча саме він багато в чому негативно позначався на становищі вітчизняної історіографії. Обумовлювалося це також і недостатнім рівнем розробленості цих важливих проблем, складних і неоднозначних. Різні за фахом дослідники-історики, правники, етнографи неоднаково підходили до їх висвітлення. Одні з них, наприклад, взагалі заперечували (і роблять це й нині) наявність феодальної держави чи державності в українців. Інші, навпаки, доводять: вона функціонувала лише з 1648 по 1654 рік. Треті пишуть лише про "зародки" Української держави в ході Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького. А деякі твердять про власне державну територію країни, починаючи від Переяславської ради. Причому дефініції "держава" і "державність" чи ототожнювалися, чи категорично розмежовувались (скажімо, тоді, коли йшлося про незавершеність державотворчого процесу). Так, Володимир Антонович був переконаний у відсутності будь-якої державності в українського народу. Михайло Грушевський, Микола Василенко, Іван Крип'якевич, В'ячеслав Липинський, Андрій Яковлів, Михайло Слабченко, Олександра Єфименко та деякі інші історики вважали факт її існування незаперечним.

У 40— 50-х роках ця тема з новою силою прозвучала в працях Миколи Петровського та Федора Шевченка. Зокрема, останній наголошував: "Українська державність в силу історичних умов складалась не на всіх етнографічних

українських землях", а Україну називав "аристократичною", навіть "олігархічною" республікою[1]. Фактично оминув розгляд цих питань Олександр Касименко, присвятивши велику за обсягом монографію безпосередньо російсько-українським зв'язкам на початку Визвольної війни[2]. Цікаво відзначити, що обидва ці дослідника приблизно одночасно працювали над схожими проблемами в Інституті історії АН УРСР, але дотримувалися, як бачимо, неадекватних поглядів (хоч Федір Шевченко і виступив відповідальним редактором книги Олександра Касименка). Про становлення державності в Україні в 1648— 1654 рр. опублікував спеціальну статтю Аркадій Ткач, де зосередив основну увагу лише на деяких найхарактерніших її ознаках[3].

На початку 60-х років Серафим Юшков обгрунтовував тезу про перетворення України в державу й перебування її у васальній залежності від царського уряду на підставі Переяславської угоди та "Березневих статей". Крім того, окремі частини країни — Лівобережжя, Слобожанщина, Запорожжя, на його думку, не являли собою напівсамостійні державні одиниці, які підпорядковувалися центральному українському правлінню: тобто, Україна уособлювала централізовану державу[4]. Олена Апанович "першою козацькою республікою" (отже, державним утворенням — ?!) назвала Запорозьку Січ[5]. З нею ж зародження "національної державності" пов'язував Іван Бойко. Він вважав, що "входження" України до складу Російської держави започаткувало "новий етап" у розвитку "української національної державності", коли "всі органи влади, що створились у ході Визвольної війни, залишались і продовжували виконувати всі належні їм державні функції — внутрішні і зовнішні". Історик був переконаний: "Українська національна державність у роки Визвольної війни є незаперечним фактом"[6].

В 70-х — середині 80-х років у республіці почала простежуватися тенденція відходу від здобутих вже позицій в історичній науці. Під значним тиском заідеологізованих політичних структур все наполегливіше проголошувалася концепція формування середньовічних не держави, бодай, державності в Україні, а лише їх "елементів"[7]. Отже, ті вчені, які її дотримувалися, хотіли вони чи ні, "перевершили" навіть відому постанову ЦК КПРС — "Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654— 1954 рр.)", де прямо зазначалося: в середині XVII ст. на українських

землях відбувався "процес складання української державності" (К., 1954. — С. 29).

Наприкінці 80-х років до цієї тематики повернувся Михайло Брайчевський, який обстоює тезу про те, що Запорозька Січ на кінець XV ст. переклала на себе "функцію української державності" й створила "унікальну для середньовіччя політичну організацію — козацьку республіку з послідовно демократичним устроєм". Зокрема, Брайчевський зазначив: в результаті Визвольної війни "козацька республіка" вийшла за географічні межі т. зв. "Запорозьких вольностей" і остаточно оформилася (?) як демократична держава з республіканським методом правління. "Приєднання цієї держави до Росії, — наголошує він, — здійснене на основі широкої автономії, не позначилося істотно на її характері та соціальній природі"[8].

З початком 90-х років стала домінуючою тенденція до нових пошуків і гострих дискусій при вивченні питань етапів формування, етнічних рис і ліквідації Української феодальної держави (державності)[9].

Подібні аспекти паралельно з вітчизняними вченими розроблялися й дослідниками в Польщі, США, Канаді, ФРН, Англії тощо. Їх працям також притаманні неоднозначність, часом значні розбіжності в оцінках і поглядах з приводу історичного розвитку "козацької держави", "Гетьманщини", "національної революції" 1648— 1654 рр. тощо. Спинимося хоча б побіжно лише на деяких з них. Так, спеціальну працю висвітленню російсько-українських зв'язків з 1654 по 1917 рік присвятив К. Кононенко, де, широко використовуючи монографії О. Лазаревського, М. Слабченка, В. М'якотіна, О. Оглобліна та деяких інших дослідників, зобразив Україну не як автономну державу, а головним чином як колоніальний придаток Росії[10]. М. Чировський вважав, що після "національної революції" 1648 р. на території України виникла "народна держава", етнічна і соціальна структура якої змінилася протягом другої половини XVII— XVIII ст. під впливом "московитів". Поняття "народна держава" і "козацько-гетьманська держава" вчений ототожнює. Час з 1648 по 1781 рік він характеризує як період відновлення і зникнення "політичного суверенітету" українського народу[11]. Дещо інакше до періодизації Української держави підійшов американський дослідник У. Аллен. Період 1654— 1709 рр. він визначив як "Україну гетьманів", а наступний 1709— 1914 рр. — перебування українських земель у "середині

Російської імперії"[12]. Республікою з "особливою демократичною системою правління" назвав Україну другої половини XVII ст. Т. Мацків[13]. У загальних рисах, переважно на підставі вітчизняної історіографії, державотворчі процеси на українських землях за феодальної доби розглянуті в фундаментальному двотомнику "Історія України" Наталії Полонської-Василенко (Мюнхен, 1976. — Т. 2). В історіографічній праці Д. Басараба про події в Переяславі 1654 р. ми не знаходимо більш-менш чітких характеристик щодо статусу України того часу. Однак цей автор, на наш погляд, необгрунтовано відносить фактичне "входження" Лівобережжя до Російської держави не до другої половини XVII ст., а до періоду правління Катерини II (1762— 1796 рр.)[14]. Про державотворчу діяльність гетьмана Петра Дорошенка досить грунтовно йдеться в спеціальній монографії Д. Дорошенка[15]. Заслуговує на окрему увагу велике монографічне дослідження Зенона Е. Когута про російський централізм і українську автономію, в якому автор наголосив на зіткненні "двох антагоністичних політичних систем" України і Росії, починаючи відразу після Переяславської угоди. Принциповою виглядає, зокрема, така авторська думка: за Б. Хмельницького, після 1648 р., "на практиці Козацька держава залишалася функціонувати як фактично незалежна політична одиниця", але вона перебувала "під протекторатом (захистом) Москви, Швеції й Туреччини"[16]. Останнім часом за кордоном вийшли з друку кілька студій, де взагалі ставиться під сумнів можливість існування Української держави в XVII ст.

У запропонованій же книзі при розгляді проблеми виникнення та формування **державних кордонів та території** в Україні проводиться ідея функціонування останніх в тій чи іншій мірі, починаючи з 1648 р. аж до правління імператриці Катерини II. Отже, обстоюється думка про існування української державності (за всієї її обмеженості) фактично майже півтора століття.

В зв'язку з розглядом цих питань, досить важливим є дослідження аспекту про етнічний склад населення Української держави у той час. Адже він має не тільки суто наукове, а й політичне значення. Його всебічне висвітлення дасть змогу, по-перше, показати справжню, без перебільшень і "патріотичних натяжок", роль українського етносу в створенні власної республіки (причому слід зазначити, що кордони останньої не збігалися з масовим

розселенням корінних жителів); по-друге, визначити в цьому процесі місце представників інших народностей (участь у державному керівництві, судочинстві, військових подіях тощо). Це тим більш важливо, бо як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії з цього приводу існує кілька трактувань. Наприклад, одні вчені доводять: напередодні Визвольної війни й після її завершення від Карпат до кордонів власне Росії проживали майже винятково українці. Інші дослідники значно перебільшують чисельність на цих землях переселенців російського, білоруського, литовського чи польського походження. Так, автор рукопису "Історії Остерського повіту" (кінець XVIII — початок XIX ст.) доводив, що названий регіон у XVI—XVII ст. заселяли головним чином вихідці з Білорусії і що саме вони там заснували багато сіл. А шляхтичі, на його думку, становили "большею частью уроженцы Великой Польши"*. Причому поселення "Московской Украины"** в кінці XVI — на початку XVII ст. являли собою "ничто иное, как сбор вольницы, называвшейся черными государевыми мужиками, но ничто в казну не платившей. Многіе погосты были просто притоном разбойников. Усиливали их бездомние бродяги, нигде не записанные"[17].

Стосовно Слобожанщини Д. Бантиш-Каменський, анонімний автор "Історії Русів", С. Зарульський, І. Квітка, В. Пассек, М. Гербель, П. Головинський, П. Куліш, Е. Альбовський та деякі інші висловили різні думки з приводу її державної належності в XVII— XVIII ст.: чи то Україні, чи то Росії, чи то Кримському ханству[18]. Д. Багалій у багатьох своїх працях писав про спільне освоєння регіону як українцями (із заходу), так і росіянами (з півночі), вважаючи його "древнерусским украинским"[19]. М. Грушевський у багатотомній "Історії України-Руси" твердив головним чином лише про українську колонізацію там. В. Юркевич наголосив на тому, що на першому етапі заселення Слобідської України (за гетьманування Б. Хмельницько-

*Давнє визначення "Велика Польща" (Wielkopolska) не збігається з сучасним (у розумінні історичної області в басейні р. Варти з містами Познань, Гнєзно, Каліш та ін.) З кінця XVI ст. цей термін означав північно-західні польські землі.

**Під "Московською Україною" автор, очевидно, розуміє територію майбутньої Слобожанщини, а також Сіверщину.

го) цей процес відбувався при загострених стосунках між представниками обох етносів[20].

У цій праці здійснено спробу викладу матеріалу про формування етнічного складу в "козацькій державі" з урахуванням неоднозначності питання, всіх тих складних політичних обставин, які існували в цілому в Російській державі й безпосередньо впливали на Україну. Значно допомогли в розв'язанні завдань дослідження досягнення сучасних істориків: А. Слюсарського, В. Кабузана, О. Дружиніної, В. Смолія, М. Крикуна, А. Перковського, Г. Махнової, В. Борисенка, Ф. Заставного та ряду інших. В їх монографіях чи спеціальних статтях є важливий фактичний матеріал про кількісний і соціальний склад населення України в другій половині XVII— XVIII ст., зміни в розміщенні українців, час виникнення окремих міст, менших населених пунктів, розвиток міжетнічних зв'язків тощо[21]. Принципові оцінки стосунків на прикордонних землях українців і кримчан містяться в працях В. Дубровського та П. Надинського[22].

Характер суду й процес судочинства, які регулювали повсякденне життя українців у другій половині XVII—XVIII ст., вивчали в різний час багато дослідників (насамперед, маємо на увазі досить відомі в наукових колах праці О. Кістяківського, О. Левицького, М. Слабченка, І. Черкаського, І. Теличенка, Н. Мірзи-Авак'янц, М. Василенка, В. Дядиченка, В. Мєсяця, А. Ткача, А. Пашука та інших). Вони грунтовно висвітлили законотворчу діяльність більшості державних установ Речі Посполитої та Російської держави (стосовно України), показали поступове юридичне закріпачення народних мас і суть основних нормативних актів, виданих урядами трьох країн щодо українців.

У монографії зосереджено увагу насамперед на правилах поведінки, що існували в територіальних межах Української держави, простежено впливи зводів законів Литви, Польщі й Росії на місцевий побут, а також зроблено спробу визначити суспільне значення й етичну цінність права безпосередньо для корінних мешканців країни.

Отже, наша тема при дослідженні передбачає аналіз трьох важливих аспектів — головних ознак будь-якої держави: кордони, населення, яке її заселяє, і закони, за якими живуть конкретні люди. Власне бачення проблеми сформувалося у нас, у першу чергу, на підставі тогочасного документального матеріалу, а також спеціальних

розвідок різних за фахом учених: істориків, правників, етнографів, картографів тощо.

Карти для книги виготовлені з урахуванням авторського матеріалу в секторі картографії Інституту історії України НАН України під керівництвом кандидата історичних наук О.Є. Маркової, за що автор висловлює щиру подяку виконавцям.

Література та джерела

[1]Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959. — С. 258, 282.

[2]Касименко О.К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1651 р. — К., 1965. — 430 с.

[3]Ткач А.П. Складывание украинской государственности в период народно-освободительной войны 1648—1654 гг. // Київський держуніверситет ім. Т.Г. Шевченка. Наук. записки. — К., 1954. — Т. 13. — Вип. 5. — С. 17—34.

[4]Юшков С.В. История государства и права СССР. — М., 1961. — Ч. 1. — С. 394—395.

[5]Апанович О.М. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму // Укр. іст. журн., 1965. — № 12. — С. 37.

[6]Бойко І.Д. До питання про державність українського народу в період феодалізму // Укр. іст. журн., 1968. — № 8. — С. 27—32.

[7]Історія Української РСР. — К., 1979. — Т. 2. — С. 74; История государства и права Украинской ССР. — К., 1987. — Т. 1. — С. 139.

[8]Брайчевський Михайло. Співдоповідь // Літ. Україна, 1989, 12 жовт. — С. 6.

[9]Див.: Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. — К., 1991; Смолій Валерій, Степанков Валерій. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992; Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку // Матеріали Всеукраїнських історичних читань. — Черкаси, 1992—1994. — Вип. 2—4; Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. — К., 1993. — Вип. 1, 2, 3; та ін.

[10]Kononenko Konstantyn. Ukraine and Russia: A History of the Economic Relations between Ukraine and Russia (1654—1917). — Milwaukee — Wisconsin, 1958. — 258 p.

[11]Chirovsky Nicholas. Old Ukraine: It's socio-economic history prior to 1781. — Madison (New Jersey), 1963. — 432 p.

[12] Allen W.E.D. The Ukraine: A History. — New York, 1963. — XVI — 404 p.

[13]Mackiw Theodore. Prince Mazepa, Hetman of Ukraine in contemporary English publications 1687—1709. — Chicago, 1967. — p.13, 23.

[14]Basarab John. Periaslav 1654: A Historiographical study. — Edmonton, 1982. — 322 p.

[15]Дорошенко Дмитро. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — 712 с.

[16]Kohut Zenon E. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy. Imperial Absorption of the Hetmanate 1760 s — 1830 s. — Cambridge, Massachusetts, 1988. — P. 65—66.

[17]ЦНБ НАН України. — ВР. — Ф.1. — № 58246[62/1]. — Арк. 20 зв. — 25.

[18] Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1993; История русов, или Малой России. — М., 1846; Зарульский С. Описание о Малой России и Украине // Чтения Общества истории и древностей российских при Московском ун-те (далі — Чтения ОИДР). — М., 1848. — № 8; Квитка И. Записки о Слободских полках с начала их поселения до 1766 года. — Харьков, 1812; Пассек В. Историко-статистическое описание Харьковской губернии 1836 года // Материалы для статистики Российской империи. — СПб., 1839. — Т. 1; Гербель Н. Изюмский Слободской полк. — СПб., 1852; Головинский П. Слободские казачьи полки. — СПб., 1864; Кулиш П. История воссоединения Руси. — СПб., 1874; Альбовский Е. История Харьковского слободского казачьего полка (1651—1765 гг.). — СПб., 1895.

[19]Наприклад, див.: Багалей Д.И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. — М., 1887; його ж. Історія Слобідської України. — Харків, 1990.

[20]Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького. — К., 1932.

[21]Слюсарський А.Г. Слобідська Україна. Історичний нарис XVII—XVIII ст. — Харків, 1954; його ж. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. — Харьков, 1964; Кабузан В.М. Чисельність українського населення на території Росії за ревізіями 1732—1763 рр. // Укр. іст. журн., 1960. — № 6; його ж. Изменения в размещении населения

России в XVIII — первой половине XIX в. — М., 1971; Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. — К., 1978; Крикун М.Г. Висвітлення демографічного розвитку Правобережної України другої половини XVII— XVIII ст. в дослідженнях радянських істориків // Вісник Львів. ун-ту. Сер. іст. — Львів, 1983. — Вип. 19. — С. 23—30; Перковский А.Л. Народонаселение Украины в XVIII в. // Автореферат. дисс. канд. ист. наук. — К., 1968; його ж. Українське населення в 60— 70-х роках XVIII ст. // Укр. іст. журн., 1968. — № 1; — С. 107 — 111; Махнова Г.П. Чисельність і склад українського населення Росії в 60-х рр. XVIII ст. // Укр. іст. журн., 1965. — № 2; Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986; Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі. — Львів, 1993.

[22]Дубровський В. Україна і Крим. — Женева, 1946; Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. — Симферополь, 1951. — Ч.1.

Розділ 1

ДЕРЖАВА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ТЕРИТОРІАЛЬНОМУ ВІДНОШЕННІ

Лихоліття іноземного панування та сваволі, довготривале політичне розчленування автохтонного населення не могли негативно не позначитися на процесі формування в Україні етнічної держави. Майже всі землі, що їх заселяли українці, в першій половині XVII ст. опинилися під владою польських шляхтичів та магнатів і були включені ними до складу Речі Посполитої. Поза межами цього державного утворення залишились тільки західні райони краю — Закарпаття (загарбане угорськими феодалами ще в XI— XIII ст.) і "пусті" степи далі на схід від сучасної території Полтавщини (формально належали Москві) — землі майбутньої Слобожанщини. До середини XVII ст. українцям вдалося зберегти лише деякі (та й то не завжди досить виразні) ознаки колишньої власної державності, що існувала ще за часів Київської Русі. Особливо обкраяний вигляд перед Визвольною війною мала українська державність у територіальному аспекті. Зокрема на півдні, узбережжя Чорного моря (в працях давніх арабських авторів, хроністів хрестових походів, літописах його нерідко називали "Руським"[1]) фактично повністю опинилося у володінні турецького султана і кримського хана. В зв'язку з цим вихід до нього жителям України був дуже обмежений. Найголовніша річка краю — Дніпро — в своїй нижній течії також входила в так звану "татарську зону"[2]. В ній перебували значні райони Подністров'я та Побужжя.

В першій половині XVII ст. певною мірою почав окреслюватися **східний кордон**, який розмежовував землі власне України (в складі Речі Посполитої) й Московської держави. Згідно з умовами перемир'я між Росією та Польщею, підписаного в с. Деулін (нині м. Загорськ Московської області) 1(11) грудня 1618 р. про припинення на 14,5 року російсько-польської війни, що точилася протягом 1617— 1618 рр., царський уряд вимушено погодився на передачу під владу короля (терміном з 25 грудня 1618 р.

ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1569 — 1648 рр.

по 25 червня 1632 р.) Чернігово-Сіверської та Смоленської земель (за винятком м. Вязьми)[3]. Відповідно до пункту § 2 Деулінського трактату, Польщі конкретно передавались такі головні населені пункти: Дорогобуж, Біла, Смоленськ, Рославль, Серпейськ, Трубчевськ, Невель, Себеж, Красне, Стародуб, Попова Гора, Почеп, Новгород-Сіверський, Чернігів, Моровськ, Монастирище, а також Велизька волость. Останні сім міст разом "с волостьми", які здавна до них належали, "изстари" вважались українськими і являли собою в територіальному відношенні майже всю Чернігівщину. Параграфом 6-м в угоді передбачалось встановлення постійно діючого кордону між Польською і Російською державами[4]. Проте в процесі визначення цих меж у представників обох сторін ("межових суддів" або "суддів меж") виникли великі непорозуміння й склалася досить конфліктна ситуація, бо кожна з них прагнула прихопити територію якомога більшу[5]. Наприклад, неабияка суперечка розгорнулася за порівняно велику на той час Комарицьку волость. Внаслідок цього політичний рубіж на сході Чернігівщини і Сіверщини тоді так і не вдалося встановити. Це болюче питання ще не раз поставало досить гостро*. Так, у 1620 р. уряд Сигізмунда III Вази відправив на Сіверську землю спеціальних комісарів з метою "ординації замков од Москви рекуперованих, для одбирання замков сіверських од Москви, так теж і для ревідовання (тобто: ревізування. — *О.Г.*) прав од людей стану духовного, яко і дворян, і синов боярських, як зачим хто всякії добра ойчистії держат"[6]. Подібна ситуація склалася і в період так званої Смоленської війни 1632— 1634 рр., розпочатої царським урядом саме з метою повернення вищеназваних регіонів.

Спочатку військові події розгортались з повною перевагою на користь Росії. Головнокомандуючому її армії — бояринові й воєводі М.Б. Шеїну вже в кінці 1632 — на початку 1633 р. вдалося захопити Дорогобуж, Білу, Серпейськ, Невель, Рославль, Себеж, Красне, Новгород-Сіверський, Сураж, Батурин, Миргород, Стародуб, Почеп,

*Крім того, польські магнати і шляхтичі на образу російському цареві, продовжували називати королевича Владислава "великим князем московським", "государем" і навіть "всея России Великим царем", підкреслюючи при цьому умовний характер правління першого (див.: Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — Изд. 4-е. — СПб. — Киев— Харьков, 1903. — С. 119; Переписка между Россией и Польшей... — С. 14).

Борзну, Мену та деякі інші міста і "городища"[7]. Однак згодом примхлива фортуна відвернулася від російських військ (почався їх швидкий розклад, що значною мірою обумовили напади кримських татар) і повернулась обличчям до супротивника — шляхетських загонів. І хоча у вітчизняній і польській історіографії існують різні оцінки наслідків цієї війни[8], але незаперечним є той факт, що уряд Владислава IV, виходячи з Поляновського мирного договору від 14(24) червня 1634 р., повернув фактично всі втрачені на першому етапі війни землі й відновив той польсько-російський кордон, який існував згідно з Деулінським трактатом[9]. Проте Польща повернула Російській державі м. Серпейськ з прилеглою до нього місцевістю, а польський король отримав (через біскупа Жадика), причому цілком таємно, з московської казни 20 тис. крб. за свою відмову від претензій на царський престол. Стаття 3 Поляновського мирного договору проголошувала скасування підписаного 17(27) серпня 1610 р. у Москві договору між польським гетьманом С. Жолкевським (Жулкевським) і боярами про обрання на російський престол Владислава: йому особисто, а також його спадкоємцям царем московським "впредь... ни писаться, ни именоваться", "Российского государства не искать и не домагаться"[10].

Поляновська угода передбачала і правовий аспект визначення кордонів і, зокрема, розмежування Новгород-Сіверської та Чернігівської земель від Трубчевського і Путивльського районів, а також Брянська, Рославля та Почепа з прилеглими до них територіями. Обов'язковою вимогою до межових суддів у цій справі стало те, що вони мали кордони встановлювати за "давніми" грамотами і "писцевими книгами" "в правду" та "безо всякія хитрости". Враховувалися також і свідчення старожилів цих місцевостей (особливо тоді, коли були відсутні належні документи)[11]. Безпосередньо кордони позначались спеціальними межовими ознаками ("в натурі"), які потім записувались до межових книг і фіксувались в урядових грамотах. Пізніше юридичні сторони обмінювались останніми, щоб "то и впредь было крепко и ненарушимо без спору"[12]. Хоча і наявність такого роду документів не завжди могла відвернути політичні непорозуміння. Наприклад, під час вирішення в 1638 р. так званого "Путивльского межевого дела" польська сторона звинувачувала російську: "... Мы паны рада с вами говорили... на многих и широких речех, а в совершенье того дела не привели за

вашим царского величества послов несходством, потому что вы во всем том Путивльском межевом деле сходства своего не показали, а заставаете и хотите отвести к Путивлю королевского величества многіе кіевскіе и черниговскіе земли неправдою, неведомо почему. А мы перед вами на те земли клали прежних королей старинные грамоты и иные многіе крепости, которые королевского величества межевые судьи перед межевыми судьями царского величества клали; и вы те грамоты и крепости ставите ни во что. А признаваемся мы паны рада, что вы хотите, оспоря те прямые кіевскіе і черниговскіе земли, дождавшися времени, всчать новую кровь..."[13]. Надалі "писцеві книги" і такого роду грамоти ставали основними джерелами при вирішенні всіх прикордонних конфліктів. Прикладом одного з таких може послужити "Список с подлинных межовых книг границ города Путивля и городищ Чернигова и Черкасс" (1647 р.). "А приняв городы и остроги и слободы и заседалое место со всякими угодьи из королевскіе стороны, — зазначалося, зокрема, в ньому, — и учинили межу от прежнего межеванья 154 году (1646 р. — *О.Г.*) от прилуцкіе дороги от концов, по меже идучи прямо степью с версту до копцов, на левой стороне копец царского величества, а на правой стороне копец королевского величества; а от тех двух копцов едучи прямо версты с полторы два копца, на левой стороне копец царского величества, а на правой стороне копец королевского величества; а от тех копцов с версту возле колок осиновый большой, а колок осиновый королевского величества в стороне, а от того колка едучи две версты два копца блиско дороги, что ездят из Путивля в литовский город Красной; а от тех двух копцов едучи версты с четыре прямо степью возле дороги, что ездят из Путивля за рубеж в город в Ромон, два копца..." і т. ін.[14]

Як бачимо, кордони могли позначатися шляхами, лісами, степом, окремими стовпами, а також досить своєрідними позначками. Всі вони не могли вважатися довготривалими, а тому встановлені межі періодично вимагали нових підтверджень чи уточнень з боку зацікавлених сторін. А це, в свою чергу, викликало знову ж таки непорозуміння та суперечки. Так, проведення кордонів за Поляновським трактатом (проблема, яка відразу здалася порівняно простою і майже вирішеною) затяглося на багато років і фактично не було здійснено аж до початку

Визвольної війни. А подальші події вирішили це питання зовсім по-іншому.

Потрапивши в підпорядкування польської адміністрації вже відразу після Поляновського "вічного миру" (1635), нові області зазнали помітних змін у суспільно-політичному устрої. Зокрема, Сіверська земля була перетворена в Чернігівське воєводство (складалося з двох повітів: Новгорода-Сіверського і Чернігівського). Стародубський повіт ввійшов до Смоленського воєводства.

Особливої гостроти в 30—40-х роках XVII ст. набули спроби польських і російських урядовців розмежувати власне українські землі та "Московщину". Зокрема і ті, й інші прагнули політично відокремити Новгород-Сіверщину та Чернігівщину від Комарницької, Путивльської і Рильської волостей, а також провести межу між володіннями шляхти на Полтавщині й Слобідською Україною, де тільки-но почалося більш-менш масове освоєння території[15]. В цьому аспекті Польщі переходило з-під влади Москви 19 міст із слободами, селами та "присілками" (Варва, Журавка, Куренка, Многове, Сенча, Снятин, Еропи, Хомутець, Лохвиця, Бодаква, Комишенка, Лютенка, Сорочинці, Глинськ, Артополот, Тесків, Ручинці, Чорнухи), нібито побудовані на Путивльщині. Приблизно в тому ж регіоні російський уряд вимагав собі 7 міст, а саме — Ромен, Жидке, Ведмеже, Липове, Красне, Гадяч і Сарське. Але польська сторона не погодилась з цим: замість останніх 7 міст Москві було передано лише Трубчевськ з прилеглими до нього волостями. Також до неї перейшли городища Недригайлівське, Городецьке, Кам'яне, Охтирське, Ольшанське та деякі інші[16].

Тому **кордон** на той час у цьому краї проходив приблизно так: по верхній течії р. Сухий Ромен до Деханівського та Недригайлівського городищ; по течії р. Терн до р. Бобрик, а далі через Бобрик та Сулу до Городецького городища та р. Псел; далі по Пслу вниз, до Кам'яного городища (польське володіння) і р. Ворскла, нею до городищ Скельське, далі — Більське і від останнього до р. Мерла та Коломак; через Коломак до р. Орчик, вгору по ньому до Муравського шляху[17].

Новгород-Сіверщина та Чернігівщина природних кордонів з Путивльщиною взагалі не мали, що особливо ускладнювало розмежування. Найбільші територіальні непорозуміння тут виникли з приводу так званих "Приклевенських земель" і конкретно с. Крупець з навколишньою

місцевістю. Тільки перед самою Визвольною війною вдалося встановити в цьому районі державний кордон. Він пройшов по р. Сопич до Догбенського болота, річкою Клевена до Сейму. Землями на правому березі Клевени заволоділа Польща, на лівому — Москва (в тому числі й с. Крупець). У питанні про розмежування Новгород-Сіверщини з Комарницькою волостю неабиякі суперечки виникли за с. Олешковичі з "волостю". В результаті довготривалих переговорів воно відійшло Російській державі[18].

Таким чином, напередодні великої Визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі **східній кордон**, який розмежував Україну і "Московію", було більш-менш встановлено. Від нього на українських землях поряд з польсько-литовським діяло й місцеве право. Ця межа протягом XVII ст. бралася до уваги урядами обох держав при вирішенні різних прикордонних справ (видачі злочинців, селян-утікачів тощо). Інші кордони точно визначити фактично немає можливості через відсутність більш-менш повних і точних межових описів.

1648—1649 рр. стали поворотними у долі не лише України, а й більшості країн Східної Європи. Саме на той час припадає виникнення і становлення автономної, порівняно самостійної в політичному аспекті області українців, яка в певному розумінні стала ядром майбутньої національної держави. Тут ми не можемо не висловити свою незгоду з твердженням М. П. Василенка, що про територію країни, в державному розумінні, можна говорити тільки починаючи з 1654 р. — тобто з часу об'єднання її з Росією. Підстави для цього, на думку вченого, такі: невизначеність кордонів у 1648—1654 рр. (зокрема, невідокремленість "місцевості" від Речі Посполитої), залишення без змін попереднього адміністративного устрою (поділ на воєводства), обмеженість дії власне українського права, неусвідомлення корінним населенням визволеної області як юридично самостійної[19].

Проте джерела переконують нас в іншому. Вже після Корсунської битви, в травні 1648 р., гетьман з козацькою старшиною і військом прагнули, по-перше, "по Білу Церкву" мати відокремлену державу; по-друге, щоб їм повернули "давні вольності"; "щоб до міст, замків і держав (володінь. — *О.Г.*) ні старости, ні воєводи (польські. — *О.Г.*) не мали ніякого права"[20]. Це, так би мовити, щодо "усвідомлення" і політичних намірів перших на самому

початку Визвольної війни. Законодавчий же бік справи на той час складався так. Відповідно до Зборівського договору 8(18) серпня 1649 р. між Богданом Хмельницьким і польським королем Яном II Казимиром "козацька автономія" охоплювала Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства. Тут, очевидно, варто порівняти тексти "Вимог Війська Запорозького до його королівської милості", подані Б. Хмельницьким 7(17) серпня Яну II Казимиру, і Зборівського трактату, бо вони певною мірою уточнюють і доповнюють один одного. Конкретно в пункті 2 першого з цих документів зазначається: "Почавши від Дністра, Берлинців, Бар, по Старий Костянтинів, по Случ і за Случ, що впадає в Прип'ять, по Дніпро, а від Дніпра, почавши від Любеча до Стародуба і аж до московської границі з Трубецьким, в усіх цих названих містах ми самі зробимо перепис, призначивши на службу його кор. вел. і всій Речі Посполитій тільки гідних, здатних до цього молойців. По цих містах серед нашого війська, щоб корогви, як іноземні, так і польські, не мали ніяких прав і не наважувалися брати жодних стацій"[21].

У Зборівській угоді ж додатково називається ще кілька міст і районів, які вже законодавчо відокремили "козацьку територію" від Речі Посполитої: "А то таковым мест описанем: од Днепру почавши с тоей-ту сторони в Дымеру, в Горностайполю, в Коростешове, в Павлочи, в Погребищах, (в Прилуке), в Винници, в Браславлю, оттамтоль од Браславля до Ямполя ку Днестрови, так же до Днестра розуметися мает, в реестр козаки мають быти приймованыи; а з другое зась стороны Днепра, в Остру, в Чернигове, в Нежине, (в Ромне) и всюды аж до границе московскои и Днепра. А що ся дотыче мест иншых его кор. милости и шляхецких над меру в тых пунктах описаных, в тых юж не мают быти козаки; волно еднак з них тому, который хочет быти в козацтве, без гамовання панского выйти зо всею маетностю на Украину, который буде до реестру принятый"[22]. Дещо пізніше цей простір приблизно дорівнював площі трьох губерній: Київської, Чернігівської й Полтавської з деякими сусідніми повітами і становив близько 180 тис. кв. км[23]. Отже, він межував у кордонах з Польщею, "Московщиною" і Туреччиною, причому Дніпро — найголовніша комунікаційна артерія — опинився повністю в полі діяльності українців. Зберегти цю територію і в майбутньому значно розширити її стало першочерговим завданням у політиці гетьмана. В пункті

10 "Вимог Війська Запорозького" Б. Хмельницький наполягав на тому, щоб "всякі посади в різних воєводствах — земські, гродські і міські в королівських, світських і духовних містах, починаючи від Києва по Білу Церкву і до татарського кордону, а в Задніпров'ї — в воєводстві Чернігівському, його королівська милість повинен віддавати особам не римської, а грецької релігії...", тобто — православної[24]. Крім того, Зборівська угода давала ряд прав на: утримання своєрідного українського війська — загонів збройних козаків до 40 тис. чоловік на чолі з гетьманом; призначення м. Чигирин гетьманською резиденцією; привілейований статус козаків (насамперед, зрозуміло, старшин), православних шляхтичів і духовенства (з власними самоуправлінням і судочинством). Також заборонялося в автономній області перебування польських збройних сил і функціонування єзуїтських шкіл (коли вже існували національні місцеві). Проте Україна й надалі мала залишатися у політичному зв'язку з Польщею. Але головне те, що неабияк зріс авторитет самого керманича на українських землях, сформувалось усвідомлення у нього особистої відповідальності за дальшу долю власного народу.

Про те, як склалася територія визволеної частини України на кінець 1649 р., про її адміністративний устрій та межі з Польщею і Литвою, свідчать дані "Реєстра всього Війська Запорозького", зробленого внаслідок подій під Зборовим[25]. Прикордонними на той час стали такі полки: Білоцерківський, Брацлавський, Кальницький (пізніше — Вінницький), Київський і Чернігівський. Перший з названих, створений влітку 1648 р. після перемоги козацько-селянських загонів під Корсунем, займав південно-західну частину сучасної Київської й північну частину теперішньої Черкаської областей. Він межував: на півночі — з Київським, на сході — Канівським, на півдні — Корсунським і на заході — Брацлавським і Уманським полками. Політико-адміністративним і військовим центром визначилася Біла Церква. Рубіжні міста на заході й півночі: Паволоч, Івниця й Коростишів[26]. У своїх "Студіях над державою Богдана Хмельницького" І.П. Крип'якевич називав ще Каменобрід, але дещо згодом визнав це за помилку[27].

В Брацлавському полку (створений у 1648 р. після визволення Брацлавщини повстанськими загонами М. Кривоноса, займав територію сучасної Вінницької та більшу частину Хмельницької областей) крайні великі населені

пункти на заході були: Ямпіль, Стіна, Черніївці, Садковець, Шаргород, Мурахва, Копистерин, Пенківці, Станіславчик, Браїлів[28], тобто тоді цей кордон збігався з межею Брацлавського воєводства[29]. У Кальницькому (також виник у 1648 р.) — Вінниця, Прилуки, Погребище, Борщагівка, а також Беклівка[30]. Обидва полки знаходилися головним чином на території Брацлавського воєводства, а їхні західні кордони розмежовували у більшості випадків Брацлавське та Подільське воєводства.

У Київському полку (утворився в 1648 р.) на заході й півночі межовими містечками були Овруч, Ворсівка, Макарів, Гостомель. Увесь же західний кордон території, зайнятої козацьким військом, на кінець 1649 р. проходив так: Яруга — Браїлів — Прилуки* — Беклівка — Коростишів — Овруч. При цьому Бердичів, Чуднів, Житомир, Межиріч навіть не згадуються, а "козацькі" кордони не доходили тут до межі Київського та Волинських воєводств. Ця так звана лінія лише в деяких пунктах збігалася з кордоном, визначеним Зборівською угодою, а фактично ж ішла значно далі на захід.

На лівому березі Дніпра Чернігівський полк (заснований на самому початку Визвольної війни) на півночі обмежували Чернігів, Сосниця, Батурин, Конотоп[31].

Всі ці межі фактично без змін проіснували до Берестецької битви влітку 1651 р., а точніше — до укладання Білоцерківського договору 18(28) вересня того ж року.

Називаючи вище полки, ми не випадково звернули увагу на час їхнього заснування — 1648 р. Враховуючи цей факт, а також те, що вони не завжди вкладалися в межі старих кордонів воєводств, цілком логічно напрошується спростування думки М.П. Василенка про те, ніби на цій території залишився без змін попередній (польський) адміністративний устрій. До речі, слід зазначити, що подібного роду твердження існували і набагато раніше. Так, невідомий автор записки "Про територіальний поділ України і про її управління за поляків, гетьмані Б. Хмельницькому до возз'єднання її з Росією" (російська копія XVIII ст.) писав: "До Хмельницкаго в Малой Россіи были казацкие полки, учрежденные от польскаго короля Стефана Баторія, а именно: на той стороне Днепра Чегиринский, Корсунскій, Черкаскій, Уманскій, Ладыжинскій, Богуславскій и Кіевскій, а на сей стороне Днепра

* Поселення на Поділлі.

Переяславскій, Полтавскій и Миргородскій... При гетмане Хмельницком в Малой Россіи земские учреждені таково еж было, каковы и во времена владенія польскаго"[32].

Внаслідок трагедії, яка сталася під час подій поблизу м-ка Берестечка (зрада повстанців їхнім союзником — кримським ханом Іслам-Гіреєм III, захоплення гетьмана в полон і врешті-решт нищівна поразка селянсько-козацьких військ), Б. Хмельницький змушений був шукати вихід у новій угоді з польсько-шляхетським урядом. Спочатку він сподівався на те, що все залишиться на попередніх умовах Зборівського договору. Однак магнати і шляхтичі, використовуючи ту перевагу і реальні обставини, що польсько-литовські війська захопили значну частину "козацьких" земель, намагалися якомога більше звузити автономну територію, тобто практично обмежити її тільки одним Київським воєводством. Так, у Білоцерківському трактаті наголошувалось (пункт 1): "Дозволяємо і призначаємо організувати реєстрове військо в числі двадцяти тисяч чоловік. Це військо гетьман і старшина повинні набрати і записати в реєстр, і воно мусить перебувати тільки в маєтках його королівської милості, що містяться в воєводстві Київському, не маючи нічого до воєводства Брацлавського і Чернігівського. А маєтки шляхетські мусять лишатися вільними і в них реєстрові козаки ніде не повинні лишатись; а хто лишиться реєстровим козаком у числі двадцяти тисяч, той з маєтків шляхетських, які містяться в воєводствах Київському, Брацлавському і Чернігівському, також у маєтках його королівської милості, мусять переселитись у маєтки його королівської милості в воєводстві Київському..."[33]. Пунктом 3 обумовлювалося, що польська армія, поки не буде складено реєстр, не входитиме в межі Брацлавщини і Чернігівщини. Однак фактично ця окупація почалася майже одразу ж після виводу селянсько-козацького війська[34]. Важливим виявився пункт 4 Білоцерківського трактату, оскільки він стосувався жителів та їх подальшої долі у Київському, Брацлавському й Чернігівському воєводствах. У них "обивателі..., а також і старости самі особисто і через своїх урядників, — відзначається в ньому, — можуть вступати у володіння своїми маєтками і одразу брати під свою владу всі доходи, корчми, млини і судочинство; проте саме збирання податків із селян повинні відкласти до вищезгаданого строку, призначеного для закінчення реєстрів, щоб обрані в реєстр козаки тим часом переселилися, а

лишились тільки ті, що належать до стану селян. Те саме мусить бути і в маєтках його королівської милості, поки не буде вже відомо, хто лишається на правах козацьких, а хто приписаний до замку і підлягає селянським повинностям"[35].

Польський уряд, магнати і шляхтичі значно переоцінювали свою тимчасову перемогу під Берестечком й значення договору, підписаного в Білій Церкві. Зокрема, це розцінювалося ними як остаточна ліквідація кордону Війська Запорозького на Случі — зламання "шиї" козацької лінії, "яку так широко і гордо вимірював противник"[36].

Білоцерківська угода справді могла б означати "упадок автономної України" (Омелян Терлецький), коли б не залишилася головним чином тільки на папері. Великій регіон ще продовжував перебувати під повним контролем Війська Запорозького, а тому серйозної думки про припинення війни за подальше визволення українських земель тоді у Б. Хмельницького навіть не виникало. Він зовсім не вважав справу програною і сподівався її дуже поліпшити за рахунок виваженої зовнішньої політики: конкретно малися на увазі нові переговори з Москвою і Туреччиною (остання мала допомогти вирішити молдавське питання).

І дійсно, кардинальні зміни на краще вже досить скоро стали відчутними. Батозька битва у травні (червні) 1652 р., у якій загинуло майже все польське військо і його керівництво (коронний гетьман М. Калиновський із своїм сином — коронним обозним, командир німецьких найманців З. Пишемський, кілька старост і вищих урядовців), повернула українським повстанцям Брацлавське воєводство. Там знову почала діяти козацька управа. Після цієї перемоги, яка стала свого роду реваншем Б. Хмельницького за поразку під Берестечком, були остаточно визволені Подніпров'я та Київ. Позитивно вплинула вона й на українсько-молдавські взаємовідносини, які помітно зміцнив шлюб молдавської княжни Роксанди і Тимоша Хмельницького[37].

Аналізуючи дані 1653—1654 рр., І.П. Крип'якевич зробив спробу окреслити **державні межі** "козацької території" на той час. Так, з Польщею вони проходили через Яругу — Чернівці — Мурахву — Красне — Вінницю — Прилуки (на Поділлі) — Самбіль — Карпилівку; з Росією зберігався традиційний кордон, а з Туреччиною і Кримом проходило розмежування через так зване "Дике поле" — українські й південноросійські степи між Дніст-

ром і Доном[38]. При цьому слід відзначити історичну роль у процесі державотворення середньої Наддніпрянщини (тоді охоплювала головним чином полки: Білоцерківський, Канівський, Кропивнянський, Переяславський, Черкаський і Чигиринський), котра, як і в попередні періоди, становила територіальне ядро українського етносу. Протягом багатьох століть простежувалася її відносна стабільність. Паралельно Запорозька Січ, "низове товариство", залишалася "центром свободи", виступала для більшості населення прототипом ідеального загальнонаціонального державного устрою[39].

Принагідно варто звернутися до подій того часу в межах Білорусії, бо вони стосуються безпосередньо нашого питання. В 1654 р. об'єднані російсько-українські збройні сили, виступивши проти польсько-шляхетської армії, в ході розгортання військових дій опинилися на території цієї країни. Козацькими загонами керував тоді наказний гетьман і одночасно полковник Іван Золотаренко. В червні — вересні він зайняв значну частину білоруських земель і мав намір створити на них "нову Гетьманщину", що входила б до складу Української держави. Всюди почав поширюватися козацький устрій і поділ на полки[40], місцеві жителі стали вступати до загонів Золотаренка і навіть голити голови на козацький манір. Полковник направив до Б. Хмельницького представників від Білорусії в кількості 400 шляхтичів і міщан, щоб ті "зложили" через нього присягу цареві. Російський уряд занепокоївся і почав висловлювати з приводу всього цього своє невдоволення. З Москви вимагали, щоб присягу складали не гетьману, а царським представникам. Почалося протистояння обох сторін, яке згодом настільки загострилось, що вилилося у значні збройні сутички: в 1656 р. полковники Іван Нечай — наступник Золотаренка — і Яременко відверто вступили в боротьбу з московськими військами в регіоні. На думку І.П. Крип'якевича, "білоруси, яких з українцями єднала культура і спільна оборона православної віри, воліли бути в політичних зв'язках з Україною, ніж підлягати Москві"[41].

Як свідчать архівні матеріали, в останній період діяльності Б. Хмельницького та його адміністрації, активність у стосунках з урядами іноземних держав, насамперед Туреччини, Польщі, Швеції та Кримського ханства, не спадала. І не в останню чергу при цьому розв'язувалися гострі питання державного будівництва та визначення

кордонів території українців, війни і миру тощо[42]. В 1655— 1657 рр. **державні кордони** автономної України зазнали деякого коригування, що зумовлювалося відповідними політичними чинниками. Після рішучих наполягань і неодноразових персональних звертань Б. Хмельницького царський уряд нарешті розпочав військові дії проти Речі Посполитої. Незабаром численні війська обох держав одержали ряд важливих перемог і відвоювали Смоленськ, зайняли майже всю Білорусію і велику частину Литви (по Вільно і Ковно), визволили Стародубщину, ввійшли в межі Галичини. Після здобуття ними Любліна шляхетські збройні сили відступили аж за Віслу: майже всі українські землі були звільнені з-під влади шляхти і магнатерії[43].

В зв'язку з цим повернення Західної України під "гетьманську булаву" стало цілком реальним. Зазнавши неабиякої поразки на фронті, політичне керівництво Польщі ладне було визнати законність утворення та існування незалежної Української держави, але за однієї принципової умови — фактичного розриву "козацької республіки" з "Московщиною". Б. Хмельницький, вірний своїм союзницьким зобов'язанням, рішенню Переяславської ради і "Березневим статтям", не пішов на цей крок і кілька разів підтверджував правильність такого вчинку. Так, у березні 1657 р. він писав цареві Олексію Михайловичу, що за спільну справу з усім Військом Запорозьким "будет головы складывать свои"[44]. А в листі гетьману великому литовському Павлу-Яну Сапезі від 24 квітня того ж року запевняв, що пристане до угоди з польським урядом тільки з відома і згоди російського царя[45].

Тут також маємо дещо конкретніше оповістити про Віленський з'їзд представників від російського й польського урядів, який проходив з 12 серпня по 24 жовтня 1656 р. Основною його метою був пошук "покоя и тишины" для Росії й Польщі. Крім інших питань, на ньому мали розглядатися питання про встановлення державних кордонів і долю України. Представники російської сторони запропонували "королівській величності" більше ніколи ("на вічні часи") не втручатися в справи Малоросії, Поділля і Волині, тобто там, де на той час вже панували "царского величества Войска Запорожского люди". Кордон мав проходити по р. Буг. Фактично це були ті ж самі вимоги, які висував і сам Б. Хмельницький протягом усієї Визвольної війни. Проте польські делегати категорично відмовилися

погодитися з цим, доводячи, що визволені українські землі мають повернутися назад до складу Речі Посполитої. Делегати ж від України взагалі не були представлені на з'їзді. В результаті найголовніші проблеми так і залишилися не вирішеними, а уряди тільки домовились про припинення військових дій і зобов'язалися не вступати в переговори з Швецією[46].

Проте, як би там не було, але на початок 1657 р., незадовго до смерті гетьмана, ще раз окреслився **кордон** між "Державою Богдана Хмельницького" та Річчю Посполитою. Тоді, як свідчить літопис Григорія Грабянки, він проходив "от устья Днестра до вершины Днестра, а от вершины Днестра до вершины Горини, от Горини до Припети и чрез Припет до Быхова, от Быхова чрез Днепр по над рекою Сожем до уезду Смоленского под Рославль: також от Черного моря, до устья Днестра на Очаков до Лиману, даби Днепром и Днестром свободній был путь купцам малороссійским в море"[47]. Щоправда, на той час в умовах постійних військових дій ця "демаркаційна лінія", як справедливо відзначив М.П. Василенко, не могла набути характеру постійно діючого та юридичного кордону[48].

В тому ж році (коли сталося проголошення жителями Пінського повіту про своє рішення перейти під "регімент" Війська Запорозького "в щасті й нещасті — на вічні часи"*) українська дипломатія в переговорах із шведським урядом домагалася відсунути кордон аж до Пруссії[49]. Посли, котрі приїхали зі Швеції до гетьманської резиденції, привезли із собою підготовлений проект угоди між обома державами. Занепокоєний таким зближенням, Олексій Михайлович вимагав від Б. Хмельницького розірвати такого роду стосунки. Добре знаючи про двоїсту політику царя, гетьман з гнівом відповів бояринові В. Бутурліну: "Никогда не отстану я от шведского короля, с которым дружен более шести лет, прежде нежели поступил в подданство его царского величества. Шведы — люди правдивые: умеют сохранять и пріязнь, и обещаніе; а великій государь учинил было надо мною, гетманом, и над всем Войском Запорожским немилосердіе свое, примирясь

*Цікаво зазначити: ще взимку 1656 р. гетьман називав Івана Нечая полковником Білої Русі, а до його полку належали Могилів, Чавси, Новий Бихів, Гомель тощо. Влітку універсал Б. Хмельницького Нечая іменував вже полковником не тільки білоруським, а й могилівським і гомельським // Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 522, 527.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА. Середина XVII ст.

и желая возвратить им нашу отчизну. Известно нам и то, что его царское величество изволил послать из Вильны, в помощь полякам, против нас, шведского короля и Рагоція* двадцать тысяч ратных людей. Так ли я поступал против великого государя?! Не быв еще подданным его, служыл ему, и добра хотел, и крымскаго хана к тому уговаривал, девять лет не допуская воевать и разорять великороссійскіе украйные города. И ныне мы, верные царского величества подданные, неотступны от высокой руки его, готовы на войну против непріятелей великого государя, бусурманов, хотя бы в настоящей тяжкой болезни постигла меня, на дороге, смерть, для чего возьму и гроб с собою. Веры христіанской никогда не был я разорителем: за православіе и за церкви божиі не только бился и проливал кровь свою, но заставлял то же делать бусурманов — хана крымскаго и татар. Да будет во всем воля великаго государя: только мне, гетману, в диво, что бояре его царского величества ничего ему, великому государю, добраго не присоветуют. Еще не владеет он короною польскою, еще мирное постановленіе с Польшею не приведено к концу, а уже открыта новая война с Швеціею! Не будь я в дружбе с шведами, с Рагоціем, с волохами, с молдаванами, с татарами крымскими, поляки, без сомненія, обратили бы вместе с ними оружіе своє на Малую Россію, предали бы все огню и мечу, до прибытія вспомогательных войск царских. И сіе не радостно бы было царского величества государству Россійскому"[50].

Відшуканий Д.М. Бантишем-Каменським серед рукописів Московського архіву Колегії іноземних справ і наведений тут документ має дуже важливе значення. Він свідчить про, по-перше, значне розчарування гетьмана ставленням російського уряду до України, нещирість царя у стосунках між ними, здатність того у великодержавницьких планах піти навіть на зраду свого союзника; по-друге, вмілу й продуману міжнародну політику Б. Хмельницького, який зумів в інтересах власного народу використовувати взаємостосунки з багатьма іноземними країнами, врешті-

*Мається на увазі Юрій II Ракоці — трансильванський князь (з 1648 р.). У 1656 р. між ним і гетьманом був підписаний договір, згідно з яким останній погоджувався на підтримку його кандидатури на польський престол і надання збройної допомоги з метою знесилення Польщі й возз'єднання Західної України з іншими українськими землями в складі Російської держави. В 1657 р. Юрій II Ракоці здійснив похід на Польщу, але зазнав поразки.

решт зберегти відносну незалежність значної частини українського етносу; по-третє, розуміння ним смертельної небезпеки для держави, яка йшла з боку шляхетської Речі Посполитої; по-четверте, поступовий відхід гетьмана від промосковської політики.

Одним з важливих напрямів зовнішньополітичної старшинської діяльності стали стосунки з Туреччиною, Кримським ханством, а в цьому контексті — освоєння так званого Дикого поля і боротьба за вихід до Чорного моря. Свої військові походи козаки нерідко ототожнювали з мандрами київських князів, коли ті плавали по морю і штурмували Константинополь. У планах Б. Хмельницького фактично ніколи не виключалась можливість мирного співіснування з султаном і ханом, але реалії тогочасного життя робили це практично неможливим. У переговорах з ними гетьман широко обговорював питання української чорноморської і середземноморської торгівлі (передбачалося навіть у гирлі Дніпра спорудити спеціальний порт для місцевих торгових людей). Але війна не дала змоги здійснити ці задуми. Періодично колонізація степових окраїн Російської держави зводилась нанівець кримськими татарами: орда часто-густо знищувала все живе навкруги. Головним чином у середині XVII ст. господарське життя тут зосереджувалось лише на окремих районах Слобожанщини.

Очевидно, саме такі складні обставини в процесі формування Української держави і, зокрема, постійна необхідність утримувати у готовності значні збройні сили дали привід деяким не тільки вітчизняним, а й зарубіжним історикам твердити про створення тоді своєрідної "автономної військової республіки... під російським протекторатом"[51].

Таким чином, можемо констатувати: процес формування державної території в Україні був прямо пов'язаний з подіями Визвольної війни, а географічні чинники при цьому відігравали другорядну роль. Проте великий простір регіону сприяв розгортанню і певною мірою успіхові повстання, робив неможливим його швидке придушення чи локалізацію польсько-шляхетськими військами. Ускладнювали становлення молодої Української держави відсутність значних природних кордонів і постійна загроза військового втручання трьох небезпечних сусідів. Укладання Б. Хмельницьким союзів з урядами Криму, Туреччини і Москви обумовлювалося політичною необхідністю. Тому-

то статус українських земель часто залежав від стратегії гетьмана. Фактично один природний кордон — р. Дністер — розмежовував Україну як державу з іншою країною — Молдавією. Цікавим моментом в історії розвитку державної території стало прилучення до неї південних районів Білорусії і, зокрема, входження Пінщини. Держава Б. Хмельницького в територіальному відношенні охоплювала більше половини етнічних українських земель, причому понад 4/5 з них входили перед цим до Речі Посполитої. На час смерті Б. Хмельницького Україна перетворилася на одну з могутніх держав Європи і за розмірами вже дорівнювала своєму основному політичному конкурентові й противникові — Польщі. Помітно обмежувало державу гетьмана перебування західних районів (особливо Галичини, Холмщини) в залежності від іноземних урядів, що ускладнювало вихід на інші країни Європи. Політична ж нестабільність і періодичні зміни державних кордонів викликали масовий міграційний рух населення як у самій "козацькій республіці", так і за її межами.

Література та джерела

[1] Див.: Гапусенко І.М. Боротьба східних слов'ян за вихід до Чорного моря. — К., 1966. — С. 14—147.

[2] Терлецький Омелян. Історія української держави. — Львів, 1924. — Т. II. Козацька доба. — С. 3.

[3] Див.: Савич А.А. Деулинское перемирие 1618 г. // Учен. зап. Москов. пед. ин-та. — М., 1939. — Т. 4. — Серия историч. — Вып. 2.

[4] Переписка между Россиею и Польшею в государствование царя Михаила Федоровича // Чтения ОИДР. — 1862. — Кн. IV. — Отд. II. Материалы отечественные. — С. 29; Сказания польского историка Кобержицкого о походах польского короля Сигизмунда и королевича Владислава в Россию // Сын Отечества, 1842. — Кн. 5. — С. 20 (окремий відбиток).

[5] Переписка между Россиею и Польшею... — С. 34—39.

[6] Дорошенко Д.І. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 229.

[7] Переписка между Россиею и Польшею... — С. 49—51.

[8] Сташевский Е. Смоленская война 1632—1634. Организация и состояние московской армии. — Киев, 1919; Поршнев Б.Ф. На путях к Поляновскому миру 1634 г. // Международные отно-

шения. Политика. Дипломатия XVI—XX вв. — Сб. статей. — М., 1964. — С. 512—537; Kotłubaj E. Odsiecz Smoleńska i pokój Polanowski. — Kraków, 1858; Czermak W. Wojna Smoleńska z r. 1633—34 w swietlie nowych z ródeł. Studya historyczne. — Kraków, 1901; Godziszewski W. Polska a Moskwa za Władysława IV. — Kraków, 1930 та ін.

[9] Договорная окончательная грамота у речки Поляновки // Отечественные записки. — СПб., 1836. — Т. 41. — С. 70—71.

[10] Там же.

[11] Там же. — С. 210—212.

[12] Там же. — С. 214—215.

[13] Дворцовые разряды. — СПб., 1851. — Т. 2 (с 1628 по 1645). — С. 880—881.

[14] Акты, относящиеся к Малороссии. Сообщил В.И. Холмогоров // Чтения ОИДР. — М., 1885. — Кн. II. — Отд. 1. Материалы исторические. — С. 5.

[15] Див.: Багалій Д.І. Історія Слобідської України. — Харків, 1990. — С. 20—24.

[16] Переписка между Россиею и Польшею... — С. 131.

[17] Див.: Багалей Д.И. Очерки по истории колонизации степной окраины Московского государства. — М., 1887. — С. 155; Саратов И.Е. Муравский шлях через "Дикое поле" // Памятники отечества. — 1980. — № 2. — С. 30—35.

[18] Переписка между Россиею и Польшею... — С. 129—131.

[19] Василенко М.П. Територія України XVII віку / Розвідка з історії права // Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І. Багалія (збірник істор.-філолог. відділу УАН. — № 51). — К., 1927. — С. 112.

[20] Jakuba Michałowskiego wojakiego lubelskiego a pózniej kasztelana Bieckigo Księgo pamietnicna z dawnego rękopisma będącego własnoscia L.H. Morsztyna. — Kraków, 1964. — S. 130.

[21] Документы Богдана Хмельницкого. — К., 1961. — С. 130.

[22] Акты ЮЗР.— СПб., 1861.— Т. 3.— С. 415—416; Історія України в документах і матеріалах. — К., 1941.— Т. III. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569—1654 роки).— С. 186.

[23] Крип'якевич Іван. Студії над державою Богдана Хмельницького: IX. Держава Богдана Хмельницького (Загальні уваги) // ЗНТШ.— Т. CL I.— С. 135.

[24] Історія України в документах і матеріалах.— Т. III.— С. 185.

[25] Реестра всего войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром...— М., 1875.— 337 с.

[26]Там же.— С. 107—130.

[27]Крип'якевич Іван. Студії над державою Богдана Хмельницького: III. державні межі // ЗНТШ.— Т. CXXXXIV—CXXXXV.— С. 109; його ж. Адміністративний поділ України 1648—1654 рр. // Історичні джерела та їх використання.— К., 1966.— Вип. 2.— С. 124.

[28]Реестра всего войска Запорожского...— С. 155—180.

[29]Див.: Крикун Николай. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV—XVIII вв. Границы воеводств в свете источников.— К., 1992.— С. 69—100.

[30]Реестра всего войска Запорожского...— С. 180—197; Grabowski Ambr. Ojcsyste spominki w pismach do dziejów dawneś Polski.—Kraków, 1845.—T. 1.—S. 279.

[31]Крип'якевич І.П. Адміністративний поділ України...— С. 137, 147.

[32]ЦНБ НАН України. — ВР.— Ф. 8.— № 2681.— Арк. 1—2.

[33]Історія України в документах і матеріалах.— Т. III.— С. 225.

[34]Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький.— Львів, 1991.— С. 118.

[35]Історія України в документах і матеріалах.— Т. III.— С. 225.

[36]Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький.— С. 118.

[37]Ермоленко А.Ф. Украинско-молдавские взаимоотношения в период Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— Автореф. дисс. ... канд. истор. наук.—К., 1949.— С. 14.

[38]Крип'якевич Іван. Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ.— Т. CXXXXIV—CXXXXV.— С. 120.

[39]Смолій В.А., Гуржій О.І. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн., 1990.— № 10.— С. 18.

[40]Див.: Списки старшини на Україні й Білорусії XVII—XVIII ст. по полкам // ЦНБ НАН України. — ВР.— Ф. 2.— № 18803—18813; Ф. 10.— № 17584.— Арк. 13, 35.

[41]Крип'якевич І.П. Історія України.— Львів, 1990.— С. 181.

[42]ЦНБ НАН України. — ВР.— Ф. 2.— № 15545—15548; 15550—15556; 15564—15570; 15573—15575.

[43]Олійник Л.В. Спільна боротьба українського і російського народів проти польсько-шляхетської агресії (1654—1656 рр.) // Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду.— К., 1963.— С. 32—53; його ж. Совместная борьба украинского и русского народов против польско-шляхетской агрессии (1654—1667 гг.). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1964.— С. 11—13.

[44]Акты ЮЗР.— Т. 3.— С. 596.

[45]Два письма Б. Хмельницкого к П. Сапеге, воеводе виленскому, гетману литовскому // Киевская старина.— 1885.— № 1.— С. 196—198.

[46]Див.: Собрание государственных грамот и договоров.— М., 1828.— Ч. 4.— С. 1—14.

[47]"Действия презелной и от начала поляков крвавшей небывалой брани Богдана Хмельницкого гетмана Запорожского с поляки ... в граде Гадячу, трудом Григория Грабянки собранная и самобитних старожилов сведетельства утвержденная. Року 1710". (Далі: Грабянка Григорий. Летопись).— К., 1854.— С. 145.

[48] Василенко М.П. Назв. праця.— С. 122.

[49]Крип'якевич І.П. Історія України.— С. 182; Липинський В'ячеслав. Україна на переломі. 1657—1659 // Історичні студії та монографії.— Київ—Відень, 1920.— Т. 3.— С. 228—238.

[50]Цит. за: Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства: В 3-х ч.— Изд. 4-е.— СПб.— Киев—Харьков, 1903.— С. 217.

[51]Mackiw Theodore. Prince Mazepa, Hetman of Ukraine in contemporary English publications 1687—1709.— Chicago, 1967.— P. 13.

Розділ 2
ДЕРЖАВНА ТЕРИТОРІЯ НАПРИКІНЦІ 50-х— 80-х РОКІВ XVII ст.

Смерть Б. Хмельницького (27 липня 1657 р.) не могла не позначитися на політичній ситуації в країні. Характеризуючи подальший перебіг подій в Українській державі, польські спостерігачі із задоволенням зазначили: "Між козаками задніпрянськими і по цій (правій. — *О.Г.*) стороні Дніпра велика нелюбов, ворожнеча й розлад..."[1]. О.Я. Єфименко так красномовно писала про складні, часом трагічні, суспільні процеси на українських землях після Б. Хмельницького: "Все ... має вигляд якоїсь безладної й безглуздої гри випадковостей. Не встигне з'явитися який-небудь факт і виявити свій зміст, як зникає під навалою інших фактів, що і собі також швидко зникають. Гетьмани зміняють один одного, партії виникають і зникають, перехрещуються впливи, походи, битви й замирення, політичні угоди й компроміси — все миготить перед нами, як у калейдоскопі. І все це кінець кінцем гине, несучи з собою в безодню і політичну єдність і самобутність України"[2].

Ще за життя "Великого Богдана", згідно з його особистою волею й з метою уникнути внутрішньої боротьби за владу, старшина фактично без виборів обрала на гетьманський уряд 16-річного Юрія Хмельницького[3]. Проте вже через місяць не без умовлення його "другого батька і дорадника", генерального писаря І. Виговського, він 26 серпня на Генеральній раді в Чигирині офіційно відмовився від влади. Рада, на якій були представлені, окрім старшин і козаків, міщани та духовенство, призначила: тимчасово передати булаву Виговському. Таке рішення викликало негативну реакцію в Москві, де чекали від "малоросіян" особливого "челобития" — клопотання на право обрати собі нового гетьмана (хоча це суперечило пунктам угоди від 1654 р.). Царський уряд повів наполегливу дипломатичну боротьбу за свої корисливі інтереси. Однак з того поки що нічого не вийшло. В жовтні того ж року Генеральна рада в Корсуні, незважаючи на факт

добровільного зречення гетьманства Виговським, який не хотів жити "у неволі" царя, підтвердила всі його повноваження. Водночас учасники ради обіцяли одностайну підтримку гетьману в його прагненні відстояти "давні права та вольності" українців, які почав обмежувати цар[4]. Тому стали свідками присутні на цьому зібранні посли з Австрії, Волощини, Криму, Молдавії, Семигороду, Туреччини та Швеції[5].

Успіх на Корсунській раді дав змогу Івану Виговському відразу здійснити кілька важливих політичних намірів. Зокрема, він спромігся підписати договори про мир з Кримом і Туреччиною, а також ратифікувати угоду про спільні дії з Швецією[6]. Остання визнала незалежність України з її кордонами аж до Вісли. Від Речі Посполитої ним були відірвані Берестейське та Новгородське воєводства й приєднані до українських земель. Польща також обіцяла Україні широку автономію, в разі її повернення до складу попереднього державного утворення.

Разом з тим неослабний тиск і деякі відверто провокаційні заходи російського уряду, а також перманентні внутрішні чвари на Лівобережжі, Правобережжі й Запорожжі (наприклад, "низовики" ображалися на те, що їх не запросили взяти участь у обранні гетьмана) не давали можливості Виговському відчути себе впевнено на найвищій в країні посаді. Тому вкотре за нетривалий період правління він змушений був доводити цареві та його сановникам свою лояльність. Так, 18 січня 1658 р. у розмові з воєводою Микитою Зюзіним гетьман нагадує про особисті "заслуги" перед сюзереном під час спільних російсько-українських військових походів (зокрема, в кримську кампанію) і просить "чтоб царское величество никому не верил, хто на него приносить (доносити. — *О.Г.*) лично станет". А далі запевняв: "...Я ему государю своему ей-ей во всем верен по присяге своей"[7].

Мабуть, саме через такі обставини І. Виговський вирішив, що ліпше було б офіційно сповістити царя про своє обрання на раді і просить про підтвердження "високою рукою" цього рішення. Незабаром за дорученням Олексія Михайловича в Україну прибув представник Москви боярин Б. Хитрово, який призначив на 25 січня нову раду в Переяславі (не без таємної надії "провалити" на виборах Виговського). Однак на ній знову, вже втретє, було обрано І. Виговського. Це викликало у боярина невдоволення і він згодом поїхав до Полтави підмовляти місцевого пол-

ковника М. Пушкаря на збройний виступ проти гетьмана. Конфлікт між одним і другим поступово загострювався, а потім зчинилася справжня бійня, яку Пушкар кваліфікував як війну[8]. Кількість учасників у ній досягла десятків тисяч (тільки на боці останнього значилося до 20 тис. запорожців, 20 тис. "гультяїв", наймитів тощо). За М. Пушкарем виступили полковники І. Богун (правда, не відразу), І. Сербин, кошовий отаман Я. Барабаш та багато інших відомих та той час політичних і військових діячів. І все ж Виговському вдалося перемогти в цій боротьбі. Пушкар загинув у бою під Полтавою 11 червня, а його прибічника Барабаша було скарано дещо пізніше за безпосереднім наказом переможця.

Гетьман і його найближче оточення мали більш-менш повне уявлення про ситуацію, яка склалася в межах держави на кінець 50-х років. У розбраті між українцями вони насамперед вбачали провину Москви. Зокрема, старшина Ю. Немирич у "Маніфесті до володарів Європи" 1658 р. (див. у додатку документ № 4) закинув царській адміністрації таке: порушення положень "Березневих статей" 1654 р.; підтримка опозиційних сил і партій, а в зв'язку з цим провокування міжусобної війни; постійна загроза збройного втручання в українські справи; спроба накинути на Україну "ярмо"[9]. Гетьман вирішив розірвати будь-які стосунки з Москвою і вийти із складу Російської держави. До того ж на той час він ще не вклав з її урядом ніяких статей-угод (дві попередні спроби царя нав'язати Виговському не тільки не вигідні, але й принизливі їх проекти провалилися). Тому почалися пошуки союзника-спільника у боротьбі проти великодержавницьких планів Росії. Ним виявилася сусідня Польща. Саме на угоду з королівською владою пішов керівник Української держави, підписавши 6(16) вересня 1658 р. відповідний договір у м. Гадячі. Нас цікавить насамперед те, що у ньому передбачалося створення своєрідного федеративного державного об'єднання (Україна, Польща, Литва). До нього, за бажанням, могла б увійти й Росія. Україна отримувала назву "Велике князівство Руське", а в територіальному відношенні охоплювала колишні Брацлавське, Київське та Чернігівське воєводства. Виконавчі функції повністю передавалися гетьману, а законодавчі — Загальній раді. Тобто, за сучасною термінологією, створювалася автономна парламентська республіка з президентом на чолі, який обирався на цю посаду довічно (крім того, особисто

І. Виговський згідно з угодою діставав посаду київського воєводи, а у власність — Барське та Любомльське староства). У "Князівстві" планувалося створити свою фіскальну систему, карбувати власну монету, утримувати незалежні збройні сили (козацькі й наймані війська). І що важливо: заборонялося польсько-шляхетській армії перетинати державний кордон з Україною. Те, що постійно порушувала Москва[10]. Отже, внаслідок реалізації угоди мали визначитися більш-менш сталі, визнані сусідніми країнами, межі Української держави.

Але цій, за визначенням Ореста Левицького, "національній програмі" не судилося втілитися в життя. Налякані можливим поверненням "панів" на українські землі, а з ними й панщини, міщани, селяни і рядові козаки повстали проти намірів Виговського. Їх боротьбу очолили полковник І. Богун, кошовий отаман І. Сірко, наказний гетьман України І. Безпалий. Підтримані російською армією під керівництвом воєводи Г. Ромодановського, вони в 1659 р. розгромили гетьманські війська. Гадяцький договір таким чином скасовувався.

Боротьбу проти гетьмана України царський уряд розглядав як "богоугодное дело", а його самого називав зрадником, котрий забув "бога и по святой господне евангельской заповеди" та з своїми "людьми" прийшов у "великого государя украйные городы"[11]. При цьому Виговський лицемірно звинувачувався у порушенні попереднього договору[12].

Іван Виговський перебував на гетьманстві практично два роки. Але й за цей порівняно короткий час досить рельєфно вимальовалося ставлення російського престолу до українського народу і, зокрема, його "підходи" при вирішенні територіальних питань. Аналізуючи зміст трьох "проектів" статей-угод, які пропонувалися Москвою гетьману (але так і не підписані ним), можна констатувати, що цар Олексій Михайлович і його найближче оточення хотіли: по-перше, обмежити автономію Української держави (без спеціального дозволу царя старшина не мала права переобирати гетьмана, а той, у свою чергу, призначати чи звільняти генеральну старшину і полковників) й не допустити зростання її території; по-друге, встановити в ній по всіх основних містах "где пристойно" (на правому березі — крім Києва, у Переяславі, Брацлаві, Умані, на лівому — крім Чернігова, у Ніжині), російські залоги* та

* Залоги — тут: загони, прикордонна варта.

"посадовити" своїх воєвод; по-третє, до мінімуму звести зв'язки українців з білорусами (щоб "козаки туди не ходили" і на "Белой России ныне и впредь залоги казацким не быть")[13].

Після скинення з гетьманства Виговського та його втечі до Польщі, де йому надали звання сенатора і нічим не підкріплений титул київського воєводи, вирішення всіх цих та багатьох інших питань було покладено знову на Юрія Хмельницького. Друге обрання Хмельницького сталося в 1659 р. спочатку на раді в Германівці (Правобережжя). Активно підтриманий старшинами правобережних полків, він через воєводу Олексія Трубецького запропонував цареві нові статті - угоди, де на користь українського населення було "многое написано... сверх прежних статей" Б. Хмельницького. В них, зокрема, вимагалося, щоб: московських залог і воєвод ніде, окрім Києва, не залишалося (ст. 2); переобрання гетьмана і старшин робилося населенням вільно (ст. 4, 5); м. Старий Бихів, яке Москва вимагала передати собі, залишалося у підпорядкуванні українського полковника (ст. 6); права гетьманського правління на зносини з іноземними державами та самоустрій були розширені (ст. 8— 13) тощо[14].

Проте Трубецькой зволікав із справою підтвердження статей Ю. Хмельницького, а його самого наполегливо запрошував приїхати на переговори до Переяслава, який оточували тоді значні сили російського війська. Гетьман після деяких вагань піддався на умовляння воєводи і 10 жовтня з старшинами прибув до міста. 13— 14 жовтня Трубецькой стягнув до Переяслава війська під командуванням Шереметєва і Ромодановського та запросив також представників українського духовенства, які були прибічниками проросійської політики. За такого тиску й відбулася рада у Переяславі (15— 17 жовтня), на якій автономістичні ідеї статей Ю. Хмельницького було значно урізано. Під час переговорів особливо гостро постало питання про Сіверщину. Відповідно до вказівок царя російський воєвода наполягав на розміщенні у Новгороді-Сіверському, Почепі, Стародубі й Чернігові своїх колег, щоб ті відали всіма справами не тільки у визначених містах, а й повітах, приписаних до них. Безпосередньо про Новгород-Сіверський Олексій Михайлович зазначав: місто "изстари належит к Московскому государству, а не к Малой Росии, и то б учинить по-прежнему"[15]. Всіх козаків Новгорода-Сіверського, а їх мешкало там чимало,

передбачалося переселити в інші населені пункти[16]. Але проти цього категорично висловилися старшини й особисто гетьман. Їм вдалося вмовити воєводу не чинити так, посилаючись на можливі негативні наслідки такого акту, а саме — про можливий вибух міжусобної війни.

Нові статті знову ставили гетьмана і старшин у певну залежність від царя, "ево изволенія" (ст. 1, 2); обмежували їх можливості у зовнішніх стосунках з іноземними державами (ст. 3, 4); у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Києві й Умані дозволяли розпоряджатися московським воєводам і надавали їм право володіти "маетностями теми, которые принадлежали к тем воеводствам прежде сего" (ст. 5). Ст. 15 "велела" гетьману "город Старой Быхов очистить великому государю", а "черкас и иных чинов служилых людей" звідти "вывести"[17]. Ст. 16 ще раз окреслила східну межу між Українською і Російською державами (на випадок переходу кордону селянами-втікачами, злочинцями тощо). Конкретно в ній зазначалося: "В прошлых, во 162-м и во 163-м и во 164-м* и после тех годов, изо Брянского и с Карачевского и с Рыльского и с Путивлского уездов дворян и детей боярских люди и крестьяне многіе розбежались в черкаскіе городы и в Новгородок Северской, и в Почеп, и в Стародуб, и из тех городов приходя к помещиком своим и вотчинником, всякіе злості и разоренія неистерпимые делают. И гетман бы и все войско Запорожское тех воров беглецов велели, сыскав, отдать помещикам их и вотчинникам, и впредь заказ учинить крепкой: которые боярскіе люди и крестьяне впредь учнут бегать в черкаскіе городы, и тех бы никто в черкаскіх городех не приймал, чтоб в том в тех порубежных городех ссоры, а служилым людям разоренья не было. ... А есть ли кто принимать тех беглых людей и крестьян и тех карать смертью"[18].

Заборона приймати втікачів, мало того, смертна кара за це завдали помітного удару по "вольностям" Війська Запорозького. Очевидно, через це та ряд інших обставин нові статті Ю. Хмельницького викликали неабияке невдоволення серед українського населення[19]. Разом з тим, фіксацію такого державного кордону між Україною і Росією знаходимо далі у статтях наступних гетьманів: від І. Брюховецького до І. Мазепи включно[20].

---

* Маються на увазі 1654, 1655 і 1656 роки.

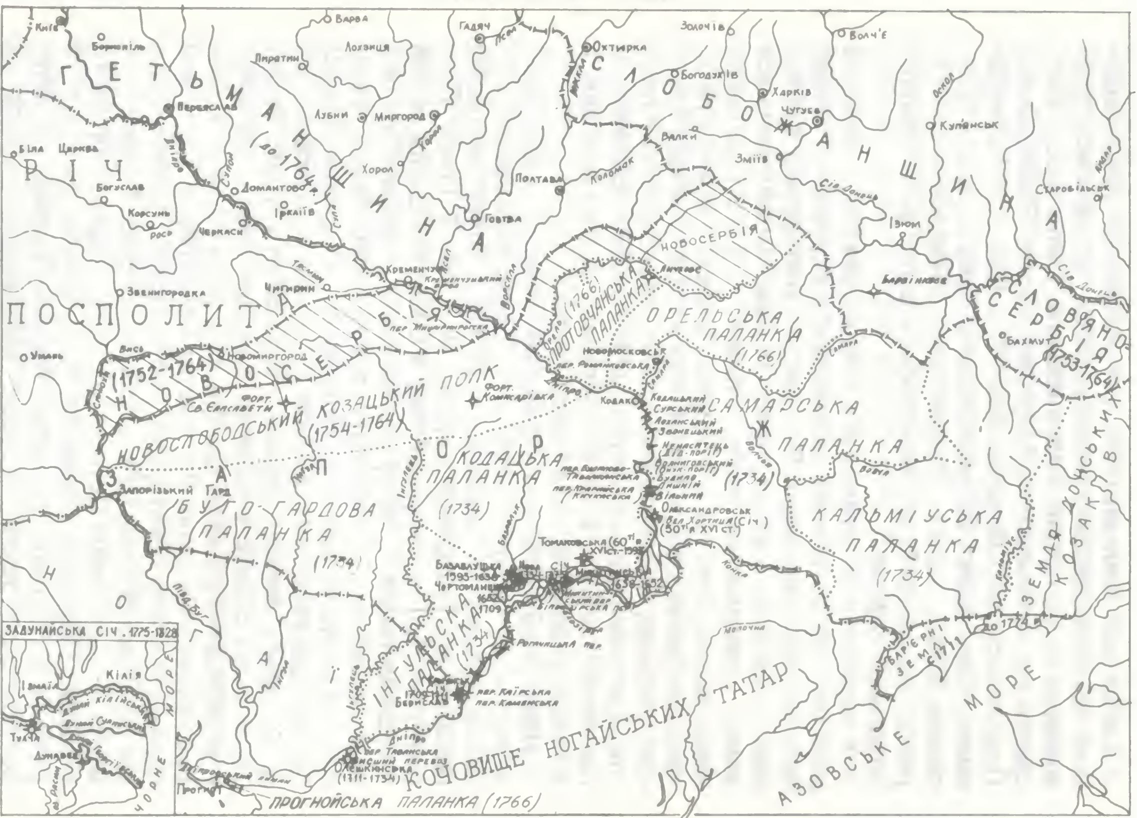
Також слід зазначити, що при обранні Ю. Хмельницького на гетьманство під документом підписалися полковники таких полків: Кальницького, Канівського, Корсунського, Лубенського, Миргородського, Ніжинського, Переяславського, Прилуцького, Черкаського і Чернігівського. Полковники Білоцерківського, Брацлавського, Київського, Паволоцького, Подільського, Уманського і Чигиринського полків із своїми козаками на той час охороняли польський кордон[21].

У період гетьманування Ю. Хмельницького Українська держава вже не вперше опинилася в скрутному, майже критичному, становищі. Використовуючи на свій лад непевну ситуацію в країні, уряд Олексія Михайловича все менше оглядався на особу гетьмана та його правління, через воєвод втручався у справи місцевої адміністрації, частково розподіляв за власним розсудом земельні багатства України, проводив угодницьку промосковську політику з деякими групами старшини. Це неабияк розпалювало пристрасті, до того ж не тільки серед панівної верхівки, а й серед урядових козаків і поспільства*.

Невдалі дії російсько-української армії в період кампанії 1660 р. проти Польщі ще більше ускладнили становище України. Поразка у цій війні знову поставила питання про західний кордон між нею і Річчю Посполитою. Про те, як його бачив Ю. Хмельницький на той час, довідуємося із змісту гетьманських "прохань" на ім'я царя, складених у Чигирині в травні місяці перед підписанням мирного договору з королівською владою. Зокрема, він зазначав: "...О граници Украиной поневаж зменка была, теды и вашему царскому величеству слушне, ведлуг Зборовских статый учиненой, ознайми умыслили, которую небожчик славной памяти пан, родич мой и все войско Вашего Царского Величества Запорозское, с королем польским и его сенаторами постановили. А почипается тая Зборовская граница окресленая от реки Горени и от места Острога, теды Острог, Заславль, Гюща граничит от Волыня. Межибож, Венница, Бар, Зенков граничит от Подоля, Студеница, Могилев, Ямполь, Рашков граничит от Волоской земли. А седят менованные городы на Случью, Горынью реками и Бугом, Горень упадает в Припях, а Припях впадет у Днепр, и не займають Каменца

* Під поспільством у тогочасних документах розумілись оподатковані групи населення, головним чином селяни й міщани.

ЗАПОРОЖЖЯ. XVI — XVIII ст.

Подольского, а не Волиня, а не Подоля"[22]. Приблизно таку ж демаркаційну лінію відстоювали тоді ж і московські посли[23].

З наведеного фрагмента джерела бачимо, що по-перше, наявним є прагнення гетьмана до міжнародного визнання і законодавчого підтвердження кордону між Українською і Польською державами; а по-друге, до встановлення державних меж відповідно до рішення у Зборові 1649 р.; і, по-третє, до фіксації такої державної території, якою вона була ще за Б. Хмельницького.

Проте до підписання договору саме у такому вигляді справа не дійшла. Група старшин на чолі з І. Лісницьким і Г. Гуляницьким, налаштована антиросійськи, разом з Ю. Хмельницьким вирішила скористатися нагодою* розірвати союз з Москвою та утворити унію з Польщею. У зв'язку з цим під Чудновим (Волинь) вони уклали українсько-польську угоду (т. зв. Слободищенський трактат 1660 р.), яка багато в чому повторювала положення Гадяцької, але в ній вже не йшлося про "Велике князівство Руське". Відтепер Хмельницький повів відверту боротьбу проти колишніх спільників. Російський державний діяч Куракін у своїй "Одписке" від 6 серпня 1661 р. сповіщав уряд, що наказний гетьман Я. Сомко з Переяслава часто листується з Ю. Хмельницьким і з полковниками "задніпрянськими" і готується до збройного виступу проти царської величності, застерігав "царських людей" по "черкаських" містах стерегтися козаків[24]. Такі ж наміри — вирушити "на Москву" — виношував також полковник Василь Золотаренко[25].

Ці події свідчили про те, що політика гетьманського правління у той час не передбачала чіткої національної й державотворчої програми. В українському уряді спостерігалися періодичні значні хитання то в один, то в інший бік. Серед панівної верхівки йшло групування різних опозиційних партій. Слободищенський трактат, не отримавши схвалення широких верств населення, територіально поділив Українську державу на дві частини: Лівобережну (під егідою російської корони) і Правобережну (під егідою польської корони).

Ю. Хмельницький все ж таки і пізніше не втрачав надії знову об'єднати державу, але зробити цього вже не зміг.

*В жовтні 1660 р. польсько-шляхетське військо в м. Слободищі (тепер село Бердичівського району Житомирської області) оточило козацькі збройні сили // Див.: Герасимчук Василь. Чуднівська кампанія 1660 р.— Львів, 1913.— С. 72—83.

Розчарувавшись у політичній діяльності, під тягарем всіляких невдач він на початку 1663 р. склав з себе булаву і постригся в ченці.

Проте такий поворот подій не приніс спокою. Навпаки, викликав ще більший розбрат, хитання, політичні інсинуації та інтриги. Новообраний гетьман Лівобережної України (перед цим кошовий отаман Запорозької Січі) Іван Брюховецький повністю схилявся на бік Москви. А правобережний гетьман Павло Тетеря (з 1663 р.), "приставши" до Польщі, радив королю неодмінно підкорити Лівобережжя та об'єднати під своєю владою всю Україну. Чигиринський полковник Петро Дорошенко прийняв підданство Туреччини. Одночасно домагалися булави під царською "протекцією" полковники Яким Сомко і Василь Золотаренко, різко змінивши свої попередні плани та ставлення до уряду Росії. Наприклад, у своєму листі з Переяслава в Бєлгород від 18 березня 1661 р. князь Борис Мишецький сповіщав Григорія Ромодановського про те, що Яким Сомко тоді відбирав "хлебные запасы" в "государевых людей", "побивал" і "морил" їх[26]. А дещо пізніше вже просив царя не карати і простити всіх, хто перед цим виступав проти його величності, обіцяв вірно служити тому[27].

Іван Брюховецький, як представник "низовиків", спочатку висував ідею про необхідність обирати гетьмана на Запорозькій Січі з тим, щоб тому підкорялася б уся Україна. Він демагогічно обіцяв знищити станові перегородки, турбуватися про поспільство і рядове козацтво. Після проголошення (а не загального вибору) його гетьманом на "Чорній раді" в Ніжині 17 червня 1663 р., у присутності московських послів і з ними війська, І. Брюховецький одразу зробив зміну усім лівобережним полковникам, а деяких особистих супротивників, таких, як Сомко, Золотаренко, скарав "на горло". В тому ж році підписані ним так звані Батуринські статті практично нічого не змінювали в становищі українських земель, оскільки майже в усьому повторювали зміст Переяславських статей Ю. Хмельницького. Щоправда, одним з пунктів місцеве населення зобов'язувалося утримувати російські війська, розташовані в межах регіону[28].

Восені 1665 р., після багатомісячної й кривавої війни з польсько-шляхетським військом і загонами П. Тетері, І. Брюховецький на особисте запрошення царя (першим з гетьманів) приїхав до Москви, щоб побачити "пресветлые

очи". Там він з великої ласки сюзерена одержав "чин" боярина, а старшини, які приїхали з ним, "стали" дворянами, одружився з політичних міркувань на княгині Долгорукой. Але найпомітнішою подією стало підписання нових статей, що викликали неабияке вдоволення російського уряду і надзвичайне обурення серед українського населення, навіть у тих колах, де підтримувалась промосковська політика (зокрема духовенства)[29]. Старшини з приводу цього зазначили: гетьман "оженився" на Москві[30].

Московські статті, де близько 10 пунктів були новими або частково зміненими порівняно з попередніми, багато в чому погіршували статус України у складі Російської держави. Так, згідно з ст. 1 "Украйна с малороссійскими городами, и местами, и местечками, и с слободами, и с селами, и в них всяких чинов жители" надалі мали знаходитись "в вечном и во веки неотступном и непоколебимом" володінні царя та його прямих спадкоємців. Ст. 4 передбачала не тільки підпорядкування української церкви, а отже, всього віруючого православного населення Московській патріархії, але й призначення київського митрополита — з "великоросіян"[31]. На таке рішення місцеве духовенство категорично, "с сильною яростію" заявило: "Если будет на то великаго государя изволенье, что отнять у нас наши вольности и права, и быть у нас митрополиту из Москвы, а не по нашему выбору, то пусть великій государь велит нас всех казнить, а мы на это не согласимся... Если пріедет к нам в Кіев московскій митрополит, то мы запремся в монастырях, и разве нас из монастырей за шею и за ноги поволокут, тогда только московскій митрополит в Кіеве будет... Нам лучше смерть принять, нежели митрополита из Москвы..."[32]. Ст. 9 ще раз підтверджувала заборону гетьману проводити незалежну зовнішню політику. Підписав Брюховецький угоду як "великого государя... холоп"[33].

Повернувся гетьман на батьківщину аж в кінці грудня 1665 р. Зрозуміло, що своїми діями він викликав в Україні велике невдоволення, яке межувало з ненавистю. Брюховецький фактично втратив будь-яку підтримку переважної частини населення. Довершив справу приїзд з ним російських воєвод разом з "ратними людьми", які розташувалися у більш-менш значних містах й відразу стали матеріально та морально утискувати городян. Крім того, за спеціальним наказом Олексія Михайловича у січні 1666 р.

у "малороссійскіе городи" направлявся стольник Олександр Ізмайлов з дорученням "переписать всяких чинов жилецких, промышленных и тяглых людей в селах и в деревнях крестьян и бобылей" для збирання з них різних "окладов и оброков"[34]. Царські переписувачі приїхали в Україну десь у середині того ж року. Їх добре прийняв гетьман, влаштувавши у різних населених пунктах[35]. Наслідком цього стало те, що посполиті "с плачем" мали сплачувати в царську казну хлібні й грошові "збори", а безпосередньо в Батурині й "пригородах" — додатково 85 пудів меду[36]. У 1666— 1667 рр. почалося навіть "слідство" у справі стольника Олександра Лобанова-Ростовського, який особливо жорстоко поводився з українськими жителями[37].

Крім того, на початку 1667 р. сталася ще одна подія, яка кардинально вплинула на становище Української держави, її національну єдність. 13 січня уряди Росії та Польщі підписали в с. Андрусові поблизу Смоленська перемир'я терміном на тринадцять з половиною років. Згідно з договором, де повністю ігнорувалися інтереси власне України, територія на правому березі Дніпра переходила під цілковиту владу польської корони. Тільки Київ з навколишньою місцевістю (кілька верст навкруги) передавався на два роки Росії. Польща їй же повертала Смоленськ, Сіверську землю, офіційно визнавала входження Лівобережжя до складу Російської держави. Білоруські землі залишалися у межах Речі Посполитої. Запорозька Січ мала одночасно підпорядковуватися адміністрації обох країн. Відповідно до статей 3, 4, 5, 7 і 14 можна простежити встановлення **західного кордону** між Річчю Посполитою і Російською державою по Дніпру, починаючи від порогів до нижньої течії р. Сож. Від останньої, по межі Речицького повіту (охоплював "кут" південно-східного району майбутньої Мінської губернії і розташовувався на берегах Дніпра, Прип'яті та Березані) й частково Мстиславського воєводства демаркаційна лінія Української держави повертала на схід за Сож і дуже ламано окреслювала **східний кордон**, встановлений ще за Поляновським трактатом[38]. Але фактично розмежування затяглося на багато років.

Отже, виходило, що всі позитивні наслідки та здобутки українського народу в майже двадцятирічній кривавій війні за національне визволення розчерками пера приносилися у жертву дипломатичним міркуванням Росії та

Польщі. Літописець С. Величко, оцінюючи цей акт, зазначав: "всем козакам не полезном Андрусовском торгу"[39]. "Страшным ударом" для Української держави назвав його Омелян Терлецький. Відразу після укладання Андрусівської угоди населення Правобережжя (першою стала Брацлавщина) упокорювалося шляхтою "огнем і мечем".

Всі ці обставини не могли не призвести до загострення внутрішньо-політичної боротьби, що не зважала на територіальні межі Української держави й виходила за них. Так, "переяславці" скинули свого полковника Данила Єрмоленка (Єрмолаєнка), обрали собі іншого й хотіли заарештувати воєводу Вердеревського. Проте останній зумів своєчасно сховатися, а йому на допомогу І. Брюховецький надіслав кілька полків. Повстання придушили: частину учасників заарештували, інші — втекли в містечка Золотоношу і Піщане, а керівники подалися до Петра Дорошенка[40]. Саме тому цар і сановники згадали про польсько-українсько-російську угоду стосовно кордонів. У грамоті до В.В. Шереметєва вказувалося на те, що за договорами з Польщею лівобережні "городи" належать цареві, проте у Золотоноші й Піщаному "засіли" козаки та "чинят всякие задоры и разоренье". Далі ставилося завдання: "очистити" ці населені пункти, щоб повстанці йшли за Дніпро і "чтоб в том посольским договорам нарушения не было" (березень 1667 р.)[41]. 30 травня того ж року полтавський воєвода М. Валконський сповіщав у своїй "Одписке" П. Шереметєва про "шатость" місцевих жителів, які сподівалися на підтримку з боку запорозьких козаків, що, в свою чергу, схилялись до "изменника Дорошенка"[42]. Київські міщани жили "зело не в дружелюбии" з "ратными людьми" і не продавали їм "хлебных запасов"[43]. Траплялися навіть випадки вбивства царських послів[44].

Згодом І. Брюховецький, деякою мірою зрозумівши свої політичні прорахунки, вдався до кардинальної зміни у тактиці дій. Він і очолювана ним старшинська адміністрація з надією на збереження влади у власних руках почали звинувачувати у всіх "бідах" українців російських воєвод і царських сановників, пропагувати розрив з Росією. Гетьман вирішив вдатися до союзу з Туреччиною. Однак султан не погодився на це. В результаті від гетьмана відвернулося як українське населення, так й московський

уряд — за “злое дело”[45]. 8(18) червня 1668 р. на раді в с. Будищах поблизу Опошні* на очах гетьмана Правобережної України П. Дорошенка козацький натовп забив керманича лівобережного регіону. Тоді ж гетьманом “обох боків Дніпра” було обрано П. Дорошенка[46]. Отже, цим самим скасовувалися Московські статті й декларативно проголошувалося об’єднання Української держави.

За гетьманування Петра Дорошенка (1665—1676) і майже одночасно з ним Дем’яна Многогрішного (1668—1672) питання про територіальні межі Української держави ставилося не раз. Перший, виношуючи ідею реального політичного об’єднання українських земель в окреме державне утворення, у 1668 р. пішов на укладення угоди з Туреччиною, за якою бачив кордони підвладної собі території по річки Віслу і Німан, міста Севськ, Путивль, Перемишль і Самбір. Крім того, в ній зазначалося: “Желаем к тому, да не будет нашествія и грабленія окрест нам подданных мест и пределов турскаго султана по велительству подданных, тако на местах, сущих близ реки, имянуемыя Деркусь, яко же сущих близ Буга, на местах оных, еже суть близ Сочавы, идеже бы нам крепости не создати никакого, ниже стражи тамо полагати”[47]. Наступного року П. Дорошенко спробував залучити до вирішення територіальної проблеми і польський уряд**, проте з того нічого не вийшло, оскільки король вирішив за ліпше призначити гетьманом уманського полковника Михайла Ханенка. Ситуація загострилася, і між Україною та Польщею з новою силою спалахнула війна. На деякий час, після втручання турецького султана, вона припинилась у 1672 р. (у зв’язку з підписанням польською та турецькою сторонами Бучацького мирного договору (8(18) жовтня). Згідно з його положеннями, ставленику султана — П. Дорошенку передавались Поділля, Брацлавщина і Південна Київщина. Турецькою “провінцією” стала також частина Галичини з Чортковим. Ця територія розглядалася царським урядом як така, що перебувала “во владеніи у Петра Дорошенка под игом турецкого салтана”[48]. Проте вже в квітні 1673 р. польський сейм відмовився ратифікувати договір.

---

*За іншими даними, це сталося біля с. Диканьки на Полтавщині.

**Хотів від того визнання української автономії в межах Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств.

Приблизно тоді ж Д. Многогрішний отримав титул "гетьмана Сіверського", тобто підпорядкував собі досить обмежену північну частину Лівобережжя — Сіверщину, куди сягав також й вплив Дорошенка. За підрахунками М. Слабченка, останньому, наприклад, у Полтавському полку підпорядковувалося 20 міст і містечок, Лубенському — 15, Миргородському — 13[49]. Першому ж, крім Сіверщини, належали головним чином полки Прилуцький і Переяславський, а також Київ з навколишньою територією, про яку мова йшла вище. Саме населення всієї цієї території увійшло до складу Російської держави згідно з новими статтями, підписаними Д. Многогрішним у Глухові у березні 1669 р. Глухівські статті мало чим поліпшували становище України, хіба тим, що передбачали зменшення тут кількості російських воєвод (з 10 до 5, які мали залишатися лише в Києві, Ніжині, Переяславі, Чернігові й Острі) та зведення їх функцій в основному до військових справ[50].

Діяльність обох гетьманів, а отже, й становище різних українських регіонів, ускладнювала хитка політика на півдні Лівобережжя та Січі запорозького "гетьмана" Петра Суховія, а згодом — Михайла Ханенка. До того ж, до останнього часу не був точно визначеним **південний кордон** України, бо окраїнні місцевості Миргородського та Полтавського полків поступово виходили в "Дике поле", де вже мешкали "низовики". Тому чітка межа тут не існувала, а періодично змінювалася у залежності від фактичного володіння степом. Коли ж виходити з пунктів Андрусівського договору, то можна, на думку М.П. Василенка, твердити про функціонування на Запорожжі осібної держави[51]. Якщо ж продовжити цю думку, приходимо до висновку про наявність у 70-х роках XVII ст. в Україні трьох державних утворень (з власними адміністрацією, судочинством, фіскальною системою, особливими збройними силами тощо), які по територіях розташовувалися на: 1) Правобережжі на чолі з гетьманом Дорошенком; 2) Лівобережжі (Многогрішний)*; 3) Запорожжі (Ханенко). Причому їх виникнення (навіть коли це було формально) підкріплювалося тогочасними міжнародними угодами (Польщі, України, Росії, Туреччини тощо).

*Д. Многогрішного заступив Іван Самойлович, який за період свого довготривалого гетьманування (1672— 1687 рр.) за допомогою царських уряду і війська все хотів усунути П. Дорошенка. На початку 70-х років це йому майже вдалося здійснити, коли, пробившись на Правобережжя, підкорив тамтешні полки. В 1674 р. практично вся Східна Україна, правда, на досить короткий час, опинилася під владою Самойловича (крім Чигирина — резиденції правобережного гетьмана).

Наступні договори такого характеру зафіксували порівняно незначні зміни у межах вищевиділених регіонів (в основному це уточнення окремих кордонів). Так, Журавненський мирний договір 1676 р. між Польщею і Туреччиною про припинення війни 1672— 1676 рр. передбачав у черговий раз передачу Туреччині Поділля, а разом з ним і значної частини Правобережжя (крім Білоцерківського і Паволоцького полків). Хоча польський сейм і не погодився утвердити цю угоду, вона ще раз розмежувала "володіння" лівобережного та правобережного гетьманів[52].

Бахчисарайський мирний договір, укладений 13 січня 1681 р., а ратифікований у 1682 р., про 20-річне перемир'я Росії з Туреччиною та її васалом Кримським ханством головним чином повторював положення угоди в Андрусові про український кордон по Дніпру, підтверджував законність включення Лівобережжя, правобережних містечок Васильків, Трипілля, Дідівщина, Стайки, Радомишль, м. Київ до Російської держави, визнавав підпорядкованість Запорожжя царській владі. Названі країни домовилися не освоювати землі між Дніпром і Південним Бугом, а Брацлавщину, південь Київщини та Поділля, як і раніше, залишити в "протекції" султана. За кримськими татарами залишалося їх попереднє право вільно кочувати у степах України, а за українськими промисловцями — можливість переправлятися на правий берег Дніпра з метою занять різною промисловою діяльністю[53].

Після цього договору до Російської держави відійшли від Речі Посполитої поселення по берегах р. Сож. Їх приєднали до Стародубського і Чернігівського полків. Причому жителі цих місцевостей самі висловлювали бажання "перейти в подданство Россіи". Зокрема, у листі "пропойскаго" мешканця Василя Красинського до гетьманського сина, стародубського полковника Семена Самойловича, від 5 грудня 1685 р. йшлося "о желаніи жителей Пропойска и другихъ городов по реке Сож" це здійснити. При цьому мотивація прагнення до переходу під владу царського уряду була така: "... До чого самая кривда бозская великим есть примусем и прозба розных станов люди, во православию мешкаючих, которых през гвалты наворочают на проклятую унию, а иных многих юж и навротили по неволе..."[54]. Проте незабаром, у квітні 1686 р., ці землі знову повернулися до Речі Посполитої на підставі домовленості ("запису") між обома країнами[55].

Договір про "Вічний мир" 26 квітня (6 травня) 1686 р. між Росією і Польщею знову підтвердив рішення попередніх угод (починаючи з Андрусівської) про поділ України (п. 3— 5, 7 і 17), хоча в більш категоричній формі: "...А его королевскому величеству от Днепра через тот весь помянутой Малороссійскій край никакого города, ни места, ни волости, даже до Путивльскаго рубежа, во владеніи и в держаніи, от нынешняго времени и дня вечнаго миру, не имеет належати вечно и имети не будет". У ньому остаточно (юридично і фактично в міжнародному розумінні) закріплювалося за Російською державою право на володіння всім Лівобережжям: "...Где суть Северскіе городы, Чернигову, Стародубу, Новгородку-Северскому, Почепу и иным, также и всей Малой Россіи сея стороны Днепра, городам Нежину, Переяславлю, Батурину, Полтаве, Переволочне и всем, того Малороссійского краю, городам, землям і местам, какими ни есть прозвищи и урочыщи названные, со всеми своими уездами, селами и деревнями и в них жывущими всяких чинов людьми и принадлежностями, как они по се время по перемирному договору в стороне их царского величества обретались, так и ныне оставаться имеют на вечныя времена"*. Річка Орель окреслила південну межу регіону. Важливо відзначити також територію навколо Києва**, що передавалася Москві й мала обмежуватися спеціальними прикордонними позначками: "Вверх Кіева берег Днепра, почав от устья реки Ирпени, которая в Днепр впадает, вниз Днепром, с городками, с Трипольем и Стайками, также Днепром вниз миля, а оттуда от Днепра почав, прямым через поля путем, по пяти миль в ширину, а от того места, также ведучи полем прямо до реки Стугны, имеет в стороне во владеніи и в державе их царского величества оставатись. А около Кіева все земли, которыя суть между речками Ирпенем и Стугною, или Стульмою, даже по Васильков, и тому местечку Василькову и от него вверх, от берега реки Стугны в поле, как Васильков стоит, на полмили выше, и оттуда полем прямо к берегу Ирпени черта ведена быть имеет". Згідно з "Вічним миром" Польща відмовлялася від протекторату над Запорозькою Січчю, яка повністю як самостійна і відокремлена політико-адміністративна одиниця переходила до складу Російської держави. При цьому до-

*Проте, як ми бачили вище, перед цим далеко не всі лівобережні райони входили до складу Російської держави. Скажімо, за Андрусівським договором це тільки Сіверська земля та Чернігів.

**За Київ Польща отримувала компенсацію в розмірі 146 тис. крб.

сить чітко визначався **північно-західний рубіж** володінь Війська Запорозького та Речі Посполитої: від Січі вгору по Дніпру та гирлу р. Тясмин, а звідти — кордон "имеет быть вверх в поле прямою чертою веден" до Чигирина, "не займуя", і далі до Чорного лісу[*]. Нейтральною незаселеною зоною проголошувалися Південна Київщина і Брацлавщина, спустошені польсько-шляхетськими військами та турецько-татарськими нападами. Західноукраїнські землі, Волинь і Північна Київщина поверталися до Речі Посполитої, а Поділля залишалось під владою Туреччини[56].

Отже, маємо всі підстави твердити про правове оформлення на середину 80-х років XVII ст. кордону між трьома державами: Річчю Посполитою, Україною (Гетьманщина, Малоросія) та Росією. Крім того, тоді визначився і західний рубіж власне українських і російських земель. Згідно з трактатом 1686 р. досить чітко розмежувалися лівобережний і правобережний регіони, які мали риси практично автономних держав у складі різних великих утворень, з тією лише різницею, що Правобережжя юридично не відокремлювалося від Польщі (на противагу Лівобережжю, розмежованому з Росією).

Література та джерела

[1] Цит. за: Липинський В'ячеслав. Україна на переломі.— С. 184.

[2] Єфименко О.Я. Історія українського народу.— Харків, 1922.— Вип. 2.— С. 300.

[3] Див.: Акты ЮЗР.— СПб., 1863.— Т. 4.— С. 3.

[4] Там же.— С. 35—36.

[5] Полонська-Василенко Наталія. Історія України.— Мюнхен, 1976.— Т. 2: Від половини XVII ст. до 1923 р.— С. 37.

[*] Слід зазначити, що офіційного та й фактичного кордону між запорожцями і кримчанами не існувало протягом усього досліджуваного періоду. Зокрема, обома сторонами використовувалось узбережжя Чорного моря, а також степ. Населені пункти, які з'являлися у цій місцевості, певною мірою пов'язувалися з історичним перебуванням тут або українців, або татар. Так, в описі м. Суджа 1685 р. зазначалося, що "той новый город... стоит на середнем татарском шляху от Залоконского шляху, что с рыльской и с путивльской стороны речки Локны в 8 верстах и от Сагайдачного шляху в 15 верстах...". (ЦНБ НАН України.— ВР.— Ф. 2.— № 1508.— Арк. 10; Яворницкий Д.И. Вольности запорожских козаков. Историко-географический очерк.— СПб., 1898.— С. 1—7.)

[6]Герасимчук В. До питання про статті Б. Хмельницького // ЗНТШ.— Т. С.— С. 32—33.

[7]ЦНБ НАН України.— ВР.— Ф. 2.— № 15402—15403.— Арк. 1—3, 8.

[8]Там же.— Арк. 9—13.

[9]Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.— К., 1908.— Ч. 3.— Т. 6.— С.362—369.

[10]Див.: Величко Самоил. Летопись.— К., 1842.— Т. 1.— С. 335—338; Будзиновський В. Гадяцькі постулати і гетьман І. Виговський.— Львів, 1907; Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат.— Львів, 1909 (видрук ЗНТШ.— Т. 88).

[11]ЦНБ НАН України.— ВР.— Ф. 2.— № 2095.— Арк. 1.

[12]Там же.— Арк. 2 зв.

[13]Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках.— Варшава, 1934.— С. 57.

[14]Акты ЮЗР.— Т. 4.— С. 256—257.

[15]Акты ЮЗР.— СПб., 1892.— Т. 15.— С. 324.

[16]Там же.— С. 324—325.

[17]Акты ЮЗР.— Т. 4.— С. 267.

[18]Там же.— С. 268 (підкреслено нами).

[19]Величко Самоил. Сказание о войне козацкой с поляками.— К., 1926.— С. 239.

[20]ЦНБ НАН України.— ВР.— Ф. 1.— № 54583 (32).— Арк. 65—125; Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским.— М., 1858.— Ч. 1.— С. 128—154, 217 та ін.

[21]Балабушевич Т.А. Територіальні межі правобережних козацьких полків (друга половина XVI — початок XVIII ст.) // Проблеми історичної географії України: Зб. наук. праць.— К., 1991.— С. 28—29.

[22]Источники малороссийской истории.— Ч. 1.— С. 124.

[23]Акты ЮЗР.— СПб., 1867.— Т. 5.— С. 15.

[24]ЦНБ НАН України.— ВР.— Ф. 2.— № 15408.— Арк. 4.

[25]Там же.— Арк. 5.

[26]Там же.— № 15407.— Арк. 7—8.

[27]Там же.— Арк. 18—23.

[28]Источники малороссийской истории.— Ч. 1.— С. 128—139; ПСЗ.— Т. 1.— № 368.

[29]Власовський І. Нарис історії української православної

церкви.— Нью-Йорк, 1956.— Т. 2.— С. 318; Митрополит Іларіон. Українська церква: Нариси з історії української православної церкви.— Вид. 2-е.— Вінніпег, 1982.— Т. 2.— С. 215.

[30] Акты ЮЗР.— Т. 6.— С. 16.

[31] Источники малороссийской истории.— Ч. 1.— С. 142—143, 147.

[32] Архив ЮЗР.— К., 1883.— Ч. 1.— Т. 6.— С. 78—79.

[33] Источники малороссийской истории.— Ч. 1.— С. 148, 149.

[34] ЦНБ НАН України.— ВР.— Ф. 2.— № 1481.— Арк. 1—4.

[35] Акты ЮЗР.— Т. 6.— С. 53.

[36] ЦНБ НАН України.— ВР.— Ф. 2.— № 15422.— Арк. 124, 139 а.

[37] Там же.— № 15419.— Арк. 1.

[38] ПСЗ.— Т. 1.— С. 657—675.

[39] Величко Самоил. Летопись.— Т. 2.— С. 134.

[40] Волк-Карачевский В.В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века.— К., 1899.— С. 142.

[41] ЦНБ НАН України.— ВР.— Ф. 2.— № 15422.— Арк. 26.

[42] Там же.— Арк. 48.

[43] Там же.— Арк. 58, 60, 61.

[44] Там же.— Арк. 70.

[45] Там же.— № 2095.— Арк. 2.

[46] Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. // Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права.— К., 1929.— Вип. 6.— С. 419.

[47] Акты ЮЗР.— СПб., 1877.— Т. 9.— С. 167; Источники малороссийской истории.— Ч. 1.— С. 209—210.

[48] ЦНБ НАН України.— ВР.— Ф. 2.— № 1497.— Арк. 1—2.

[49] Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк).— Одесса, 1909.— С. 28.

[50] Источники малороссийской истории.— Ч. 1.— С. 218.

[51] Василенко М.П. Територія України XVII віку.— С. 126.

[52] История Польши.— М., 1956.— 2-е, доп. изд.— Т. 1.— С. 321.

[53] ПСЗ.— Т. 2.— № 854, 864, 916.

[54] ЦНБ НАН України.— ВР.— Ф. 2.— № 13518—13635.— Арк. 75—79.

[55] ПСЗ.— Т. 2.— № 1183.

[56] ПСЗ.— Т. 2.— № 1186.

Розділ 3

ДЕРЖАВНІ КОРДОНИ УКРАЇНИ ТА ЇХ ПОСТУПОВА ЛІКВІДАЦІЯ В КІНЦІ XVII—XVIII ст.

Після тяжкої "руїни", Андрусівської угоди 1667 р., "Вічного миру" 1686 р. та деяких інших подій Іванові Мазепі (1644*— 1709 pp.) разом з гетьманською булавою у 1687 р. дісталося у "спадок" напіврозорене Лівобережжя та залишився тільки спомин про "велику" Українську державу за правління Богдана та Юрія Хмельницьких, Івана Виговського. Приблизно тоді ж фактично припиняються державотворчі процеси на Правобережжі. Корсунський полковник Захар Іскра, богуславський полковник і наказний гетьман Правобережної України Самусь (Самійло Іванович), білоцерківський (фастівський) полковник Семен Палій та інші старшини в боротьбі проти антиукраїнських заходів уряду Речі Посполитої вже не мали в 80—90-х роках, як їх попередники, ніякої можливості проводити більш-менш самостійну державницьку політику. В зв'язку з цими обставинами новообраний гетьман, мабуть, не раз згадував свого батька Степана — Адама Мазепу, прибічника старшинського угруповання Виговського, і його участь у складанні пунктів Гадяцького договору 1658 р. У кінці 50 — на початку 60-х років він також був прихильником автономічних пропольських ідей, проголошених у Гадячі[1].

На той час, коли Іван Мазепа в умовах гострої політичної боротьби став керманичем великого регіону — Гетьманщини, він вже мав значний практичний досвід служби у різних правителів: польського короля Яна II Казимира (за дорученнями якого в урядових справах їздив у 1659 р. до І. Виговського, у 1660 р. — Ю. Хмельницького, у 1663 р. — П. Тетері), правобережного гетьмана П. Дорошенка (з 1669 р.), а потім лівобережного — І. Самойловича (з 1674 р.). Першим його кроком як державного

*З приводу року народження І. Мазепи в історіографії існують різні думки. Деякі дослідники називають 1629 р. (М. Костомаров) або ж 1639 р. (О. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко). Нині серед істориків поширена думка, що 1644 р. є найбільш достовірним.

діяча стало підписання ним разом із старшинами, з одного боку, та російським урядом, який тоді одночасно очолювали царі Іван та Петро Олексійович з царівною Софією, з іншого боку, т. зв. "Коломацьких статей" (ухвалені на Генеральній раді 25 липня 1687 р. у Коломаку — тепер селищі Харківської області). За своїм характером вони являли собою двобічний договір між українським і російським урядами, а за змістом у більшості своїх пунктів (17 з 22) відтворювали текст попередніх "Глухівських статей" 1669 р.

"Новоприбавленные" окремі положення та цілі пункти (від 18 до 22) головним чином передбачили посилення влади царату в краї при ще більшому обмеженні "прежних" політичних "свобод" національної адміністрації. Так, відповідно до ст. 6 гетьманові в досить категоричній формі заборонялося без "ведома их царскаго пресветлаго величества" позбавляти старшин керівних посад, а останнім — "без челобитья и без указу великих государей" обирати гетьмана. Одне з положень ст. 19 під загрозою смертної кари зобов'язувало все місцеве населення приймати та пускати в обіг нові монети — "чехи", викарбувані в Москві "под их великих государей имянованіем и гербом"[2]. Про їх "реальну" вартість висловився нібито сам І. Самойлович так: "Из одной меди много безделья наделали, что убогому человеку ни на что не годится, потому что будто шелуха ломится"[3]. Друга частина тієї ж статті, що особливо важливо відзначити при розкритті нашої теми, передбачала, "чтоб гетману и старшине, служа великим государем.., народ малороссійскій всякими меры и способы с великороссійскім народом соединять и в неразорванное и крепкое согласіе приводить супружеством и иным поведеніем, чтоб были под одною их царскаго пресветлаго величества державою обще, яко единой христіянской веры, и никто б голосов таких не испущал, что малороссійской край гетманскаго регименту, а отзывались бы везде единогласно их царскаго пресветлаго величества самодержавной державы гетман и старшина, народ малороссійской обще с великороссійским народом, и вольной переход жытелем из малороссійскіх городов в великороссійскіе городы имети"[4]. З цього виходило: по-перше, гетьманське правління "служить" не власному народові, а насамперед російським царям; по-друге, хоча московською владою формально й визнавалося існування окремої Української держави під "региментом" гетьмана, та надалі

вона мала злитися (зникнути) в єдиному самодержавному утворенні (навіть без згадки в народі про колишню автономію); по-третє, обумовлювалися неминучий процес асиміляції українців і ще більша "прозорість" кордонів України з Московською державою; по-четверте, створювалися умови для швидкого "опанування" сановниками з Росії жителів Лівобережжя (на відміну від Правобережжя).

Ст. 20 передбачала зміцнення **південних кордонів** з метою "утесненія и удержанія Крыму и от нахожденія... крымских орд" на "великороссійскіе" та "малороссійскіе городы". В зв'язку з цим планувалося збудувати на лівому березі Дніпра проти Кодака могутню фортецю й укріплені поселення (де жителями мали бути "безо всякаго препятія" українці) вздовж річок Самари, Орелі, Берестової та Орчику[5].

Підписання Коломацьких статей стало своєрідним успіхом московської дипломатії і корінним чином зачіпало державницькі інтереси Гетьманщини. Воно стало "приємною несподіванкою" навіть для сюзеренів та їх найближчого оточення. Російські правителі в грамоті бояринові В. Голицину від 5 вересня 1687 р. із задоволенням відзначали, що статті написані "со многою прибавкою" для честі государів і "привели" Військо Запорозьке до них у "подданство", "прибыль" та "пространство"[6].

Проте, незважаючи на ці та деякі інші обмеження, І.Мазепа, досить вміло використовуючи різні політичні обставини й особисте приязне ставлення до себе царів, у перші роки свого правління зумів проводити порівняно незалежну внутрішню та зовнішню політику. Правда, при цьому він сповіщав у Москву про кожний свій більш-менш значний крок. Зокрема, його неабияк цікавили стосунки з урядом Речі Посполитої. Вже в грудні 1687 р. у листі до В. Голицина він писав про утиски, що їх чинили польські магнати на Правобережжі жителям "греко-російської" віри і просив з цього приводу послати на Гродницький сейм спеціальне посольство[7]. В серпні 1689 р. І. Мазепа відправив у Росію Якова Глуховця, який повернувся від коронного гетьмана і, очевидно, мав розмову з польським володарем[8]. А 11 лютого наступного року І. Мазепа повідомив безпосередньо Івана та Петра Олексійовичів про свої зносини з великим гетьманом литовським Казимиром-Павлом-Яном Сапегою (помер у 1720 р.) і з коронним польним гетьманом Station Станіславом Яблоновським (1634— 1702 рр.)[9]. У 1691 р. з Лівобережжя до

останнього прибули посланці в політичних справах. В.А. Дядиченко переконливо писав про встановлення постійного "надзвичайної інтенсивності" листування керманича Гетьманщини з польськими магнатами[10]. Через посередників І. Мазепа спілкувався з мултянським господарем* і кримським ханом. 31 серпня 1688 р. він звернувся до молдавського господаря з пропозицією спільних дій у війні проти турків[11]. Завдяки повідомленням, що йшли від багатьох лівобережних і запорозьких старшин, Мазепа знав про наміри кримських татар щодо населення українських земель, координував свої дії з російськими воєначальниками[12].

Наведені факти свідчать, з одного боку, про проведення активної зовнішньої політики лівобережним гетьманом, з іншого боку, про визнання його як державного діяча урядами сусідніх країн (у тому числі Росії та Польщі).

В кінці XVII — на початку XVIII ст. сталися ще деякі події, які певною мірою стосувалися державних кордонів і власне території України. В 1686 р. уряд Росії оголосив війну султанській Туреччині. Майже дев'ять років вона велася дуже пасивно і зводилась головним чином до епізодичних військових сутичок між обома сторонами. Навесні 1695 р. воєнні дії, завдяки наполегливості й прямому втручанню Петра І, помітно активізувалися. В результаті так званих Азово-Дніпровських походів (1695— 1696 рр.) російській армії за участю багатотисячних полків українських козаків (до 120 тис. чол.) вдалося здобути Азов і зруйнувати турецько-татарські фортеці в пониззі Дніпра. Це стало важливим етапом у боротьбі за визволення Північного Причорномор'я[13]. Проте для України (з політичної точки зору) вихід до моря "Московії" був неоднозначним. На думку Омеляна Терлецького, відтоді Московська держава оточила її на півдні й півночі, "немов залізним перснем, який стискав чимраз більше і так уже невелику територію Української держави"[14]. Проте важливим було й те, що деяка частина українців могла займатися вже цілком вільно господарською діяльністю подалі на південь від Запорозької Січі. Згідно з Константинопольським мирним договором між Росією та Туреччиною від 3(13) липня 1700 р. за першою офіційно було закріплено Азов з навколишніми землями і заново збудованими фортецями (Павловськ, Таганрог, Міус), а

* Мултянське князівство існувало на території сучасної Молдови.

Johannes Mazeppa
Cosaccorum Zaporoviensium —
Supremus Belli-Dux.

другій повернуто частину Подніпров'я з невеликими турецькими фортецями (правда, які мали негайно знести). Область же між Очаковим і Запорожжям передбачалось не заселяти[15]. Отже, ця угода в основному закріпила результати Азово-Дніпровських походів. У ході міжнародного Карловицького конгресу 1698—1699 рр. була досягнута домовленість між Туреччиною та Польщею (договір від 16 січня 1699 р.) про передачу останній Брацлавщини, Поділля, а також південної частини Київщини.

З початком нового століття, після проголошення війни Швеції у 1700 р., Петро І перетворює Україну (в першу чергу її прикордонні землі з Польщею) фактично в свою заложницю при вирішенні великодержавницьких проблем. Так, укладаючи угоду з польським королем Августом II Сильним (роки правління 1697—1706, 1709—1733) про спільні дії проти шведського короля Карла XII (1697—1718 рр.), він, нехтуючи інтересами Української держави, пообіцяв "уступити" Речі Посполитій кілька "городів" на Правобережжі й деякі села Стародубського полку. А вже після цього відправив до І. Мазепи (з метою розвідати, як той поставиться до такого рішення) дяка Бориса Михайлова з "таємними" статтями. В них, зокрема, йшлося про можливість відриву "от Украйны" та повернення "во владеніе" Речі Посполитої "заднепровских местечек" Трахтемирова, Стайок і Трипілля (пункт 3); заселення Чигирина та деяких прикордонних районів, що за "Вічним миром" мали залишатися без осілої людності (пункт 4); передачі найближчих "к стороне польской" сіл на Стародубщині (пункт 5)[16].

Гетьман дуже добре розумів тактику й загальну політику щодо України царського двору. В цій справі для нього майже не існувало таємниць. Тому, щоб не сваритися з Петром І, І. Мазепа вирішив повністю не відмовляти посланцю і після дворазової зустрічі з ним "в тайне наодине ж" погодився віддати полякам Трахтемирів, Стайки і Трипілля. Однак, враховуючи попередній досвід і "многое непостоянство польское", зажадав зафіксувати цю угоду в конституції на сеймі, а сам зміст її офіційно опублікувати. Очевидно, так він хотів убезпечити Українську державу від подальших зазіхань і королівської, і царської влади. На всі інші пропозиції гетьман не пристав. І хоча в тактовній формі, але принципово заявив: "...В польскую сторону уступать никоторыми мерами не возможно, таких ради причин: естьми теми местами уступить, то на той стороне

останетца **в державе его царского величества** (!)* один Кіев, и будет в великом опасеніи, потому что в те Чигиринскіе места и протчих тех городов** перейдут на житье с сей стороны Днепра, і населятца одним летом множество, и берег той стороны реки Днепра овладеют и учнут называть тот берег своим, и будучи у реки Днепра в самой близости, произойдут от них ссоры и сей стороны Днепра жителем помешки, а запорожскіе казаки совершенно по всем тем Днепровским местам будут склонность иметь к той Заднепровской стороне, а ему, гетману, послушенство какое и учинят, и то разве по самой неволе, и от того будут как от жителей той стороны Днепра, так и от запорожцов, трудности и розни большіе, и все пойдет на сторону царскаго величества неспокойно и ко утрате большой". І далі конкретно про Стародубщину І. Мазепа наголосив: "А от Стародубскаго полку в польскую сторону ко уступке нигде ничто не приличилось, потому что той Стародубской полк с поляки розделила река Сож (!), и за тою рекою, на польской стороне ево, гетманского, владения никакова нет (!), а за реку в Стародубской полк полякам вселятца непристойно же..."[17].

З наведеного уривку стає, на наш погляд, цілком очевидним: по-перше, рішуче небажання гетьмана ще більшого звуження його влади на правому березі Дніпра*** та обмеження впливу на Запорозьку Січ; по-друге, застосування ним у формі політичного аргументу чи залякування (до певної міри, звичайно) російської сторони можливим вибухом протесту з боку запорожців і частини мешканців Лівобережжя проти пропольської орієнтації царя; по-третє, визнання І. Мазепою того незаперечного

---

*Підкреслено нами.— *О.Г.*

**Попередньо мова йшла також про Канів, Черкаси, Крилов.

***Іван Мазепа протягом свого правління не полишав надії знову возз'єднати під власною булавою Правобережжя й Лівобережжя. Цікаво відзначити, що навіть в іменних указах і грамотах його нерідко називали гетьманом "Войска Запорожскаго обоих сторон Днепра". Зокрема, таке титулування знаходимо в царському указі й "изволеніи" 1688 р. чернігівським полковнику Я. Лизогубу та старшині, які були відсутні під час обрання нового гетьмана, про їх "во всяких делах послушаніе і повиновеніе" Мазепі (ЦНБ НАН України. — ВР.— Ф. 2.— № 4729.— Арк. 1 зв.). Схоже також міститься на сторінках багатьох тогочасних офіційних документів. І. Мазепа ж, як правило, підписувався так: "Гетьман Войска его царскаго пресветлаго величества Запорожскаго". (Див.: Источники малороссийской истории.— Ч. 2.— С. 1, 2, 8, 11, 23, 39, 43 та ін.)

факту, що Гетьманщина, в тому числі й Київ, перебувають у складі "держави його царської величності", а також є "гетьманським володінням".

Крім того, відповісти саме так гетьмана спонукала ще одна дуже важлива обставина. На початку 80-х років XVII ст. із Запорожжя на південь Київщини з відома коронного польного гетьмана С. Яблоновського перейшло кілька сотень запорожців на чолі з С. Палієм. На їх заклик сюди ж почали переселятися селяни-втікачі й рядове козацтво з різних місцевостей України. Опорним пунктом при цьому визначився Фастів, який ще незадовго до цього був пусткою, а за Палія заселився[18]. У місті збудували фортецю. Звідси правобережний полковник почав рух проти шляхтичів, чимраз далі "збирав" землі під свій "козацький присуд". Тому, коли у 1686 р. постало питання про прикордонну область між Гетьманщиною та Річчю Посполитою, вона виявилася значною мірою вже освоєною українцями. Незабаром заселення охопило велику територію між Дніпром, Дністром і Случем. Ось як про це красномовно написав гадяцький полковник Григорій Грабянка: Палій, "утишивши же Заднепра и поосажовавши многіе гради людми осел был, яко уделній пан, войска своі охотніе по Полесю, даже **до литовской границе,** розстановляющи, десятини з пасек, индукти и всякіе приходи со всего Заднепра, даже до Днестра и Случи, на себе отбирающи"[19]. Про це йдеться і в інших джерелах[20].

Починаючи з 1688 р., С. Палій неодноразово звертався до царського уряду через гетьмана та інших осіб з побажанням возз'єднати Правобережжя з Лівобережжям. І якщо раніше він підписувався, як правило, полковник "війська Речі Посполитої запорозького", або "Війська його королівської милості запорозького", то пізніше так: "Полковник його цісарського величества війська запорозького". А Самусь почав навіть називатися "його пресвітлого величества війська запорозького гетьман український"[21].

Об'єднавчий рух на Правобережжі, ідея єдності обох регіонів у кінці XVII ст. набули значного поширення й гостроти. Зокрема, в грудні 1690 р. І. Мазепа в листі до царів писав про це, а також сповістив про те, що до нього приїхав з "Польщі" шляхтич Василь Красинський з пропозицією "уступить в Русскую державу" міста Волинь і Пропойськ з повітами, які нібито належали тому[22]. Проте Москва, зв'язана умовами "Вічного миру" (1686 р.), не

могла відкрито йти назустріч таким проявам. Тому, коли С. Палій передав через І. Мазепу офіційне прохання схожого змісту, російський уряд порадив йому дещо зачекати, а коли з'явиться нагода, то з своїми козаками перебратися в межі Гетьманщини.

Як вже зазначалося вище, на початку XVIII ст. ситуація різко змінюється на гірше для України. Дедалі більше переконуючись, що Петро І прагне над усе розіграти лише власну карту в політиці щодо Речі Посполитої, нехтуючи при цьому інтересами свого союзника, гетьман іде на зближення з польським королем. Разом з тим він змінює тактику стосовно дій С. Палія на Правобережжі. Август II виказує за це приязнь до керманича Гетьманщини, нагороджує його різними відзнаками. Цікавою в цьому аспекті є королівська грамота гетьману від 22 жовтня 1703 р., де конкретно зазначається: "Так как Мы удостоверились и глубоко запечатлели в уме нашем, сколь во многих случаях засвидетельствовали Вы совершеннейшую Нам преданность*, то мы за должное почли сею грамотою изъявить Вам благодарность Нашу и, в ознаменованіе оной пред всеми, самым делом жалуем Вас Нашим Орденом Белаго Орла**. В ожиданіи же случая оказать Вам большія еще милости, Мы со всегдашнею Нашею Королевскою благосклонностію, готовы пребываем"[23]. 24 січня 1704 р. у Ніжині Самусь передав Мазепі гетьманські клейноди й грамоту на уряд гетьманський від польського короля, а той з дозволу царського прийняв їх[24]. У травні того ж року Мазепа, не розкриваючи справжніх своїх намірів, перейшов на правий берег Дніпра, де його радо зустріло місцеве населення, вважаючи, що він прийшов "взяти їх під свою булаву". А вже через місяць за його наказом С. Палія було заарештовано, а Білу Церкву, яку Петро І хотів віддати полякам, захоплено. Невдовзі після того гетьман прибув під Любар на Житомирщині (за Андрусівським перемир'ям 1667 р. мав належати Польщі) і проголосив, що саме тут відтепер проходитиме кордон з Річчю Посполитою. Петру І він написав листа про неможливість передати Правобережжя в підпорядкування польській короні. Між тим цар у серпні 1704 р. у м. Нарві через посередництво посла, воєводи хелминського Томаса Дзялинського уклав угоду з королем про повернення регіону (конкретно Білої Церкви й там-

* Явне дипломатичне перебільшення. — *О.Г.*

** Одна з вищих урядових нагород у Речі Посполитій.

тешні фортеці) й "нейтралізацію" фастівського "бунтівника". Приблизно те ж саме передбачала одна з 10 "Секретных статей" коронних гетьманів Адама Сенявського та Станіслава Ржевуського до російського монарха[25]. Проте здійснити все, що було заплановано, як і попереджав Мазепа, через військові події відразу не вдалося.

Наступного року Август II знову категорично поставив питання перед гетьманом і Петром I про реальну передачу королівській владі Правобережної України. Спеціальним універсалом він призначив для вирішення цієї справи окремих уповноважених — "комісарів", а в разі спротиву передбачав і застосування військової сили. Польський король вимагав від Мазепи — фактично правителя на обох берегах Дніпра — повернення всіх завойованих Палієм міст, у тому числі Фастова, Білої Церкви, Корсуня, Немирова, містечок, сіл і різних маєтностей; а також, щоб усі учасники козацько-селянських рухів переселилися на Лівобережжя. Гетьман, у свою чергу, застерігав царя: поступившись Правобережжям, кордони Речі Посполитої пройдуть надто близько до Запорожжя та Криму, зачеплять територіальні інтереси населення прикордонних полків (Переяславського, Лубенського і Миргородського)[26].

1706 р. остаточно розкрив наміри царського уряду щодо України. Влітку, відзначаючи перебування Петра I у Києві, старшини влаштували на честь високого гостя обід. Під час нього князь Олександр Меншиков, який був напідпитку, у "довірливій" формі заговорив з Мазепою про необхідність усунення всіх "внутрішніх ворогів", натякаючи на місцевих державців. Дещо пізніше княгиня Ганна Дольська письмово попередила гетьмана: Меншиков сам хоче стати володарем Гетьманщини. Оцінюючи ситуацію, що склалася, І. Мазепа відверто заявив серед свого оточення: "Я сам хорошо знаю, что они замышляют надо мной и над всеми вами: хотят меня уконтентовать* княжением Римского государства, всю старшину искоренить, городы наши отобрать под свою область, поставив в них своих воевод или губернаторов, а когда бы наши воспротивились, то за Волгу всех их перегнать, а Украину своими людьми осадить (заселить)... Князь Александр Данилович просил себе у царя княжения Черниговского: через него он стелет себе путь до гетманства". І далі гетьман просив: "Господи! Освободи мене от их панованя!"[27].

* Задовольнити. — *О.Г.*

Саме тоді Петро І мав намір "реформувати" Україну відповідно до своїх смаків і уподобань.

У 1707 р. останній знову порушив це питання: замість козацького він хотів створити регулярне наймане військо під командуванням московських старшин (пізніше реформувати їх у драгунські чи солдатські полки). Разом з тим планувалося скасувати інститут гетьманства, розпустити старшину, а владу в країні передати губернаторам. Отже, передбачалася повна ліквідація української автономії.

Стосовно Правобережжя, то цар таємно наказав Мазепі (указ від 22 серпня) не віддавати його полякам. Гетьман дещо губиться від такої політики царя, не довіряє йому і просить хоча б домовитися з ворожою стороною, щоб та "не цікавилася" містами й землями поблизу Дніпра — районами навколо Канева, Черкас і Чигирина. Відмовити полякам у передачі їм Правобережжя Петра І спонукали тоді такі найголовніші причини: по-перше, той розумів, що, заволодівши регіоном, королівська влада заважала б його взаєминам з сусідніми державами; по-друге, цар мав на меті закінчити війну з Швецією й оголосити її Туреччині, а "Польська Україна" стала б на заваді цьому; по-третє, це б полегшило налагодження добрих стосунків уряду Речі Посполитої з турецьким султаном і кримським ханом[28]. Москва на таке піти не могла.

І. Мазепа ж не хотів і не погоджувався віддавати Правобережжя без спеціального на те розпорядження за власним підписом сюзерена[29]. На це довелося піти наступному гетьману Лівобережної України Іванові Скоропадському (1708— 1722 рр.), але вже після трагічних для України подій 1708— 1709 рр. (вторгнення військ Карла XII, переходу на його бік І. Мазепи, ліквідації царизмом Запорозької Січі тощо).

Реформуючи міське управління в межах всієї Російської держави, московський уряд поширив свої заходи на Лівобережжя й Слобожанщину. Відповідно до його указу від 18 грудня 1708 р. було створено Київську губернію, до якої ввійшло 56 міст (територія Гетьманщини). Майже вся Слобідська Україна включалася до складу Азовської губернії[30].

Так звані "Решетилівські (просительні) статті", з якими новообраний гетьман звернувся до Петра І, і відповідь на них останнього у вигляді іменного "Решительного указа" від 17 липня 1709 р. аж ніяк не поліпшували становище Української держави. Зокрема, пункт 4 передбачав від-

торгнення м. Котельва від Гадяцького полку і приєднання до Слобідської України (Охтирського полку). Пункт 5 називав запорожців "бунтівниками", що фактично ставило їх поза законом, а воєводам з Росії офіційно дозволяв "по давнему обычаю, в Украине пребывающим", за згодою місцевої старшини "интересоваться" внутрішнім життям українців. Пункт 13 підпорядковував гетьмана міністрам Малоросійського приказу. Сам І. Скоропадський визначався як "подданый его царскаго величества обоих сторон Днепра гетман со всем войском Запорожским"[31].

Як своєрідний додаток до "Решительного указа", очевидно, слід розглядати "Статьи государя Петра I явныя и тайныя ближнему стольнику, Андрею Измайлову, каким образом ему поступать в советах, находясь при гетмане, Иване Скоропадском" від 18, 27 і 30 липня того ж року. Вони називали землі Війська Запорозького "Малоросійським краєм", де царський резидент (на першому місці за текстом) "обще" з гетьманом мали утримувати все населення і, зокрема, "бунтовщиков" запорожців "в тишине и в покоренiи к великому государю" (п. 1). У них наказувалося всіх "своевольцов ... искоренить", не допускати їх поселення в одному місці, особливо на Січі (п. 2). Пункти 3— 10 передбачали проведення зовнішньої політики Скоропадським під наглядом А. Ізмайлова й з відома (згоди) сюзерена. Гетьманською резиденцією призначався Глухів, замість розореного та спаленого Батурина[32].

Як бачимо, і "Решительный указ", і "Статті", надані Ізмайлову, продовжували попередню політику царського уряду, спрямовану на скасування "давніх прав і вольностей" українців, перетворення їх колись автономної держави на типову "окраїну" Московії.

В період російсько-турецької війни 1710— 1713 рр. знову досить гостро постало питання про Правобережжя. Після невдалого Прутського походу в Молдавію у 1711 р. Петро I змушений був вивести з регіону свої війська й відмовитися від претензій у майбутньому на ці землі[33]. Вони переходили в повну власність королівської влади. В зв'язку з цим у краї ліквідувався полковий устрій й відновлювався попередній польський, почався масовий переселенський рух на лівий берег Дніпра. В іменному указі від 23 вересня 1711 р. наказувалося білоцерківському полковнику А. Танському: "Тамошним же полковникам с полковою, сотенною и рядовою козацкою старшиною, с женами и детьми их и с их движимими пожитки на

жилища перейти в Малую Россию, в тамошние полки, где кто пожелает"[34]. Так, дещо неприродно, за наказом "згори", значна частина правобережного населення і, зокрема, старшина, "вливалися" до населення Гетьманщини. Наприклад, відомий на той час чигиринський полковник Гнат Галаган — учасник Північної війни, один з царських пособників при руйнуванні Запорозької Січі 14 (25) травня 1709 р., коли територія Чигиринського полку відійшла до Речі Посполитої, відразу був призначений прилуцьким полковником[35]. Дещо пізніше відкрилося багато нових митниць у Білоруській, Псковській та Могилівській губерніях, через що деякі з митниць на Лівобережжі були перенесені в інші місця або ліквідовані (1712 р.)[36]. Після цих подій царський уряд видає кілька розпоряджень, де категорично заборонялося переселятися мешканцям Лівобережжя на Правобережжя (тобто юридично визнавалися попередні межі Української держави з Річчю Посполитою кінця XVII ст., до подій, пов'язаних з повстанням Палія). Проте українці з обох боків Дніпра мало звертали уваги на такого роду укази, й їх мігрування продовжувалося протягом усього XVIII ст.

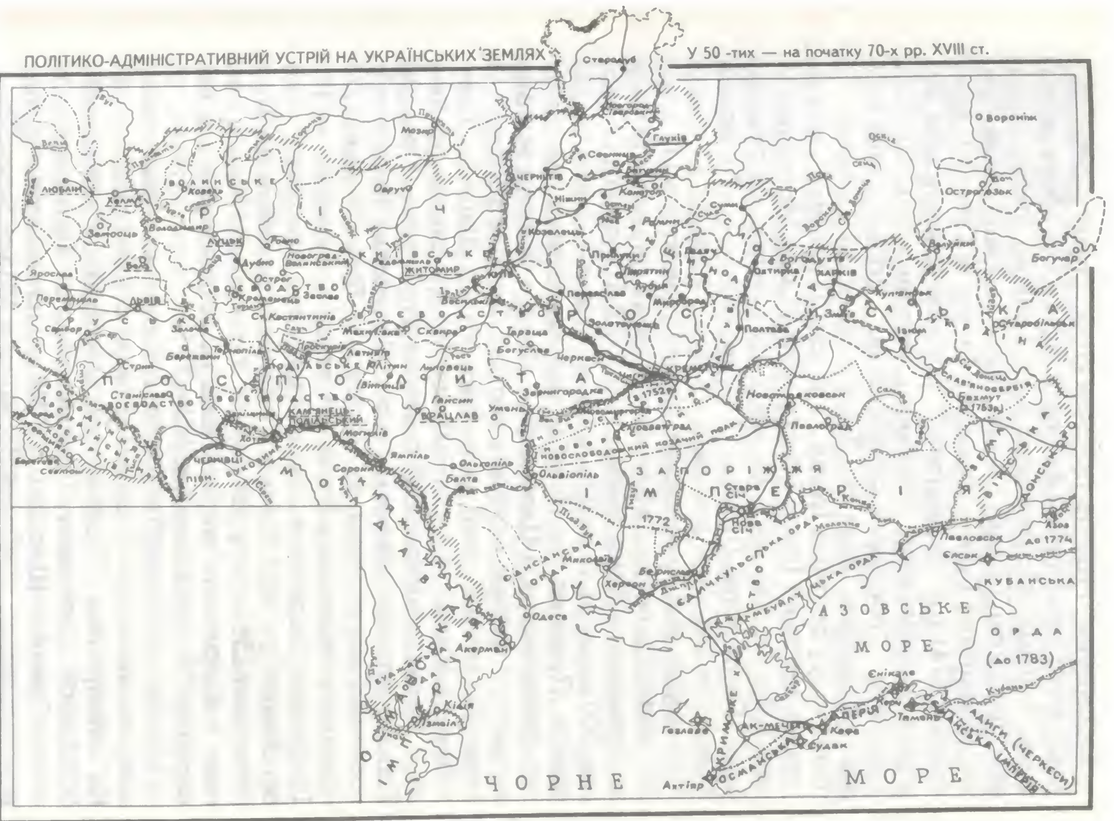
У 20-х рр. XVIII ст. помітно посилюється увага царату і до Слобідської України — одного з важливих стратегічних районів. Так, згідно з указом від 14 грудня 1720 р. регіон передавався у безпосереднє відання Бєлгородського воєводи[37]. В 1725 р. Бєлгородська провінційна канцелярія порушила питання про "осведетельствование" земель слобідських полків, що межували з російськими[38]. А вже в наступному році геодезист Я. Ісленьов повідомляв про видачу "прогонних грошей" та підвід для відправки в Сенат креслень і книг з описом прикордонної смуги між Слобожанщиною й власне Росією[39]. В 1730 р. видається сенатський указ про заснування в краї "головних" митниць з метою упорядкування поїздок за кордон і навпаки. Він надсилається для виконання у полкові канцелярії[40].

Цей період став переломним у долі Гетьманщини. Зі смертю І. Скоропадського Петро І взагалі заборонив вибори гетьмана. Тимчасово призначений на його місце чернігівський полковник Павло Полуботок (1706— 1722 рр.), був незабаром заарештований за наказом імператора як завзятий "автономіст" і ув'язнений в Петропавлівській фортеці, де дуже швидко помер від катувань (1724 р.). Тоді ж видано указ про призначення в полковники з росіян[41]. Тільки новий уряд Петра II у 1727 р. пішов на обрання

гетьмана. Ним став миргородський полковник Данило Апостол (1683—1727 рр.). Укладені "традиційні" статті-угоди (гетьманські "Нужды малороссийские" та царські "Решительные резолюции" на них) між обома державами юридично вже не визнавали Україну як самостійну сторону, а національні її органи влади фактично позбавлялись навіть обмежених раніше функцій, бо майже повністю підмінялися російськими установами чи окремими сановниками[42]. На думку Андрія Яковліва, з якою можна погодитись, відтоді "Україні було залишено тільки зовнішню видимість давнього автономного устрою без реального змісту"[43]. Надалі процес інкорпорації Української держави Росією пішов прискореними темпами. При цьому чиновники останньої все частіше брали на себе повноваження старшинської адміністрації при вирішенні прикордонних суперечок, що виникали між жителями Гетьманщини і Речі Посполитої. Нерідко їх розглядали за прямими вказівками сюзеренів. Як один з характерних прикладів, можна навести тяжбу "пограничного" шляхтича Михайловського з мешканцями с. Засусе Стародубського полку за землю. Хоча в ній і визнається, що польський шляхтич, назвавши "себе комисаром, нарушив **государственную межу** іздавна между Великаго княжества Литовского и Малою Росиею", вирішувалася вона відповідно до іменного указу, надісланого в Топальську канцелярію[44]. Запорожці ж для торгівлі на Лівобережжі мали проходити кордон через митниці, нерідко за спеціальним письмовим листом кошового отамана і прикордонних урядників (1740 р.)[45]. Після скасування гетьманського правління до охорони кордону "з Польщею" місцеві козаки залучалися безпосередньо за розпорядженнями представників царського уряду[46].

Слід зазначити, що в другій чверті XVIII ст. насамперед у результаті реформ, проведених Петром І, войовничо настроєна Росія впевнено набирала політичну й економічну силу. Річ Посполита ж переживала глибоку внутрішню кризу: занепадали ремесла та торгівля, втрачала свій вплив королівська влада, зростали анархія й свавілля магнатів. З Москви і Санкт-Петербурга все "спокійніше" поглядали на колись небезпечного і могутнього супротивника-сусіда. Серед архівних матеріалів знаходимо навіть відомості про "отобрание российским войском Польской области Белоцерковского староства с принадлежащими к нему местечками, селами и деревнями" в 1734 р., щоправда, вони були повернуті у 1736 р.[47]

ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 50-тих — на початку 70-х рр. XVIII ст.

На середину століття припало кілька спроб російського уряду чітко визначити й виміряти **кордон між обома державами.** Зокрема, зберігся опис його в районі Дніпра з правою притокою Тясмин і лівою Ірклій, а також лівих приток Південного Бугу — Великого Інгулу та Синюхи, зроблений у 1741 р. і "засвідчений" інженером-капітаном Федором Молкановим, київським полковником Антоном Танським і "протчими старожилами". Згідно з ним кордон традиційно йшов по Дніпру до гирла Тясмину, по ньому вгору до гирла Ірклія 33 версти 380 сажнів*, далі до "самых вершин" Ірклія і "проворотья" між Мотронинським і Чорним лісами** 18 верст 250 сажнів: по правому боці "Государства Полского", а по лівому — Російської імперії. Звідти межа доходила "Круглого леска" (2 версти 450 сажнів), далі до верхнього кінця Чорного лісу (12 верст 390 сажнів), а потім ще 5 верст до "двух курганов". Від них до "проворотья" між лісами Нерубаї й Плоським (2 версти 300 сажнів) й далі в тому ж напрямі 2 версти 390 сажнів. Причому ліс Нерубаї мав залишатися на цьому відрізку праворуч, а Плоський — ліворуч. Кордон доходив до лісу під назвою Балтиш і верхів'я Великого Інгулу (18 верст 400 сажнів), далі до р. Вись, балки Дідової, "Прилуцької могили" (8 верст 300 сажнів), спускався по Висі до її гирла й досягав гирла Тікича Горського (Гірський Тікич) і витоків Синюхи (69 верст 375 сажнів). Від верхів'я останньої він тягнувся до Південного Бугу (76 верст 125 сажнів): з лівого боку Російська імперія, з правого — Річ Посполита. Загальна ж довжина цієї "демаркаційної" лінії від Дніпра до гирл Тясмина і Синюхи, а звідти до Бугу становила 251 версту 320 сажен. У документі Україну як одну з юридичних сторін навіть не згадано. Замість неї виступає "Всеросійська" держава[48].

Можна спробувати "окреслити" й тогочасні **межі земель запорозьких козаків** "по реке Днепру с Крымской стороны". Наприклад, "Опис хуторів і зимівників" низовиків, складений капітаном ландміліцького Путивльського полку Семеном Шиповим у 1742 р., називає такі крайні точки: урочище Кам'яний Затон, де в 1736 р. було збудовано редут; урочище "Агису" чи "Адису" (турецькою

*У XVIII ст. у Росії й Україні одна верста дорівнювала 500 сажням (або 1066,8 м); сажень — 3 аршинам (або 2,133 м).

**Мотронинський і Чорний ліси розташовані на Черкащині, поблизу Чигирина.

мовою), або ж Білозерка (25 верст від Кам'яного Затону); перехід через затоку Кам'яний Затон на р. Дніпро (мала у довжину 2 версти і знаходилася в області Великого Лугу); далі вниз по Дніпру, Великим кримським шляхом (від Білозерки 35— 40 верст) до урочища Рогачин; потім йшла лінія від Кам'яного Затону до р. Кінські Води, "отъехав" верст 5; урочище під Кучугурами на березі названої річки (ще 15 верст); урочище під Лисою Горою, де р. Кінські Води, "пришев іс степу", впадала в Дніпро; звідтіля по цій же річці вгору 22 версти[49].

Уряди і Російської імперії, і Польщі, і Кримського ханства всіляко прагнули зберегти недоторканість кордонів своїх держав. Тому проблемам прикордонних земель вони завжди приділяли пильну увагу. Так, Колегія іноземних справ Росії в 1745 р., посилаючись на те, що державні кордони з Річчю Посполитою ще остаточно не визначені, заборонила спеціальним указом видавати польським шляхтичам документи на право володіння маєтками в прикордонній смузі[50]. В тому ж році кримський хан Селім Гірей скаржився київському генерал-губернатору М.І. Леонтьєву на недоречність сутичок на кордоні між запорозькими козаками і ногайськими татарами[51]. Одночасно розглядалися питання про бажання мешканців Правобережної України перейти в межі Російської держави[52]. Урядовці Речі Посполитої в свою чергу уточнювали відстані сіл і містечок до польсько-українського кордону[53].

Для 1749 р. маємо детальний опис важливої ділянки польсько-українського кордону по р. Стугна і прилеглих до неї районів, здійснений на підставі карти 1748 р. Олександра Івановича Рігельмана (1720 — 1789 рр.) — відомого російського історика, військового інженера, топографа, генерал-майора, який у 1741— 1743 рр. у зв'язку з встановленням російсько-турецької демаркаційної лінії побував на Запорожжі. Згідно з нею кордон від Василькова проходив до форпосту Острицький, далі річками Стугна й Оршинка, Глибоким Яром, по "Білоцерківському шляху" до "полского" с. Альшанка, від того до "полского" містечка Германівка, через річки Крива, Руда та Краснянка в "российскую границу" до річок Берестова та Альшанка, що знову впадала в Стугну, річками Луковиця та Кобарин (верхів'я), біля с. Обухів, форпосту Совщина, через долину Гаврилова Пасіка, по р. Трежерелівка до с. Нещурів[54].

Наприкінці 40-х і на початку 50-х років ускладнення міжнародного становища спонукало російське керівництво і

безпосередньо імператрицю Єлизавету Петрівну (1741—1762 рр.) задовольнити деякі домагання козацької старшини, зокрема, щодо "обрання" (фактично призначення) нового гетьмана. Іменним указом від 16 жовтня 1749 р., виданого Колегії іноземних справ, це доручалось здійснити графові Гендрикову[55]. Можливо, стався збіг обставин, але через кілька днів після виходу цього указу на ім'я імператриці було подано "Доношение" військового писаря Запорозької Січі Петра Чернявського з проханням від "всієї" низової старшини змінити порядок "виборів" кошового отамана, а саме — призначати надалі його царицею, щоб позбавити "чернь" можливості обирати "ей нужного атамана" (оригінал документа датовано 22 жовтня 1749 р.)[56].

При підбиранні кандидатури гетьмана вибір впав на Кирила Розумовського (1728— 1803 рр.), який у дитинстві випасав батьківську худобу, а після "випадку" з старшим братом Олексієм Розумовським, некоронованим чоловіком цариці, став графом (з 1744 р.). Після затвердження указом 5 червня 1750 р. гетьман України[57] Кирило Григорович переселився у Глухів, де, оточивши себе "двором" і охоронцями, зажив мов "царьок"[58]. Спочатку Єлизавета Петрівна пішла на значні поступки новообраному гетьманові. Нею особисто чи з її відома були повернуті всі рангові маєтності "на булаву", відновлено право самостійного фінансового управління в регіоні, відкликані російські сановники зі старшинської адміністрації, генерального суду, Комісії економії тощо, а також скасована Канцелярія міністерського правління. 24 липня 1751 р. Сенат видав указ про підпорядкування Коша Запорозької Січі гетьманові й надіслав його до канцелярії К. Розумовського[59]. Тобто цими заходами практично скасовувалося більшість адміністративних "реформувань" Петра І, Петра II та Анни Іванівни, а Гетьманщині повертався політичний статус, який існував на період обрання гетьманом І.Скоропадського.

Сам гетьман, незважаючи на те, що між ним і урядом власне Росії не було укладено ніяких "статей" — угод чи договору, почав на свій розсуд розширювати автономне управління Української держави: відновив склад генеральної старшини і суду, функціонування суспільно-політичних установ, дещо реформував торгівлю й судочинство (наприклад, скасував російський "суд по формі" і т.ін.). К.Розумовський відразу взявся за реальне підпорядкуван-

ня Запорозької Січі гетьманській владі. Конкретно це стосувалося й питання розмежування земель низовиків і жителів Лівобережжя. Так, у 1752 р. він видав "ордер" Кошу про необхідність прислання з Січі "депутатів" з приводу суперечки за так звані Старосамарські землі[60]. У 50-х роках гетьман розгорнув справжню боротьбу за підкорення собі Києва, який і на той час продовжував багато в чому зберігати середньовічне самоврядування[61].

В 1753—1754 рр. уряди трьох держав — України, Росії й Польщі продовжували уточнювати кордон. Зокрема, тоді було зроблено "Опись на карте Россійской імперіи с Полскою областию границ, по каким оная ныне урочищам и знакам лежит, також с показанием на оных спорных мест, по каким же рекам и урочищам прежния границы имелись", а також виготовлена "Карта специалная Российской империи с Полскою областию Стародубовского полку спорным грунтам разным владелцов..."[62]. У них маємо досить детальну **демаркаційну лінію** між одним з найбільших лівобережних полків — Стародубським і Річчю Посполитою, з позначенням понад 40 "внутрішніх" форпостів. Вона проходила по таких основних річках: Журавка, Лешня, Десьонка, Схолопна, "которая впадает ис Полской области во оную Десенку", Палуж, Свиниця, Драговша, Лосинка, Дубреш, Колпида, Михалка, Тесновець, Челихівка, Бесед, Яменець, Перелівка, Сталбунка, Араса, Сталпенка, Іпать, Єленка, Ракитова, Нетеж, Грезливка, Цата (назви подано за документом.— *О.Г.*). Слід відзначити, що кордон місцями не визначався стабільністю. Наприклад, окремі форпости взимку чи по весні могли переноситися (причини: повінь, крига тощо).

Коли встановлювався кордон, від тих, хто його проводив, вимагалося насамперед, щоб "границе... государственной за засекою не осталось, так и полской захвачено не било". Використовувати ж у цій справі мали "знающих людей, на коих бы... без сумненія поверытся можно было"[63]. При цьому великого значення надавалось свідченням місцевих жителів-старожилів[64]. Для того ж часу маємо дані про встановлення прикордонної митниці в м. Кременчук[65].

Проте саме тоді, у 1754 р., дуже підозрілий до дій К.Розумовського, царський уряд завдав кілька ударів по розбудові Української держави. В липні Сенат законодавчо ліквідує і до того досить прозорий кордон між Україною й Московією, припиняє функціонування державних митниць у цьому районі, запроваджує на території першої за-

гальноімперську митну систему[66]. В радянській історіографії ці заходи царизму розглядалися головним чином як позитивні: в контексті поліпшення економічних зв'язків між Україною і Росією, сприяння їх спільному народногосподарському розвитку. Насправді ж цим скасовувалася одна із найбільш важливих ознак української автономії. Однак митниці на кордонах, підпорядковані вже чиновникам з Росії, продовжували існувати. Складений у 1756 р. "Реєстр портовым и пограничним таможням" називає, зокрема, у Київській губернії такі з них: при Васильківському форпості, "вверху и внизу реки Днепра в тех местах, где оная река Днепр российскую границу к Полской стороне пересекает, две малыя таможни Межигорская и Стайковская", вгору по Дніпру до Смоленської губернії в розкольничих "государевых слободах" — Добрянці, Злинці (Білянський форпост); вниз по Дніпру — в Переяславі й Кременчузі, а між ними "одна малая" митниця при Секеринському форпості, в Переволочні. У Воронезькій губернії — в Царичанці й Бахмуті. До другої також підпорядковувалися "две малые" митниці в Ізюмі та Луганську[67]. В тому ж році Київська полкова канцелярія, відповідно до постанов вищих установ, видала "ордер" про закриття на території полку Злинської митниці й відкриття Вишківської (с. Вишків належало Києво-Печерській лаврі)[68]. Уточнювалися також прикордонні межі володінь Троїцького Іллінського Чернігівського монастиря[69].

З початком 60-х років загострилася проблема існування Запорозької Січі, земель, які належали низовикам. У її розв'язанні брали участь як царський уряд, так і гетьманське правління. Так, у 1760 р. Кирило Розумовський надіслав до Сенату, а той прийняв до розгляду "рішення" першого щодо перенесення Січі на нове місце[70]. 8 грудня 1761 р. кошовий отаман Григорій Федорів своїм "рапортом" сповіщає гетьмана про отримання ним "ордера" про прийняття у "відомство" Війська Запорозького Старосамарських земель з поселенцями, за які точилися суперечки з адміністрацією Полтавського полку не один рік[71]. У тому ж році Кирило Розумовський знову порушив перед Сенатом і Кошем питання щодо перенесення Січі в урочище Микитине[72]. Не байдужими залишалися до запорозьких володінь прусський король і, зрозуміло, кримський хан. Так, у одному з документів 1762 р. згадується про те, що "земля вся, которую запорожцы владеют, уже

ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1772 — 1795 рр.

Умовні позначення: 1 — державні кордони на 1795 р.; 2 — кордони королівств, герцогств; 3 — кордони губерній; 4 — межі приєднаних територій *Західні території, приєднані до Російської імперії:* 5 — у 1793 р.; 6 — у 1795 р.; 7 — у 1739—1774 рр. (бар'єрні землі) *Південні території, приєднані до Російської імперії:* 8 — у 1774 р.; 9 — у 1783 р.; 10 — у 1791 р. 11 — території, приєднані до Австрійської імперії; 12 — українські землі, що опинилися у складі інших державних утворень у 1772 р.

обещана* была через прусского короля хану крымскому к присовокуплению до Крыму"[73]. Але вступ на престол Катерини II (1762— 1796 pp.) став перепоною до здійснення цих намірів. Хоча кримський хан робив спроби "напряму" схилити Військо Запорозьке до союзу з ним і приєднатися до ханства, П.Калнишевський — останній кошовий Запорозької (Нової) Січі (1762, 1765— 1775 pp.) — відмовився від цього кроку і через київського генерал-губернатора Глібова сповістив про це імператрицю. Зазначимо, що посланець кошового старшина Недзельський за донесення таких новин отримав у нагороду "іменну" шаблю[74].

З середини 60-х років процес суцільного знищення царатом усіх автономних державницьких чинників України пішов особливо швидкими темпами. У січні 1764 р. Катерина II наказала К.Розумовському прибути до Петербурга й під загрозою кари за "зраду" примусила того зректися гетьманства. 10 листопада того ж року вона видала указ про утворення замість старшинського управління Малоросійської колегії на чолі з графом Петром Рум'янцевим. А указом від 17 листопада визначила "главным малороссийским командиром" генерал-губернатора[75]. При цьому П.Рум'янцеву імператриця радила щодо "малоросіян" "не всегда силой вверенной ему власти" діяти, а "искусно изворачиваться" та "иметь и волчьи зубы, и лисий хвост"[76]. Скасувавши уряд гетьманства, Катерина II прагнула до того, щоб цей час і навіть сама назва "гетьман" зникли "назавжди", а жителі Гетьманщини — обрусіли й перестали б дивитися, неначе "волки в лес"[77]. Маніфестом від 28 липня 1765 р. Катерина II ліквідувала козацьке самоврядування на Слобожанщині, позбавила місцевих козаків їхніх попередніх прав і привілеїв, перевівши на статус "військових обивателів"[78]. І, нарешті, з серпня 1775 р. набув чинності "Манифест об уничтожении Запорожской Сечи и о причислении оной к Новороссийской губернии"[79]. На початку 80-х років нею ж на Лівобережжі було ліквідовано полковий устрій, а замість нього створено Новгород-Сіверське, Чернігівське і Київське намісництва[80]. У 1782 р. відповідно до указів цариці й Сенату вийшло розпорядження намісницького правління, в якому ще раз наголошувалося про необхідність остаточного скасування внутрішніх "малоросійських" митниць і "застав" на кордонах білоруських, Псковської та Смо-

*Росією.— *О.Г.*

ленської губерній, перенесення їх "по границе империи... в местах приличных"[81]. Указом 1783 р. розформовувалося українське козацьке військо, яке зливалось з російською армією. В 1796 р. на території колишньої Гетьманщини було утворено Малоросійську губернію[82].

Фактично й законодавчо ліквідувавши автономію, царський уряд у другій половині XVIII ст., однак, ще не раз порушував питання про уточнення кордонів між "Великоросією", "Малоросією" та Слобожанщиною; Україною, Річчю Посполитою і Туреччиною, окремими українськими і російськими губерніями. Проте йшлося про Україну (чи її регіони) не як державу, а головним чином як про одну з "областей", що входили до складу єдиної імперії[83]. Досить характерною в цьому аспекті може бути доповідь членів Сенату імператриці в 1775 р. про Новоросійську і Азовську губернії, де вже всі землі між Бугом і Дніпром розглядалися в основному як "росейские". В ній також зазначалося, що кордон Новоросійської губернії, а отже, й Російської імперії, з Польщею на ділянці від гирла Тясмина до гирла Синюхи тоді збігався з межею Єлисаветградської провінції. Далі він ішов униз Бугом до його гирла та Дністра, за ним — до фортеці Кінбурн "с ея округом" (таку офіційну думку від імені Сенату висловив граф Григорій Потьомкін)[84].

Досить детальний опис цієї демаркаційної лінії знаходимо в "Акте розграничения Новороссійской губерніи и Польской Украины, заключенном полномочными ея императорского величества и короля Республики польских комиссарами в 5 день генваря 1781 года". Зазначимо, що мета з обох боків була така: "...Навсегда упредить и отвратить бывшіе между жителями доныне споры и ссоры"[85]. Ще раз уточнювалася вона в "Описаніи границы между Новороссійскою губерніею и Польскою Украиною" від 16 січня того ж року[86]. Кордон в обох випадках визначався по річках Тясмин, Ірклій, Вись, Синюха (або Синя Вода), Буг (Бог), Турія, Дніпро, а також суходолом між ними.

В 1783 р. досить активно проходило "дело разграніченія Малыя Россіи от Польши в Кіевской губерніи"[87].

І хоча всі ці заходи й передбачали встановлення кордонів між Російською імперією та Річчю Посполитою "отныне на будущія времена", проте справа була вирішена тільки в 1793 р., внаслідок так званого другого поділу Польщі, за яким Правобережну Україну і частину Західної Білорусії

було приєднано до першої. В результаті до складу Російської держави ввійшло 4533 кв. милі території, 410 міст і містечок, понад 10 тис. сіл з близько 3 млн. жителів[88].

Отже, розглянувши проблему становлення державних кордонів України та їх поступову ліквідацію у кінці XVII—XVIII ст., слід констатувати таке. Протягом зазначеного періоду територіальні межі "козацької держави" не були сталими і навіть не завжди точно визначеними. За різних політичних обставин їх не раз уточнювали. Поряд з гетьманським правлінням це здійснювали уряди сусідніх країн — Польщі, Росії, Туреччини чи Кримського ханства. Впливали на територіальну нестабільність відсутність постійного адміністративного центру, тобто столиці, певна розпорошеність людності на широких українських просторах. Навіть Дніпро, який ще за доби Київської Русі являв собою найголовнішу центральну водну артерію, з кінця XVII ст. поділив країну фактично навпіл, перетворившись на прикордонний рубіж Лівобережжя та Правобережжя. Опанування пониззя ріки на тривалий час кочовиками призвело до майже втрати українцями Причорномор'я (до кінця XVIII ст.).

Поступове обмеження автономних прав України зумовило неабияке звуження не тільки політичних, а й економічних зносин її жителів з населенням інших держав. Перманентний занепад політико-адміністративних осередків на Правобережжі (наприклад, колишньої гетьманської столиці Чигирина) та їх зосередження на Лівобережжі (Батурин, Глухів та ін.), частково на Слобожанщині помітно поглиблювали розрив із Західною Україною. З припиненням державотворчих процесів на правому березі й першою руйнацією "християнської козацької республіки" — Запорозької Січі в 1709 р. Українська держава практично втрачає загальнонаціональний характер і починає територіально обіймати лише "область" Гетьманщини чи "Малоросії". Не раз уряди Польщі, Росії, Туреччини або її васала Кримського ханства при розігруванні різних політичних комбінацій перетворювали українські землі на своєрідну заставу. А з другої половини XVIII ст., остаточно втративши всі ознаки державності, Україна взагалі перестала бути незалежним суб'єктом у Європі.

Література та джерела

[1]Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба.— Нью-Йорк.— 1960.— С. 9—30.

[2]Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским и изданные О.Бодянским.— М., 1858.— Ч. 1.— С. 311, 317.

[3]Челобитная генеральной старшины и всего войска малороссийскаго в измене и во многом неистовстве гетмана Ивана Самуйловича. 1687, июля 7 // Там же.— С. 301.

[4]Там же.— С. 318.

[5]Там же.

[6]Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ).— 1-е изд.— СПб., 1830.— Т. 3.— № 1258.

[7]Російський державний архів давніх актів (далі: РДАДА).— Ф. 124, оп. 3, спр. 500.

[8]Там же.— Спр. 604.

[9]Там же.— Спр. 616.

[10]Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.— К., 1959.— С. 165.

[11]РДАДА.— Ф. 124, оп. 3, спр. 560.

[12]Там же.— Спр. 505, 508, 509, 514, 518, 561 та деякі інші справи цього фонду.

[13]Дядиченко В.А. Участь українських козацьких полків в азовсько-дніпровських походах 1695—1696 рр. // Наук. зап. Ін-ту історії України АН УРСР.— К., 1952.— Т. 4.— С. 168—186.

[14]Терлецький Омелян. Історія Української держави.— Львів, 1924.— Т. 2. Козацька доба.— С. 190—191.

[15]Юзефович Т.П. Договоры России с Востоком, политические и торговые. — СПб., 1869.

[16]Источники малороссийской истории.— М., 1859.— Ч. 2.— С. 31.

[17]Там же.— С. 32—33.

[18]Соловьев С.М. История России с древнейших времен.— М., 1962.— Кн. VII.— С. 492.

[19]Грабянка Григорий. Летопись.— Киев, 1854.— С. 239—240.

[20]Див.: Архив ЮЗР.— К., 1868.— Ч. 3.— Т. 2.— С. 121.

[21]Андрусяк Микола. Мазепа і Правобережжя.— Львів, 1938.— С. 39—40.

[22]РДАДА.— Ф. 124, оп. 3, спр. 708.

[23]Источники малороссийской истории.— Ч. 2.— С. 41.

[24]Костомаров Н.И. Мазепа. — М., 1992.— С. 143.

[25]Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 2.— С. 63 і далі; Кордт Веньямин.

Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII — поч. XVIII ст. // Український археографічний збірник ВУАН.— К., 1930.— Т. 3.— С. 31.

[26]Андрусяк Микола. Мазепа і Правобережжя.— С. 63; Сергієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст.— К., 1963.— С. 191.

[27]Цит. за: Костомаров Н.И. Мазепа.— С. 173.

[28]Кордт Веньямин. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України...— С. 33.

[29]Письма и бумаги императора Петра Великого.— СПб., 1912.— Т. 6.— С. 381, 465.

[30]ПСЗ.— Т. 4.— С. 436.

[31]ПСЗ.— Т. 4.— № 2235; Источники малороссийской истории.— Ч. 2.— С. 231—235.

[32]Источники малороссийской истории.— Ч. 2.— С. 228—231.

[33]Письма и бумаги императора Петра Великого.— М., 1962.— Т. XI.— Вып. 1.— С. 325.

[34]Там же.— М., 1964.— Т. XI.— Вып 2.— С. 150—151, 243.

[35]ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 2, спр. 5.— Арк. 1.

[36]Там же.— Ф. 59, оп. 1, спр. 6362.— Арк. 28.

[37]ПСЗ.— Т. 6.— С. 268.

[38]ЦДІА України. — Ф. 1721, оп. 2, спр. 120.— Арк. 202.

[39]Там же.— Ф. 59, оп. 1, спр. 130.— Арк. 1—3.

[40]Там же.— Ф. 1725, оп. 1, спр. 739.— Арк. 2—22.

[41]ПСЗ.— Т. 7.— С. 26.

[42]Там же.— Т. 8.— № 5324.— С. 75—81.

[43]Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках.— Варшава, 1934.— С. 165.

[44]ЦДІА України.— Ф. 80, оп. 2, спр. 62.— Арк. 1—22.

[45]Там же.— Ф. 59, оп. 1, спр. 742.— Арк. 7.

[46]Там же.— Спр. 770.— Арк. 1—7.

[47]Там же.— Спр. 992.— Арк. 2.

[48]Там же.— Спр. 822.— Арк. 23 зв.— 24.

[49]Там же.— Спр. 914.— Арк. 32—33.

[50]Там же.— Спр. 3860.— Арк. 4—4 зв.

[51]Там же.— Ф. 220, оп. 1, спр. 353.— Арк. 1 і далі.

[52]Там же.— Ф. 59, оп. 1, спр. 1290.— Арк. 39, 50 зв., 54 зв., 151.

[53]Там же.— Спр. 1926.— Арк. 9, 42 і далі.

[54]Там же.— Спр. 1758.— Арк. 12.

[55]ПСЗ.— Т. 13.— С. 144.
[56]ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 1, спр. 1208.— Арк. 62—81.
[57]ПСЗ.— Т. 13.— № 9758.
[58]Васильчиков А.А. Семейство Разумовских.— СПб., 1880.— Т. 1.
[59]ЦДІА України. — Ф. 269, оп. 1, спр. 269.— Арк. 2, 3, 7.
[60]Там же.— Спр. 1222.— Арк. 7—8.
[61]Історія Києва: У 3-х т., 4-х кн.— К., 1986.— Т. 2.— С. 61.
[62]ЦДІА України.— Ф. 80, оп. 1, спр. 13.— Арк. 1; спр. 15.
[63]Там же.— Ф. 127, оп. 1020, спр. 2380.— Арк. 1, 11.
[64]Там же.— Ф. 59, оп. 1, спр. 2497.— Арк. 1—16.
[65]Там же.— Спр. 2530.— Арк. 10.
[66]ПСЗ.— Т. 14.— № 10218, 10258, 10486.
[67]ЦДІА України. — Ф. 1376, оп. 2, спр. 113.— Арк. 1—13.
[68]Там же.— Ф. 64, оп. 1, спр. 29.— Арк. 1.
[69]Там же.— Ф. 59, оп. 1, спр. 2846.— Арк. 73—74.
[70]Там же.— Ф. 269, оп. 1, спр. 2925.— Арк. 1.
[71]Там же.— Ф. 51, оп. 3, спр. 11368.— Арк. 184—185, 188—209.
[72]Там же.— Ф. 269, оп. 1, спр. 3377.— Арк. 2, 7—8.
[73]Там же.— Ф. 59, оп. 1, спр. 3996.— Арк. 2.
[74]Там же.— Арк. 1—17.
[75]ПСЗ.— Т. 16.— С. 961, 962 і далі.
[76]Бумаги императрицы Екатерины II.— СПб., 1871.— Т. 1.— С. 376—384; Сборник Русского исторического общества (РИО).— СПб., 1871.— Т. 7.— С. 382.
[77]Бумаги императрицы Екатерины II.— Т. 1.— С. 348.
[78]ПСЗ.— Т. 17.— № 12293.
[79]Там же.— Т. 20.— С. 190—192.
[80]Там же.— Т. 21.— С. 216, 246—247 (№ 15227, 15228).
[81] ЦДІА України. — Ф. 1539, оп. 2, спр. 69.— Арк. 1—10.
[82]ПСЗ.— Т. 24.— С. 212 (№ 17594).
[83]ЦДІА України. — Ф. 54, оп. 3, спр. 13980.— Арк. 1; Ф. 59, спр. 4953.— Арк. 5—5 зв.; Ф. 64, оп. 1, спр. 525.— Арк. 1 і далі; Ф. 1710, оп. 2. спр. 42.— Арк. 1—42; спр, 83.— Арк. 1—80; Ф. 1817, оп. 1, спр. 159.— Арк. 335—338.
[84]Там же.— Ф. 102, оп. 2, спр. 90.— Арк. 6—6 зв.
[85]Там же.— Ф. 1127, оп. 2, спр. 69.— Арк. 57—58.
[86]Там же.— Арк. 59—68.
[87]Там же.— Ф. 736, оп. 1, спр. 81, 82.
[88]Краткое начертание истории государства польского от Пяста до Станислава Августа Понятовского, последнего его короля.— СПб., 1847.— С. 70; Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією.— К., 1978.— С. 144.

Розділ 4
ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ У КРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Питання про етнічний склад населення України в її державних межах має надзвичайної ваги значення. Як вже зазначалось у вступі до нашої книги, історики у різний час писали про домінуючу роль тут за пізнього середньовіччя то поляків чи литовців, то білорусів чи українців (а стосовно південних районів і росіян). У більшості випадків трактування проблеми залежало від особистих політичних уподобань чи суб'єктивного бачення дослідників, а не всебічного аналізу документального матеріалу[1].

Як же безпосередньо формувалося населення України у визначений період і які саме фактори впливали на його чисельність і етнічний склад?

Омелян Терлецький вважав, що в XVI ст. кількість всіх жителів українських земель не перевищувала 2 млн. душ. Причому в таких районах, які найбільше нас у даному випадку цікавлять — Київщина, Чернігівщина й Брацлавлавщина, — чисельність мешканців не доходила навіть 1 млн[2]. Сучасні ж вчені наводять дещо інші статистичні дані. Так, у 1500 р. у країні налічувалося 4,4 млн. чол., 1550 р. — 4,9, 1600 р. — 5,2, 1650 р. — 5,3 млн. чол.[3] На середину XVII ст. тільки на Київщині мешкало вже близько 1400 тис.*, а в межах Слобожанщини — 50 тис. душ. На території ж Київського і Чернігівського воєводств — 1750 тис., що становило 10—12 чол. на кв. км, Подільського — приблизно 350 тис., на Волині — 900 тис., Закарпатті — 300 тис., Північній Буковині — 50 тис. чол.[4] Багато це чи мало? Для порівняння наведемо кількість населення в найбільш розвинутих країнах того часу (XVI ст.): Франція — близько 15 млн. жителів, Іспанія — 8—9, Англія — 2,5—3; Польща — приблизно 2 млн. (уся Річ Посполита — до 5 млн. чол.). Також слід відзначити, що в середині XVII ст. на українських землях проживали представники 21 народності. Найчисленнішими серед них (крім українців) були:

* За іншими даними: 420 тис. чол.

росіяни, білоруси, поляки, серби, болгари і чехи[5]. Більша частина з них осіла в населених пунктах Наддніпрянщини. Значно менше тут мешкало вихідців з Молдови і Волощини, Литви, Угорщини та Німеччини. В містах і містечках, рідше в селах, Галичини, Поділля, Волині, Буковини та Закарпаття разом з корінними жителями селилися головним чином молдавани, волохи, поляки, угорці, чехи, словаки, татари, турки, вірмени, євреї, цигани та німці[6]. Таке співіснування, безперечно, позначилося на етнографічних процесах і мало свою специфіку в кожному українському регіонові.

Визвольна війна середини XVII ст. (особливо її перший етап: 1648— 1654 pp.) помітно вплинула на демографічну ситуацію в краї. На території, яка відійшла внаслідок рішення Переяславської ради до складу Російської держави (а вона включала, насамперед, Лівобережжя, Слобожанщину, Запорожжя, Київщину, Брацлавщину, Поділля і частину Волині), різко зменшився, що цілком природно випливало з політичних чинників, відсоток польських жителів (у першу чергу шляхтичів і військовослужбовців). Це яскраво видно на прикладі одного з найбільших міст України — Києва і навколишньої місцевості. Так, у 1630 р. у цьому районі (Київському повіті) знаходилося приблизно 6 тис. польських жовнірів[7]. Після 1654 р. їх "змінили" російські "ратні люди", причому приблизно в такій же кількості. Влітку 1661 р. військових з Росії в місті налічувалося 1691 солдат, 1633 "стрільці", 978 "рейтарів", 166 драгунів, 31 гарматник (всього 4499 чол.). Правда, багато з них незабаром почали втікати у різні українські місцевості "от скудости и от безпрестанные работы"[8]. Як свідчать документи, київські міщани з "ратними людьми" жили "зело не в дружелюбіи, и хлебных запасов" не продавали[9]. Траплялися випадки вбивства місцевими жителями деяких російських послів[10]. Одночасно на українських землях йшов процес асиміляції прибулих з автохтонним населенням. Так, 30 травня 1667 р. російський державний і військовий діяч П.В.Шереметєв зазначив, що ще в 1660 р. близько 400 солдатів з московських полків, які вже давно несли службу в Києві, одружилися "на черкаських жонках" і покинули місто. Крім того, Шереметєва хвилювало не тільки це: він боявся в зв'язку з цим прямої

зради цареві тими військовими (особливо тоді, коли поляки поширювали чутки про можливу передачу Києва королю Речі Посполитої)[11].

У 60-х роках поряд з киянами проживали вихідці з Білорусії й Молдови, але найбільше з навколишніх міст і сіл Білгородки, Димера, Мотовилівки, Борисполя, Коростишева, Яблунівки, Макарова, Переяслава, а також віддалених — Глухова, Козельця, Любора, Новгорода-Сіверського, Новограда-Волинського та ін[12].

Аналіз джерел другої половини XVII ст. дає підстави для твердження: відразу після Переяславської ради переселенцями найактивніше освоювалися райони Ніжинського, Стародубського і Чернігівського полків, а надалі (приблизно з 60-х років) міграційні рухи поступово поширювалися й на інші місцевості Лівобережжя та Слобожанщини. Коли ж особливо загострилася політична ситуація в Україні (почастішали напади татарських загонів і польсько-шляхетських військ, сутички між різними старшинськими угрупованнями, посилився антицаристський визвольний рух), то переселення з правого берега Дніпра на лівий активізувалося.

На міграцію населення особливо помітно впливали активні воєнні дії. Саме в ході їх спустошувалися великі й малі населені пункти. Наведемо тут коротеньку і досить уривчасту хроніку (на підставі архівних матеріалів) військових подій на українських землях тільки протягом 1661 р.:

у січні — 8, 9, 10 і 12 дня. Аж до Охтирки дійшов полтавський полковник Федір Жученко із загонами козаків і татар;

у лютому — березні. "Відписка" до Москви олешнянського воєводи Федора Небольсіна: татари і "зрадники черкаси" приходять до Олешні щоденно, і бої йдуть безперестанно. На боці "зрадників" брали участь гадяцький полковник Булавка з "черкасами кінними й пішими полками". Зрозуміло, частина місцевих жителів загинула, а частина повтікала.

Лист князя Бориса Мишецького з Переяслава в Бєлгород до князя Григорія Ромодановського: "Против моих отписок от тебя пресылки ничего не бывало, и от нужд, государь, и от голоду мало не половина померла; а хлебных запасех в долг покаместь ко мне государева денежная казна будет Акиму Сомку с приезду безпрестано говорил, и он с приезду в запасех поманил, а ныне отказал. А что было и собрал, и то поимал к себе, а где государевы люди

в дальних местех изменничьи ямы и откопают, и он у них велит отнимать и их побивать, и многие в тай уже побиты; и то знатно — для чего государевы люди морит; и шатость, государь, в нем учинилась большая и ссылка (зв'язок. — *О.Г.*) з заднепровскими безпрестанная. А хто из-за Днепра ни приедет, и он в город пускать велит, а как не пустят, и он присылает ко мне с грозами; а их, государь, в Переяславе перед нашими добре умножилось, а спомноженья нам не сподеваютца. Хлеб "изменичьий" не давали". А перевозили його "ляхи и изменники в Барышполе и в Воронков и в Барышевку. И теми запасы и осаду окрепли".

Колишній полковник ніжинський Гр.Гуляницький пішов на зустріч до Ю.Хмельницького в Чигирин і військо своє розпустив, а тим часом з України "таторовя пошли в Крым..."[13], по дорозі захоплюючи в полон чи вбиваючи місцевих жителів.

Зрозуміло, що всі ці та подібні до них події прямо чи опосередковано не могли не спонукати масовий міграційний рух населення і певною мірою зумовлювали демографічну ситуацію в межах усієї країни. Зокрема, про характер тогочасних переселень з Правобережжя на Лівобережжя літописець С. Величко зазначав:" Остаток народа в городах и поветах тамошних на сюю Днепра сторону перебирался и где улюбя, по разных сегобочных полках украинно-малороссийских для житія своего избирал и заседал месца;... и вся сегобочная Украина, пред тем малолюдствовавшая, от того времени тогобочными людми украинскими наполнилася и умножилася"[14].

Отже, на думку очевидця тих подій, основну, можна сказати, домінуючу масу переселенців, що "виходили" з правого берега на лівий, становили українці. З цим твердженням важко не погодитися, бо його підтверджують й документальні матеріали.

Найчастіше в цьому напрямку переселялись жителі (а їх налічувалися тисячі) Корсунського, Канівського, Уманського, Брацлавського, Торговицького, Паволоцького полків. На кінець століття у зв'язку з наступом на Правобережний регіон польсько-шляхетських військ припала ще одна хвиля масового переселення на Лівобережну Україну, де місцеві органи влади спеціально поставили питання перед центральним правлінням про наділення новоприбулих належними ділянками землі[15].

Поминувши Дніпро, жителі правобережних регіонів часто-густо не обмежувалися безпосередньо Лівобережжям, а йшли далі — на Слобожанщину, де незайнятої землі було більше, а соціальний визиск помітно слабшим. Царський уряд, зацікавлений у найшвидшому освоєнні та захисті південних земель, нерідко наперед визначав місця проживання для переселенців, надавав їм термінову матеріальну допомогу для заснування ними господарств, дозволяв поширювати на місцях козацьке самоврядування. Такі обставини сприяли зосередженню тут значної кількості населення. Зокрема, у 1657 р. у містах Слобідської України існувало 64 міста і села, в яких мешкало близько 100 тис. чол., а всього через неповних 30 років уже налічувалося 232 поселення, де проживало 250 тис. чол.[16] Тобто число населених пунктів збільшилося у 3,6, а жителів — 2,5 раза.

Як переконливо довели вітчизняні дослідники заселення Слобожанщини (І.Срезневський, Д.Багалій, П.Головинський, Ф.Щербина, В.Юркевич, А.Слюсарський та деякі інші), переважну більшість з міст, містечок, сіл, слобод і хуторів краю заснували українці. Серед них можна назвати міста: Охтирка*, Краснокутськ, Мерефа, Суми, Харків тощо; села і слободи: Городня, Хухра, Нова Сотня, Тростянка, Євдакове, Дальня Полубянка, Крива Поляна, Пухова, Ближня Полубянка й ще десятки населених пунктів. Проте було б не правильним стверджувати, що лише представники українського етносу засновували тут міста, містечка, слободи тощо. Поряд з ними нерідко одночасно (а подекуди й раніше) поселялися росіяни. Вони побудували поселення Пристайлове (на р.Псьол), Великі Проходи (поблизу Харкова), а спільно з українцями села Тополі (на р.Оскол), Тор (на берегах Торських соляних озер), Мартовети (на Донці) та ін.[17] Траплялося, що назва села яскраво відбивала соціальний статус чи рід занять переселенців. Наприклад, сл.Пушкарну на р.Смердиця (впадала в р.Суджу) заснували російські пушкарі. В документі за 1685 р. це описується так: "...На той речки под Хорловским лесом строитца Пушкарная слобода, а в той Пушкарной слободе пушкари русскіе ж из разных городов прихожіе люди, а пушкарей 25 челов[-ек]"[18].

*Вартий уваги такий факт. Місто вперше побудували українці — піддані Речі Посполитої в 1641 р. Проте в ході розмежування російсько-польських земель у 1647 р. воно відійшло до Російської держави. В зв'язку з цим королівська влада переселила жителів далі від кордону, а царський уряд поспішив зайняти місто і розмістити там загін сторожі.

Однак питання про те, хто ж конкретно заселив той чи інший населений пункт, ще не може свідчити про етнічний склад населення, а є лише одним з аспектів проблеми. Більш важливим для нас мають бути дані про те, хто проживав у них протягом визначеного періоду. Про це, зокрема, можуть свідчити описи по окремих містах і селах Слобідської України, складені в 60— 80-х роках XVII ст. Розглянемо їх у хронологічній послідовності.

Так, в описі м.Суджа 1665 р. зазначалося: у минулому році "нового города Суджи черкас атамана Иева Федорова с товарищи 1100 человек" подали "чолобитну" в урядову установу. Враховуючи досить значну кількість у місті "черкас", можна з великою певністю припустити про проживання в ньому головним чином українців[19]. Крім того, "Оказная (писцовая) книга" по Бєлгородській губернії зафіксувала: року 7176 (тобто 1668 р.), лютого в 20-й день за указом царя Олексія Михайловича "стародубець" (виходець з м.Стародуб на Лівобережжі) Н.П.Яцків у Суджі заклав "город вновь со всякими городовыми крепостями... А тот город новый строен с суджинскими жители черкасы и с детьми боярскими и казенными людьми"[20]. Як бачимо, через чотири роки мешканцями міста названо "суджинських черкас", правда, поряд з ними у будівництві брали участь вже діти боярські (яких не могло бути дуже багато) і "казенні люди", питому вагу яких, мабуть, становили росіяни. Перепис 1685 р. показав, що близько 98% мешканців Суджи прийшли з різних українських місць[21].

Опис Миропілля 1671 р. засвідчив: на той час у місті й неподалік за його межами — "на посаді" — проживало всього 2223 душі. Серед них 1368 "черкас" (разом батьки, діти та їхні родичі), а також за містом, "в слободке і за р.Пслом і по р.Удаве", — ще 845 душ "черкас". Як саме формувався етнічний склад Миропілля, дають повне уявлення такі дані. З Ромнів сюди переселилися 147 чол., сл. Ворожби — 6, м. Суми — 140, "из-за Днепра разных сел" — 9, з м. Конотоп — 65, Погребищ — 2, Борзни — 49, Чаркас (Черкас — ?) — 1, Глинська — 39, Ржищева — 2, Срібного (Срубного) — 59, Трипілля — 1, Хотмизька — 387, Корсуня — 3, Лютенки — (з-під Гадяча) — 28, Канева — 2, Недригайлова — 26, Києва — 1, Смілого (Роменський повіт — ?) — 25, Гадяча — 21, Білої Церкви — 1, Березни (з-за Десни) — 19, Богославля — 1, Зінькова — 14, Рожева — 1, Носівки — 1, Глухова — 14, Слуцька —

1, Нових Млинів — 14, Могильова — 2, Ніжина — 13, Вітебська — 1, Коропа — 13, Козельська (Козельця — ?) — 3, Карпова — 21, Пирятина — 1, Лохвиці — 12, Батурина — 3, Ольшан — 8, Бахмача — 5, Іван-Города — 8, Суджи — 2, Кролевця — 8, Прилук — 5, Охтирки — 7, Сосниці — 1, Лебедина — 7, Чернігова — 2, Красного — 7, Лубен — 3, Стольного (Чернігівський полк) — 7, Миргорода — 1, Переяслава — 1, Остра — 1, Харкова — 1, Острогозька — 1, сл.Тернової (з-під Путивля) — 3, Сорочинців — 1, Чорнух — 3, Яготина — 1, з Галичини — 1, Богодухова — 1, Рубного — 1, Веприка — 2, Бобровиці — 1, Коростишева — 1, Карабутова — 1, Опішні — 3, сл.Балаклейської — 1, Колишньої — 1, Бєлгорода — 3, Обоян — 2, Крома — 3, Орла — 1, Рильська — 1, Корочі — 1, Корця — 1[22].

Тобто в 1671 р. Миропілля заселяли вихідці з Правобережної, Лівобережної та Слобідської України (близько 98%), а також з Росії (— до 2%), західноукраїнських земель та Білорусії (менше 1%).

Кожному з мешканців міста згідно з царським указом і розпорядженням боярина і воєводи Г.Г.Ромодановського під двори виділялися ділянки довжиною 12 сажнів і шириною — 9, а за містом "под огороды" — відповідно 30 і 20 сажнів. Крім того, з них передбачалося у майбутньому набирати до козацьких загонів 500 чол.[23]

За даними 1678 р., у Миропіллі й "Миропільському повіті" число "русских людей" не перевищувало 200 осіб[24].

Цікаві зміни в етнічному складі жителів Острогозька відбулися, зокрема, протягом 1672— 1683 рр. Так, у 1672 р. тут проживало: боярських дітей (судячи з прізвищ, всі — росіяни) — 90 чол., російських "станишників" і стрільців — 23, а "из черкас" — 32 чол.; у 1677 р. росіян: боярських дітей — 72 чол., "станишників" — 38, стрільців — 34, пушкарів — 20, теслярів — 9, казенних ковалів — 4, лісників — 7, "городової служби черкас" (з різних сотен) — 280 чол. У 1683 р. у місті "на государевой службе" налічувалося "русских людей" — 75, "черкас" — 279[25].

У Лебедині в 1675 р. мешкало "черкас полковые службы" 586 чол., а в 1678 р. — вже 780 (разом з дітьми й рідними — 853 чол.). Через п'ять років у місті зафіксовано 2045 чол. українських міщан та козаків, а російських пушкарів — лише 16[26]. Серед інших населених пунктів, які в описі 1683 р. названо містами, можемо назвати такі: Цареборисів — 20 росіян і 124 українці; Соленой — 50 росіян і 154 українці; Савинськ — "жителей мещан нет, а

живут в нем полковые козаки черкасы"; Балаклея — 192 українці; Бишкін — "городовые службы мещан нет, а живут в нем полковые козаки черкасы"; Зміїв — "зміевцы дети боярскіе городовые службы"; Валки — росіян 55 і 210 "черкас"; Новий Перекоп — 288 українців, Ольшани — 10 росіян і 272 українці; Золочів — 325 українців тощо[27].

У Харкові наприкінці XVII ст. кількість українців у багато разів перевищувала число росіян[28].

Приблизно така ж ситуація склалася в різних слободах і селах Слобожанщини. Наведемо кілька типових прикладів. У с.Рибиця (2 версти від Миропілля) значилося 7 дворів боярських дітей, а на їх "поместной" землі оселилося 149 чол. "черкас". Село Черкаси (3 версти від Миропілля) мали один двір поміщика Семенова і 22 українських переселенців (1671 р.)[29]. У селах Недригайлівського повіту Деркачівка й Ольшанка все населення (649 чол.) становили козаки різних місцевостей України (1676 р.)[30]. Досить типовим явищем для Слобідської України другої половини XVII ст. стало те, що поміщиками були росіяни, а їх "підданими" — люди "новоприхожих черкас"[31].

Отже, аналіз матеріалу з історії залюднення Слобідської України другої половини XVII ст. дає підстави твердити, що в межах регіону існували як "чисто" російські, так і винятково українські поселення. Нерідко траплялися також населені пункти із змішаним в етнічному відношенні контингентом. Проте в загальній своїй масі, як це видно з наведених вище прикладів, українці там значно переважали. Разом з цими двома основними етносами проживали й представники інших народностей, хоча частка їх на той час була досить незначною.

Література та джерела

[1]Крім вищеназваних праць, також див.: Jabłonowski Al. Historya Rusi południowey do upadku Rzeczy-Pospolity Polskiej.— Kraków, 1912; його ж. Starostwa ukrainne w pierwszej połowie XVII w. //Żródła dziejowe...— 1877.— T. 5; його ж. Ukraina.— Там же.— 1894.— T. 20, 21; Rawita-Gawronski fr. Bohdan Chmielnicki.— Lwów, 1906.— T. 1; 1909.— T. 2; його ж. Ostatni Chmielniczenko (Zapys monograficzny). 1640—1679.— Poznań, 1919.

[2]Терлецький Омелян. Назв. праця.— С. 5,46.

[3]Копчак С.І. Населення Українського Прикарпаття (Історико-демографічний нарис). Докапіталістичний період.— Львів, 1974.— С. 42—44.

[4]Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період.— К., 1970.— С. 74; Стрішенець М.М. Чисельність населення Київського і Чернігівського воєводств в першій половині XVII ст. // Демографічні дослідження.— К., 1982.— Вип. 6.— С. 93; Кіку І.О. Актові книги як джерело до вивчення демографії Волині першої половини XVII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія.— К., 1985.— Вип. 11.— С. 38; Крикун М.Г. Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Український історико-географічний збірник.— К., 1971.— Вип. 1.— С. 132—133 та ін.

[5]Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.— К., 1959.— С. 93—95, 236—246; його ж. Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII—XVIII ст. // Доповіді радянської делегації. V Міжнародний з'їзд славістів. Софія, вересень 1963 р.— К., 1963.— С. 8.

[6]Шекера І.М. Основні етапи розвитку формування етнічної території української народності в період зрілого феодалізму // Українська народність: Нариси соц.-екон. і етнополітич. історії.— К., 1990.— С. 73.

[7]Кулиш П. Материалы для истории воссоединения Руси.— М., 1877.— Т. 1.— С. 295.

[8]ЦНБ НАН України.— ВР.— Ф. II.— № 1475.— Арк. 1.

[9]Там же.— № 15422.— Арк. 58, 60,61.

[10]Там же.— Арк. 70.

[11]Там же.— Арк. 51.

[12]Історія Києва: У 3-х т., 4-х кн.— К., 1986.— Т.2: Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму.— С. 12.

[13]ЦНБ НАН України.— ВР.— Ф. II.— № 15401—15407.— Арк. 1—11.

[14]Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720: В 4-х т.— К., 1851.— Т. 2.— С. 355—356.

[15]Борисенко В.Й. Територія й населення України в другій половині XVII ст. // Українська народність...— С. 93.

[16]Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв.— С. 113.

[17]Див.: Срезневский И.И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины.— Харьков, 1839; Бага-

лей Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства.— М., 1887; Щербина Ф. Крестьянское хозяйство по Острогожскому уезду.— Воронеж, 1887; Петров Н. К истории колонизации Слободской Украины // Киев. старина.— 1888.— № 4, 5; Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б.Хмельницького.— К., 1932; Слюсарский А.Г. Назв. праця.— С. 88—109.

[18]ЦНБ НАН України.— ВР.— Ф. II.— № 1508.— Арк. 9 зв.— 10.

[19]ПСЗ.— Т. 1.— № 268; Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства.— Харьков, 1886.— Т. 1.— С. 44—49.

[20]ЦНБ НАН України.— ВР.— Ф. II.— № 1491.— Арк. 1.

[21]Там же.— № 1508.— Арк. 10—15.

[22]Там же.— № 1486.— Арк. 2 зв.— 3.

[23]Там же.— Арк. 3.

[24]Там же.— № 1498.— Арк. 1.

[25]Там же.— № 1492.— Арк. 1—2 зв.

[26]Там же.— № 1499.— Арк. 1 зв.— 2; № 1502.— Арк. 4.

[27]Там же.— № 1505.— Арк. 3 зв.— 11.

[28]Там же.— № 1521.— Арк. 1.

[29]Там же.— № 1486.— Арк. 4 зв.

[30]Там же.— № 1490.— Арк. 2 зв.

[31]Там же.— № 1487.— Арк. 1—3.

Розділ 5

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ В КІНЦІ XVII– XVIII СТ.

Процес формування національної території українців, як про те переконливо свідчать документальні матеріали, найбільш активно проходив приблизно з кінця XVII ст. по кінець XVIII ст. і в основному (хоча, зрозуміло, не остаточно) завершився з початком XIX ст. Тобто у часі він фактично повністю збігся з поступовим утвердженням деспотичної абсолютистської монархії в Російській державі й ліквідацією царатом усіх ознак своєрідної української державності. І все ж, незважаючи на ці обставини, саме тоді продовжувало спостерігатися географічне поширення назви "Україна" на всі землі, заселені власне українською спільністю. Термін "український" (у розумінні національної приналежності) дедалі частіше почав зустрічатися у тогочасних джерелах. Вислови "нація", "національний" стали більш вживаними як у розмові, так і в писемних документах (особливо це характерно для другої половини XVIII ст.). Безпосередньо корінні жителі класифікуються як "нація русинів", "малоросійська" чи "українська нація" і т.ін.[1]

Складність політичного становища й розчленованість українських земель обумовлювали специфіку етнічного самоусвідомлення окремих представників автохтонного населення. Так, з "Прошенія" "полской природы малоросьсіянина", жителя м. Харкова Севастіяна Даниловича Колосова* на ім'я Катерини II від 2 жовтня 1780 р. дізнаємося, що його дід Осип Колосов — "уроженець" м.Нижибожа (Межибожа) був "полской природы (нации)"**.

*Можливо, спочатку прізвище мало дещо інше написання, наприклад, Колос чи Колосенко. Проте пізніше, під впливом ряду обставин, воно могло трансформуватися (русифікуватись).

**Із змісту документа цілком очевидне його українське походження.

Однак під час війни України та Росії з Річчю Посполитою той, "убегая неправилной от поляков ссоры"*, залишив у "Польщі" своє "прежние отечество" (!) й переселився в м.Батурин, де згодом і помер. Батько С.Колосова і він особисто певний час мешкали там. Здобувши освіту, останній був "завезен" ("по дозволению отца") в Москву для прислуговування генерал-аншефу І.С.Гендрикову. Пізніше С.Колосов перебував "в услужении иных людей", поки не оселився у Харкові. Цікавим, на наш погляд, в усій цій історії є те, що наймолодший з Колосових вважав своїх рідних по чоловічій лінії малоросіянами, хоча й писав про "полске" походження діда. Власне ж жителів України, що перебували у складі Російської імперії, він називав "росіянами"[2]. Отже, у даному випадку ми спостерігаємо, як конкретно впливало проживання людини в тому чи іншому державному утворенні на її етнічне самоусвідомлення. Саме тому, за таких складних політичних умов, корінний житель, скажімо, Правобережжя визначався як "полской природы (нации) малоросьсіянин", а українець Лівобережжя чи Слобожанщини як "росьсіянин". Причому схоже можна знайти і в інших документах другої половини XVIII ст., зокрема "Описах Харківського намісництва", що певною мірою свідчило вже про деяку закономірність.

Неабияку роль у формуванні етнічного складу та національної території України відігравали міграції людей та освоєння нових земель. На Лівобережжі в кінці XVII—XVIII ст. як стихійне, так і організоване заснування населених пунктів йшло порівняно повільно. В регіоні не спостерігалося такого масового та активного заселення, як у попередній історичний період, оскільки його простір на той час в основному було освоєно (лише на півдні краю, в Полтавщині, ще значна частка земель перебувала "впусці", тобто не оброблялася)[3]. Цим пояснюється той факт, що протягом досліджуваної доби там виникло всього кілька десятків сіл і містечок. Так, за нашими підрахунками, на території, що нині обіймає Полтавська область, тоді з'явилося близько 30 сіл[4]. На Чернігівщині

*Зрозуміло: коли б Осип Колосов дійсно був поляк за походженням, він би навряд чи тікав з Правобережжя під "високу руку" російського монарха.

більшість із заснованих населених пунктів припала на кінець XVII — першу половину XVIII ст. (Рубанка, Гмирянка, Савин, Лупасове, Олександрівка та інші). В другій половині XVIII ст. тут виникли, зокрема, села Марківці, Шатура, Березова Гать і деякі інші[5]. Слід зазначити, що в межах Сіверщини домінували серед переселенців вихідці з Білорусії. Причому природним кордоном поширення їх поселень стала р. Десна. На південь від неї знову більшість становили переселенці українського походження[6].

Поява нових населених пунктів обумовлювалася як політичними, так соціальними та економічними чинниками. Наприклад, с.Гриньки заснували козаки, які втекли з Правобережжя, де зазнавали утисків від польської шляхти (пізніше — в 60-х роках воно ввійшло до складу Жовнинської сотні Лубенського полку). Село розташувалося на землях, які перед тим захопив чигириндібровський сотник Іван Булюбаш у шушвалівських козаків. Подібним чином тоді ж виникло й с.Коряївка (Перша сотня Полтавського полку). Його заснували також переселенці з Правобережної України, що рятувалися від шляхетського гніту. В зв'язку з усуненням у XVIII ст. загрози вторгнення кримчан на Лівобережжі, зокрема біля річок Орелі та Сули (притоки Дніпра), з'явилося кілька нових населених пунктів. На відміну від цих сіл, що виникли стихійно, заснування с. Попівка на Полтавщині було організоване в другій половині XVIII ст. урядом (як казенне поселення)[7].

У вітчизняній історіографії радянського періоду було прийнято, як правило, висвітлювати міграції людності з правобережних, а також західноукраїнських земель на лівий берег Дніпра і далі головним чином як реакцію на "нестерпну експлуатацію польської шляхти". Значною мірою з цим твердженням можна погодитися. Однак при цьому мало уваги приділялося іншому аспектові, а саме: як переселенців на місцях "зустрічали", так би мовити, свої "єдинокровні" можновладці. Про зворотний рух практично взагалі не писалося. Причини цього цілком зрозумілі: хіба могло бути таке, щоб українці тікали з Російської держави (фактично йшло ототожнення з братнім росій-

ський народом) у Річ Посполиту, до ворогів — польських шляхтичів і магнатів?!

По-різному складалася доля переселенців у межах Лівобережжя, Слобожанщини, Південної України. Важливу інформацію про деяких з них містять зокрема архівні матеріали 1748 р. по Миргородському полку і суміжної з ним території. Так, від місцевого полковника Василя Петровича Капніста (1737— 1750 рр.), батька відомого українського письменника та громадського діяча В.В.Капніста, "заднепровских мест обиватели" зазнавали "крайніи обиди и разореніи", "разбойнические нападения", "нещадный бой". Повновладний старшина, незважаючи на спеціальні укази царського уряду про дозвіл заселяти незайняті землі, забороняв це робити на території свого полку, карав неслухняних. Нерідко грабував чи нищив господарства "жидов" та колишніх жителів "Полской области", "отягощал своими податями", розганяв їх, що часто-густо призводило до повернення останніх на старі місця проживання[8]. "...Полковник миргородский Капнист, — зазначається далі в документі, — по Заднепром на *собственной государевой земли* (підкреслено нами. — *О.Г.*) умишленно не имея никакого указу (тобто, без дозволу. — *О.Г.*) отняв от тамошних жителей многіе пахотніе земле, леса и паселив себе слободи, а именно первая слобода прозываемая Свинарня, другая Чернечая Гребля, третая Начутце. И до той слободи Свинарне сверх поселенія того рабочего поля верст на двадцать, до другой слободи ... и до третой ... поля рабочего и сенокосов верст на двадцать, да пасел" три хутори на берегах річок Інгульці, Макрихи та Ухівки, "отобрав все поля"[9]. Крім того, він же посилав своїх слуг на правий берег Дніпра з наказом грабувати тамошніх мешканців. А в с.Петровський Острів призначив отаманом Василя Кривця, який також "козакам і обивателям чинил бои, грабителства и разоренія", через що ті "розошлись в Полшу безвестно"[10]. Через утиски місцевої старшини лише в 20-х— 40-х роках XVIII ст. з окремих сотень Миргородського полку повтікало понад 200 чоловік "з месних людей"[11].

Схожі явища спостерігалися і в інших лівобережних полках. Так, Полкова переяславська канцелярія 18 верес-

ня 1761 р. надіслала в Генеральну військову канцелярію "Ведомость" про "вихідців" у "Полскую область" протягом першої половини століття:[12]

Назва сотні	*Кількість чоловіків і жінок*
Золотоніська	252
Бубнівська	1053
Канівська	312
Березанська	78
Ліплявська	249
Басанська	10
Піщанська	488
Переяславська 1-а	375
Переяславська 2-а	295
Переяславська 3-а	21
Трахтемирівська	82
Крилівська	1055
Яготинська	16
Домонтівська	378
Кропивнянська	314
Вороньківська	461
Гельмязівська	343
Всього осіб:	5784 (3371 чоловік і 2413 жінок)

Причому, залишаючи межі Російської імперії й осідаючи на землях як українських, так і польських можновладців, вони відходили від кордону на відстань від 1 до 100 верст, хоча найчастіше — 20— 40 верст.

Згідно з даними "Ведомости" від 8 березня 1752 р., приблизно такі ж за обсягом міграції населення протягом першої половини XVIII ст. відбувалися і в Гадяцькому полку. Основними напрямами їх були білоцерківський і богуславський. Про перебування ж більшості переселенців зазначено: "живут неизвестно где"[13].

З Київського полку за такий самий проміжок часу на територію Речі Посполитої "вийшло" 424 чоловіки і 270 жінок, а з Лубенського відповідно: 788 і 576[14].

Багато це чи мало? Коли врахувати той факт, що за ревізією 1764 р. у дев'яти лівобережних полках (Стародубсь-

кому, Ніжинському, Чернігівському, Прилуцькому, Лубенському, Миргородському, Гадяцькому, Київському, Переяславському) налічувалося "всего во всех частях" 916 017 душ чоловічої статі (коли ж ми ще додамо до цієї суми можливу кількість жінок і дітей, тобто помножимо її принаймні на 3, то загалом буде 2 748 051 осіб), то побачимо, що відсоток переселенців був дуже незначним і серйозно не міг впливати на демографічну ситуацію в краї.

Переселенський рух з Правобережної України на Лівобережжя особливо активізувався в 60-х — на початку 90-х років XVIII ст. Десятки, сотні посполитих, цілими сім'ями, мігрували в пошуках кращих умов життя. Більшість з них становили українці, але чимало прибувало й представників інших етносів, зокрема росіян, які раніше оселилися в різних районах Правобережжя[16].

Якщо міграції людності не мали спеціально організованого характеру, то переселенці могли самостійно обирати місця для поселень. Інколи райони під заснування нових населених пунктів прямо визначалися царським урядом або старшинською адміністрацією. У таких випадках, як правило, відводилися вільні, придатні для обробітку і косіння трави землі, а безпосередніх виробників на кілька років звільняли від державних податків[17].

Заселення Лівобережжя відбувалося за рахунок переселенців з різних районів України, а також з Росії, Білорусії, Грузії, Молдавії та інших країн. Досить значними тут були грузинські поселення. Грузини з'явилися у Росії в 20-х роках XVIII ст., розраховуючи на підтримку останньої у їхній боротьбі проти турецьких і персидських загарбників. Наприкінці 30-х років вони оселилися на території Гетьманщини, де спочатку мешкали лише в межах Полтавського, а згодом — Миргородського, Київського, Прилуцького, Ніжинського, Чернігівського, Стародубського, Переяславського й Лубенського полків. Тільки з грузинської колонії в Москві на Полтавщину перебралося близько 1,5 тис. чол.[18]

У другій половині століття засновували свої поселення в регіоні й західноєвропейські колоністи. Зокрема, на Чернігівщині, в районі Білої Вежі (Борзнянський повіт) шість невеликих колоній заснували німці[19]. В 60-х роках група переселенців з Болгарії прибула на землі, які належали Києво-Братському монастирю. Звідси болгари пізніше розселилися в межі Київської та Чернігівської губерній[20]. В одному з документів 1766 р. перелічено близько 200 чол. польської, болгарської, німецької, сербської, "во-

лоської", "цесарської", "саксонської", угорської, чеської та інших національностей, які прибули "из-за границы в Киев, в Росію" і тут оселилися з метою постійного проживання[21].

На освоєння нових земель Лівобережжя неабиякий вплив справляли фізичний приріст і розселення місцевого населення. Причому середньорічний приріст у Гетьманщині був досить високим і загалом перевищував середній показник по Російській державі[22].

Разом з тим в окремих місцевостях регіону спостерігалося і зворотне явище. Внаслідок жорстокого соціального гніту, а також через неврожаї, стихійні лиха, епідемії тощо спустошувалися цілі райони. Так, у скарзі чернігівського єпископа про зубожіння його підданих — монастирських посполитих 1731 р. знаходимо повідомлення про те, що в Сверзькій волості (Чернігівщина) "подание за неравномерним и тяжестним в тамошних селах на консистентов (російських військових. — *О.Г.*) денежной дачи расположением знатную узнаючи обиду и немогучи оною болше сносити, многие во инние околничние маетности владелческие принуждены зостали поросходитися, а малое число оставшихся подданих немогущих надлежащою вистачити до катедри Черниговской и до дворца Свержского повинности за неурожаем хлеба, гладом, изморение в житии своем немалую претерпевают нужду". Мешканці навколишніх сіл Ображеївки, Калеївки, Шатриці розійшлися в різні місця, "пустие толко оставили дворы" через непомірний грошовий збір на утримання російського війська[23].

Тяжкі наслідки стихійних лих, особливо неврожаїв, частково компенсувалися завдяки постійним і тісним взаємозв'язкам жителів різних регіонів України, зокрема Правобережжя та Лівобережжя. Тобто ще раз хочемо наголосити: на шляху до їх спілкування у різних галузях політичні кордони не могли бути нездоланною перешкодою. Цю обставину мали обов'язково враховувати уряди як Російської держави, так і Речі Посполитої. "По причине бывшаго в прошлом 1784 году во всей Кіевской губерніи в хлебе и сене недороду, — зазначено у "Ведомости" 1785 р., підготовленої для графа і канцлера О.Р.Воронцова, — против прежних времен в обеих сих нужных для человека и скота вещах, был недостаток — и от того возвисились всему тому цены*, однако ж далнейшей нужды в пропитаніи обивателей предвидимо не было, ибо что касается до

*А також загинуло чимало худоби. — *О.Г.*

смежных с границею польскою селеній, то оные могли получать от толь хлеб умеренною ценою..."[24].

Одним з основних районів відходу лівобережного населення ставали землі сусідньої Новоросії, а також Війська Донського, де соціальні умови життя були дещо сприятливішими. Сам факт закріпачення тисяч селян Лівобережної України у 1783 р. викликав масові втечі за її межі.

На Слобідській Україні міграційні процеси та освоєння нових земель проходили інтенсивніше, ніж на Лівобережжі. Це пояснюється, насамперед, наявністю великих масивів незайнятої території. На 1732 р. кількість поселень тут збільшилася до 469, у яких мешкало приблизно 370 тис. жителів. За переписом 1773 р. налічувалося 670 населених пунктів з понад 660 тис. чол. у них. На кінець XVIII ст. на Слобожанщині нараховувалося вже 19 міст, 1036 сіл і слобід, 2111 хуторів, де проживало близько 1 млн. чол.[25]

Заселення Слобідської, як і Лівобережної України, відбувалося вкрай нерівномірно. Швидше й щільніше заселялися північні райони Сумського, Харківського, Охтирського та Острогозького полків, пізніше й дещо повільніше — їх південно-східні місцевості. Землі Ізюмського полку освоювалися головним чином в останній чверті XVII ст. У слобідських полках досить прискореними темпами зростала чисельність українців, значно менше іноНаціональних переселенців. Так, за даними перепису Харкова 1732 р., на близько 4-тисячне населення міста припадало всього 62 чоловіка "великороссиян разночинцов и купецких людей" та 21 чол. "греков и прочих разных націй", зрозуміло, крім українців[26]. Причому місцями могли спостерігатися за порівняно невеликі проміжки часу різкі міграційні коливання — то в бік збільшення, то в бік зменшення кількості переселенців. Зокрема, в м.Сумах і декількох навколишніх селах (Нижня Сироватка, Верхня Сироватка, Ворожба), де всіх мешканців становили "малоросіяни та черкаси", з 80-х років XVII ст. по 1700 р. число дворів зросло майже удвічі, а вже через два роки — "убыло против прежнего" більш ніж утричі[27]. Протягом століття (з 80-х років XVII ст. по 80-і роки XVIII ст.) загальна кількість мешканців, наприклад, у Харкові збільшилась у 5,5 раза, а в Сумах — більш ніж у 35 разів. Однак цікаво відзначити, як про те свідчить "Топографічний опис Харківського намісництва" 1788 р., що поступово чисельність жителів в обох містах майже зрівнялася: у Харкові тоді зафіксовано 5338 чол. і 5405

жін., у Сумах відповідно — 5302 і 5193[28]. Багато це чи мало? Порівняймо хоча б з більш давнім містом — Черкасами, розташованим на правому березі Дніпра. Там у 1799 р. проживало лише 1568 чол. і 1614 жін.[29]. 6034 міщанина і купця в 1782 р. нараховувалося у Києві[30].

Як же конкретно проходили міграції? В кінці XVII ст. — на початку XVIII ст. починає інтенсивно заселятися місцевість вздовж р.Оскол, де виникла нова оборонна лінія. В 1700 р. царський уряд дав дозвіл козакам і старшинам Ізюмського полку поселитися на берегах річок Жеребець і Красна. У той же час на р. Красна 150 козацьких сімей, що на чолі з А.Катрухіним та І.Бугаєвим переселились з Полтавщини, заснували сл.Меловатка. В цьому районі виникли також слободи: Сватова Лучка, Кремінна, Нижня Дуванка (1700 р.)[31]. Їхнє населення складалося тоді головним чином з вихідців із Сум, Богодухова та Лебедина. Селу Кабанне, що знаходилося поряд із сл.Сватова Лучка, поклали початок російські селяни-втікачі з-під Воронежа та донські козаки (1701 р.)[32]. Одночасно відбувалося дальше освоєння земель у басейні р.Деркул, а також на притоках Дону — Ікорцю, Бітюгу, Осереду. На 1711— 1715 рр. припала остання хвиля масового переходу українців з Правобережжя на Слобожанщину[33].

У другій чверті XVIII ст. заселення території між річками Коломак, Мож і Донець активізувалося у зв'язку з будівництвом ще однієї оборонної лінії. Саме на той час виникло кілька поселень будівельників Південної укріпленої лінії (1731— 1733 рр.). Заселення в цьому районі відбувалося головним чином за рахунок українців і росіян, що яскраво підтверджує топоніміка цих місць. Причому склад переселенців за місцем їх виходу був неоднорідним. Так, слободу Олексіївку заснували вихідці з Курської, Орловської, Тамбовської та Воронезької губерній[34].

Як зазначав дослідник історії формування українських етнічних земель Ф.Д.Заставний, з освоєнням прилеглих районів Росії (Курщина, Воронежчина тощо) протягом першої половини XVIII ст. українці поширювали там вплив своєї мови, культури, народних традицій[35].

У другій половині XVIII ст. на Слобожанщині народна колонізація продовжувалася. Зокрема, першими поселенцями с.Григорівка стали кріпосні селяни, яких оселила тут графиня Гендрикова. Село Бурбулатове заснували селяни-кріпаки — втікачі з Полтавщини. Воно розташувалося на

землях поміщика Адама, який охоче приймав селян як дешеву робочу силу[36].

Крім українців і росіян, прагнучи уникнути жорстокого національного чи соціального гніту, на Слобідську Україну переселялися білоруси, молдавани, волохи, серби та ін.[37]. У другій половині століття у с.Крутець Острогозького полку перейшло на мешкання 5 сімей латишів. А група німців у 1766 р. недалеко від Острогозька заснувала с.Рибендорф[38].

У формуванні національної території України велике значення мали міста й містечка. Будучи центрами сотень, полків, повітів, округів, намісництв, губерній тощо, вони, як правило, виконували не лише адміністративні, а й економічні та оборонні функції. Крім того, ці населені пункти ставали своєрідними акумуляторами сільського населення. Саме через них найчастіше проходили головні шляхи народних міграцій. Утворення міст і містечок у різних районах України мало свою специфіку. Більшості з них на Лівобережжі і Слобожанщині передували села, хутори чи слободи.

Характер утворення та історичний розвиток міст, містечок та інших населених пунктів часто обумовлювали віддаленість державних кордонів, наявність річок, лісів, зручних торговельних шляхів тощо. На зростання населених пунктів негативно впливали війни, напади турецьких і татарських орд, посилення соціального та національного гніту, неврожаї, пожежі, епідемії і т.ін.

Більш сприятливі соціально-економічні умови розвитку й політичне становище Лівобережної та Слобідської України зумовили тут відносно швидкі темпи зростання міст і містечок. Наприклад, на Лівобережжі у 1783 р. з близько 8,3 тис. населених пунктів було 33 міста й 89 містечок. У 1786 р. кількість міст на території регіону зросла до 35, а містечок до 112. На Слобожанщині в 80-х роках налічувалося 15 міст, а на кінець століття — 19[39].

Принагідно зазначимо, що узагальнюючих даних про кількість і склад усього українського населення Російської держави до 1763 р. в історичній науці нині не існує. Подушними переписами на той час охоплювалося українське населення Слобожанщини та прилеглих до неї губерній Росії, насамперед Воронезької та Бєлгородської. В 1763—1764 рр., за даними, які навела Г.П.Махнова (взято з ревізійних відомостей, що зберігаються в РДАДА, ф. 259, оп. 2), на території Лівобережжя (без Полтавського та 4-х сотень Миргородського полків) налічувалося понад 944 тис.

душ чоловічої статі, причому 98,8% становили українці. На той час там проживало близько 11 тис. росіян. На Слобідській Україні у 1763 р. було зафіксовано трохи більше 308 тис. душ чоловічої статі, з них 98,9% — українці[40].

Та ж авторка наводить дуже важливі дані про кількість українського населення у різних губерніях чи областях Росії. Так, за її підрахунками, в той же період у Бєлгородській губернії вихідців з України зареєстровано 174,5 тис. душ чоловічої статі, або 19,2% від усього населення, у Воронезькій — більше як 35 тис. українців чоловічої статі (4%). У Бахмутській провінції Азовської губернії відповідно: 11 тис. (або 75%); на Землях Війська Донського — 20,4 тис. (або 28,7%); в Оренбурзькій губернії та Ставропольському повіті — близько 700 (або 2%); в Астраханській губернії — майже 9,4 тис. (або 12,8%); в Казанській губернії — 1,1 тис. (або 0,1%). А загальна чисельність українців-чоловіків у Росії (без Гетьманщини, Новоросійської та Азовської губерній) становила понад 557 тис., або 15,8% від загального числа чоловічого населення. Крім того, по окремих губерніях, де українців було порівняно небагато, в деяких повітах вони становили досить значний процент. Так, у Воронезькій губернії чисельність українців по повітах можна встановити таку: Хоперський — 80,8%, Усередський — 73,7%, Павловський — 57,4%[41].

Дещо неповні дані про українське населення по Слобідсько-Українській губернії* маємо на 1768 р.[42]:

Назва провінції	**Кількість казенних військових обивателів (душ чоловічої статі)**	**“Владельческих подданых черкас” (душ чоловічої статі)**
Харківська	31 089	23 975
Охтирська	31 360	17 551
Сумська	32 078	44 468
Ізюмська	26 840	20 617
Острогозька	33 062	12 232
Всього	154 429	118 843

*Створена відповідно до царського маніфесту від 28 липня (8 серпня) 1765 р. замість скасованих Ізюмського, Охтирського, Острогозького, Сумського та Харківського полків (перетворені на провінції з такими ж назвами). Військовому губернаторові Слобідсько-Української губернії підпорядковувалися жителі Земель Війська Донського, Бєлгородської, Воронезької, Казанської, Саратовської й Астраханської губерній.

Крім того, у даному архівному джерелі знаходимо чисельність жителів у "черкаских селениях" російських губерній:

Назва губернії	Кількість казенних військових обивателів і "владельческих подданых черкас" (душ чоловічої статі)
Бєлгородська	121 537
Воронезька	13 996
Казанська	1 045
Оренбурзька	715
Астраханська	7 822
Всього	145 115

Окремі дані є про циган:

Назва провінції	Кількість душ чоловічої статі
Харківська	107
Охтирська	72
Сумська	172
Ізюмська	2
Острогозька	388
Всього	741

Загалом же "во всех Слободской губернии провинциях с отдаленными великороссийскими уездами... четырех сортов людей, то есть 1) казенных войсковых обивателей — пользующихся [вино] курением и продажею вина; 2) запрещенных [вино] курением и продажею вина землях жительствующих; 3) владельческих подданых черкас; 4) "цыган" у 1768 р. налічувалося 524 193 чол.[43]

Згідно з переписом 1773 р. у Слобідсько-Українській губернії, крім інших, значилося вже 390 197 військових обивателів і 225 620 державних і поміщицьких селян (душ чоловічої статі). Переважну більшість з них становили українці.

В останній чверті XVIII ст. спостерігалася тенденція до цілеспрямованого розселення царським урядом українців по різних провінціях Російської імперії. Так, у середині 80-х років здійснювалося переселення всіх "бажаючих" однодворців, двірцевих і економічних селян та інших з Харківського намісництва в Кавказьке[44].

Отже, на Лівобережній і Слобідській Україні найінтенсивніше заселялися та освоювалися землі в кінці XVII ст. — першій половині XVIII ст. Протягом досліджуваного періоду першорядне місце в цих процесах належало представникам українського етносу, зокрема переселенцям з Правобережжя, менше — західноукраїнських земель. У зв'язку з цим розвивалися й зміцнювалися постійні етнічні зв'язки між населеннями різних регіонів країни, а Лівобережжя та Слобожанщина перетворилися на досить своєрідні осередки формування національної спільності українців. Поряд з ними проживали вихідці з Росії, Білорусії, Молдови, Грузії та інших держав.

Заселення південних областей України мало свої особливості. Освоєння значного простору від р.Синюхи (ліва притока Південного Бугу) до Дніпра і далі до берегів Чорного та Азовського морів почалося в попередній період. Проте до XVIII ст. воно йшло дещо повільно. Однією з головних причин цього можна вважати постійні напади турецько-татарських поневолювачів, що робили людське життя у степах вкрай небезпечним. Через це навіть у першій половині XVIII ст. даний регіон залишався слабозаселеним. У ході перманентних війн вже утворені населені пункти нерідко знищувалися, а їх мешканці або втікали, або ж потрапляли в полон до татарських чи турецьких можновладців. З огляду на це люди селилися переважно у північних місцевостях краю — ближче до обжитих кордонів Гетьманщини, Слобожанщини, Правобережжя і подалі від Кримського ханства та Туреччини.

Певною мірою впливало на демографічну ситуацію тут існування (чи, навпаки, відсутність) Запорозької Січі — своєрідного центру збирання найбільш активних представників з різних місцевостей України та інших країн і зосередження їх на південних кордонах Російської держави. Як відомо, після зруйнування за наказом царського уряду 1709 р. так званої Старої Січі на острові Базавлук (Чортомлик) частина низовиків перейшла на підвладну кримському ханові територію й заснувала там (поблизу сучасного Херсона) Олешківську Січ, куди приплив утікачів майже припинився. Тільки з поверненням у 1734 р. козаків на Запорожжя (на р.Підпільну — рукав Дніпра), Січ відновила своє функціонування (до 1774 р.). Маємо дані про те, що в кінці 20-х — на початку 30-х років XVIII ст. низовиків налічувалося близько 20 тис. чол.[45]

Царський уряд, намагаючись зміцнити власні позиції у прикордонній місцевості, всіляко сприяв заселенню та освоєнню нових земель у південному регіоні. При цьому велика роль відводилася військовій колонізації. Господарське життя в степах помітно активізувалося після війни Росії з Туреччиною 1735— 1739 рр. Особливо багато поселень з'явилося в межиріччі Дніпра й Південного Бугу. Якщо в 1740 р. у прикордонному районі на правому березі Дніпра були відомими лише 13 сіл і одна слобода, то в 1745 р. тут існувало вже 2 міста, 36 сіл, 139 хуторів, а на початок 50-х років кількість сіл досягла близько 120. Майже все населення становили українці[46].

В 50-х та 60-х роках царський уряд вжив ряд заходів, спрямованих на прискорення заселення Новоросії. Одним з них стало розміщення на північних кордонах Запорозької Січі іноземних колоністів, які мали поряд з українцями забезпечувати захист населення районів Лівобережжя та Слобожанщини. Серед них значилися серби, болгари, греки. З ними селилися також росіяни, молдавани та інші[47].

Початок іноземної колонізації поклав указ від 24 грудня 1751 р. А вже наступного року в цьому районі було створено так звану Нову Сербію, на території якої оселилися два полки, до яких входили переважно серби і угорці. Кожний з цих полків мав по 20 шанців (укріплених поселень), які проіснували до ліквідації Нової Сербії у 1764 р.

Поряд з Новою Сербією, між річками Бахмут і Луганка, інші іноземні переселенці в 1753 р. заснували так звану Слов'яно-Сербію, утворивши при цьому 16 шанців. Там поселилися сербські військові загони на чолі з полковником Р.Прерадовичем та І.Шевичем. Проте основну масу військових поселенців становили українці й росіяни.

Необхідність швидкого заселення півдня України, особливо прикордонних районів, зумовила появу урядового "Плану про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель для їх заселення" (22 березня 1764 р.)[48]. Цей "План" поширювався не тільки на територію Новоросійської, а й Азовської губернії. Він фактично до кінця століття визначав аграрну політику місцевої влади, становище й побут поселенців.

Про етнічний склад чоловічого населення Новоросії у 1763— 1764 рр. свідчать такі дані[49]:

Народи	Число	Процент
Всього	67 730	100,00
В тому числі:		
українці	50 672	74,81
росіяни	8 164	12,05
"волохи"	6 227	9,19
серби	1 410	2,08
поляки	564	0,83
болгари	165	0,24
угорці	90	0,14
німці	62	0,09
татари	39	0,06
грузини	37	0,06
греки	28	0,04
інші	272	0,4

Протягом другої половини XVIII ст. у Новоросійській губернії архівні матеріали зафіксували наявність представників таких "націй"*: "малоросійська", "волоська", "німецька", "сербська", "російська", "болгарська"; "грецька", "польська", "турецька", "грузинська", "угорська", "єврейська", "цесарська", "калмицька", "македонська", "лютеранська". Крім українців і росіян, звичайно, поступаючись їм у чисельності, фактично по всіх округах проживали серби, волохи, болгари, частково німці. Кількість калмиків і прихильників лютеранства була незначною (всього кілька чоловік). А понад 200 чол. македонян зосередилися в одному місці[50].

Збільшення питомої ваги українців щодо всього населення Російської імперії значною мірою залежало від активності колонізації Новоросії та підвищення природного приросту. За матеріалами IV ревізії (1782 р.) українців на території Російської імперії (тобто без Правобережної та Західної України) значилося понад 2 млн. 150 тис. душ чоловічої статі, або 16,54% від усього населення. У 1795 р. на тій же території кількість українців досягала 2 389 890 душ чоловічої статі, або 17% населення країни[51].

За умовами Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774 р. до Російської імперії відійшли землі між Дніпром і Південним Бугом, фортеці Кінбурн, Керч, Єнікале й Азов, а Кримське ханство визнано незалежним[52]. Росія одержала вихід до Чорного моря.

*Термін з документа. — *О.Г.*

Відразу після завершення російсько-турецької війни царський уряд приділив велику увагу створенню цілісної системи прикордонної охорони. З цією метою вздовж Бугу були розміщені військові частини. Намісник краю Григорій Потьомкін 18 червня 1775 р. зобов'язав новоросійського губернатора забезпечити розселення на Побужжі розміщеного там козачого полку, сформованого ще в 1769 р. з добровольців Правобережжя, а також західноукраїнських земель, та арнаутів* з волонтерських частин російської армії. Арнаутські волонтерські команди у складі російської армії були створені у ході цієї війни з молдаван, волохів та інших вихідців з балканських країн. Як правило, для проживання військових з набраних полків відводилася певна більш-менш стала у межах територія, яка потім вважалася власністю того чи іншого бойового підрозділу. Про це, зокрема, йшлося у "Доповіді" Сенату імператриці 1775 р. стосовно Дніпровського пікінерського полку[53]. Цікаво відзначити, що за кілька років до цього — в 1767 р. — мешканці містечок Кременчука і Власівки, які належали цьому полку, послали до Москви в "Комісію для складання нового Уложення" свого депутата П.Денисенка з "наказом", де скаржилися на захоплення їхніх земель, а також утиски старшин, тяжкі військові службу та постої, різноманітні обтяжливі податки тощо. Загострення конфлікту призвело до вибуху повстання Дніпровського пікінерського полку в жовтні 1769 р., в ході якого кілька сот повстанців перейшло за р.Орель на землі запорожців[54].

У 1774— 1783 рр. заселення та освоєння нових земель півдня України відбувалося за напруженої боротьби за Крим, який згідно з умовами Кючук-Кайнарджийського мирного договору хоча й вважався незалежним, але фактично підпадав під вплив то російської, то турецької зовнішньої політики. Нестабільність ситуації позначалася не лише на темпах колонізації, розвитку сільського господарства та промислів краю, а й на чорноморській торгівлі, яка у зв'язку з цим мала дуже обмежений характер. За півтора десятиліття перед визволенням Криму економічне життя на півострові прийшло до глибокого занепаду. Особливо відчутно позначився на ньому виїзд з Криму в 1778 р. понад 31 тис. православних (головним чином греків та вірмен) і розселення їх на Азовському узбережжі, Дону та Дніпровській лінії. Напередодні приєднання півострова тут

* Арнаути — турецька назва албанців, яка вживалася й у Росії.

налічувалося близько 1400 населених пунктів, більшість з яких були невеликими (5— 7 дворів у кожному). Загальна ж кількість жителів Криму на початку 80-х років становила десь 130 тис. чол., серед них — 15 тис. городян. На межі XVIII— XIX ст. населення півострова досягло 188 тис.[55]

Приєднання у 1783 р. до Російської імперії Кримського ханства означало не тільки включення нових районів з багатими природними ресурсами. Безпосереднім наслідком цієї політичної акції стало те, що землі створеного згодом Катеринославського намісництва (до його складу ввійшло 15 повітів: Бахмутський, Донецький, Єлисаветградський, Катеринославський, Костянтиноградський, Кременчуцький, Маріупольський, Новомосковський, Олександрівський, Олексопільський, Ольгопільський, Павлоградський, Полтавський, Слов'янський, Херсонський) перестали бути окраїною країни, зникла загроза періодичних спустошливих ординських нападів. Це відкрило широкі можливості для більш інтенсивного заселення Півдня. Особливу активність при цьому виявляли поміщики, які одержували у нових районах великі масиви землі майже за безцінь. Лише на території Криму фактично відразу після його приєднання до Росії виникло близько 15 населених пунктів, серед яких 2 міста[56].

Відомо також, що царський уряд висилав у південні області учасників народних повстань. Так, у кінці XVIII ст. у Придунав'я були вислані з Курської та Орловської губерній російські селяни, які заснували с.Васильківку. Там також селилися колишні запорозькі козаки й молдавани. В 50-х роках на лівому березі р. Тилигул виникло с.Троїцьке, засноване селянами-втікачами з Лівобережної України та Росії[57].

Чергова російсько-турецька війна 1787— 1791 рр. знову поставила під загрозу перебування південних просторів у складі Російської імперії й істотно знизила темпи господарського розвитку. Разом з тим вона мобілізувала на боротьбу з ворогом велику кількість нових переселенців. Наслідком війни, з погляду територіальних надбань, стало те, що до Росії відійшла Очаківська область[58].

Активне заселення Новоросії тривало до середини 30-х років, а місцями продовжувалось навіть у 50-х роках XIX ст.

На півдні України, на відміну від густонаселених центральних губерній Росії, де села часто-густо переростали в міста, поселення засновували переважно на неосвоєних землях. Як це траплялось і в межах інших регіонів, поча-

ток багатьом містам і містечкам на півдні України поклали фортеці, що споруджувалися для захисту населення від нападів ординських можновладців. Так, утворенню міста Костянтиноград передувало спорудження в 1731— 1733 pp. Бєльовської фортеці в складі вже згадуваної Української лінії. Першими мешканцями майбутнього міста стали головним чином селяни з Правобережжя. Часті напади татар і певні труднощі господарського характеру зумовили досить повільне зростання чисельності городян. Лише у 70-х роках там з'явилися перші кам'яні будинки. В 1775 р. у зв'язку з ліквідацією Запорозької Січі, територія якої займала тоді близько 8 млн. десятин, а населення становило ймовірно 100 тис. чол. (на думку В.О.Голобуцького), та створенням Азовської губернії головне губернаторське управління було перенесено у цю фортецю. В 1778 р. остання з навколишньою місцевістю перетворюється на повітовий центр Азовської губернії. А в 1784 р. згідно з указом Катерини II Бєльовська фортеця перейменовується в місто Костянтиноград. Причому на той час вона фактично втратила своє попереднє, оборонне значення[59].

Міста Єлисаветград, Новомиргород, Новоархангельськ, Овідіополь розвинулися на базі фортець, побудованих у 40— 50-х роках XVIII ст. Олександрівськ бере свій початок від фортеці на Дніпровській лінії (1770 р.). У 1778 р. виник важливий центр морського суднобудування і перший порт у Російській імперії на Чорному морі — Херсон. На Азовському морі великим портовим містом став Маріуполь (1779 р.). Будівництво найбільшого осередку військового суднобудування, а згодом і значного торгового порту — м.Миколаєва — почалося у 1788 р. у гирлі р.Інгул.

Одразу після приєднання Криму на північному узбережжі Чорного моря, в Ахтіарській бухті*, виник Севастополь — могутня фортеця і військовий порт (1783 р.). Першими почали будівництво міста матроси Азовської та Дніпровської флотилій під керівництвом флаг-офіцера лейтенанта Д.Н.Сенявіна. Пізніше до міста стали прибувати робітні люди з різних місцевостей не лише Криму, а й навіть з центральних губерній Росії[60]. Виникнення Севастополя завершило процес перетворення Росії на могутню морську державу.

*Ахтіарська бухта — офіційна назва Інкерманської (пізніше Севастопольської) бухти в кінці XVIII ст. і на початку XIX ст.

У 1784 р. із створенням Таврійської області відбулося заснування її адміністративного центру — Сімферополя. Будували його на лівому березі найбільшої річки Кримського півострова Салгиру, поряд з Ак-Мечеттю, українські кріпосні, державні селяни та російські солдати. На початку 90-х років у місті проживало понад 1550 чол.[61]

У 1794 р. на місці колишньої турецької фортеці Хаджибей, одним з визволителів якої був козацький полковник Антон Головатий, почалося будівництво Одеси. Населення нового міста зростало досить швидко. Вже на кінець століття в ньому налічувалося понад 5 тис. жителів. Переважну частину мешканців становили українці та росіяни, з якими майже повністю асимілювалася незначна кількість іноземців. Зростання населення зумовило розширення площі Одеси. В зв'язку з цим царський уряд видав розпорядження про відвід під нові будови і вигони міста 29 тис. десятин придатної для обробітку та 1200 десятин непридатної землі, на якій могли селитися всі бажаючі[62]. Незабаром Одеса стала найбільшим на Чорному морі й другим за значенням у Російській імперії портом, великим економічним та культурним центром.

Одночасно з названими вище на півдні України зростали міста і містечка, які виникли раніше, — Кременчук, Керч, Феодосія, Євпаторія та багато інших. У 90-х роках у цьому регіоні існувало вже близько 30 міст.

Поряд з процесом виникнення та розвитку різного роду поселень інколи спостерігалося й зворотне явище: перетворення невеликих міст і містечок на села та слободи.

Ще раз зауважимо, що на кінець XVIII ст. із звільненням Північного Причорномор'я від панування турецьких і татарських можновладців та завдяки інтенсивним колонізаційним процесам в основному завершилося формування етнічної території українців. У XVIII ст. освоєння нових земель на півдні України відбувалося головним чином за рахунок переселенців з різних районів Лівобережжя, Правобережжя, а також з російських губерній. Вирішальну роль у заселенні регіону відіграли представники українського етносу, які протягом століття становили найбільшу частину населення. До середини XVIII ст. переселенці в основному займалися сільським господарством. Швидкий же розвиток міст і містечок, а також активне заселення вільних земель спричинилося до зростання чисельності неземлеробського населення, виробничі заняття якого були пов'язані з промисловим виробництвом, торгівлею, морською справою.

Завдяки героїчній боротьбі проти іноземних загарбників і самовідданій праці українців, росіян, а також представників інших народностей, що проживали на території Новоросії, цей край, колись малозаселений і неосвоєний, за порівняно короткий термін перетворився на регіон із значною кількістю населення, розвинутим тваринництвом, землеробством і торгівлею.

На Правобережжі, яке майже до кінця XVIII ст. залишалося у складі Речі Посполитої, міграційні процеси мали свою специфіку. Зокрема, на початку XVIII ст. переселення людності спостерігалося в усіх семи полках: Білоцерківському, Богуславському, Брацлавському, Корсунському, Могилівському, Уманському та Чигиринському. В 1713—1714 рр. було зафіксоване особливо істотне зменшення кількості населення в південно-східних районах Правобережжя. Незабаром на цих землях почали селитися польські селяни та міщани. Паралельно проходило подальше освоєння українськими посполитими Поділля, Брацлавщини, Південної Київщини. Тобто у XVIII ст. етнічна структура правобережного регіону формувалася за складних і суперечливих обставин, на які впливали головним чином політичні чинники[63].

Про участь представників різних верств українського населення та вихідців з інших місць у заселенні Правобережжя свідчать, наприклад, відомості 1717 р. про Меджибізьку волость Летичівського повіту. У 30 населених пунктах волості нараховувалося тоді 2403 господарства, з них 2164 належали підданим-християнам, 88 — шляхтичам і 201 — євреям. Причому тільки 620 родин мешкали у волості давно і вважалися старожилами. З новоприбулих 1352 родин з різних українських регіонів була 1151 (з Волинського воєводства — 763, Руського — 143, Белзького — 69, Київського і Брацлавського — 41, Подільського воєводства — 51, Подністров'я — 21, Лівобережжя — 42, з інших районів України — 21), з Польщі — 106, Білорусії та Литви — 43, Росії й Молдови — по 26[64]. Отже, вихідці з різних місцевостей України складали понад 85%.

Інтенсивно освоювалися у той час і землі в районі Подніпров'я. В 1733 р. на півдні Київщини налічувалося 7297 дворів, заселених вихідцями з Лівобережжя. Причини широкого переселенського руху з лівого берега Дніпра на правий у 30-х роках XVIII ст. дослідник А. Л. Перковський справедливо вбачав у відносно слабкій державній владі на місцях, наявності великої кількості родючих зе-

мель та посиленні соціального протесту в Гетьманщині, що призводило до масових втеч підданих різного роду можновладців[65].

Значну роль у народній колонізації ряду районів Правобережної України, особливо в першій чверті XVIII ст., відігравало існування так званих слобід, жителі яких на кілька років звільнялися від виконання будь-яких повинностей. Про велику кількість слобід, заснованих, зокрема, на Поділлі в перші роки після його визволення від турецького панування, свідчить постанова сеймику в Кам'янці-Подільському (1702 р.). У документі конкретно зазначалося, що посполиті, осівши на слободах, "висидівши" немало часу, переходять з місця на місце, завдаючи панам значних збитків. Небезпідставно вбачаючи в довготривалих слободах ("свободах") одну з причин непокірливості селян, подільська шляхта на цьому ж сеймику заборонила проголошувати пільги для жителів таких поселень більш як на трирічний термін[66]. Та вже наступного року після придушення на території Подільського воєводства великих вогнищ народно-визвольної боротьби шляхта Кам'янця на сеймику ухвалила рішення про їх обмеження до одного року[67]. Проте такого роду постанови у зв'язку із загостренням соціальних протиріч виконувати на місцях практично було неможливо[68].

В окремих районах Правобережжя освоєння земель йшло такими порівняно швидкими темпами, що на середину XVIII ст. в основному завершилося. Це можна казати, наприклад, стосовно Поділля. Проте подекуди утворення окремих сіл та містечок у регіоні відбувалося і в другій половині століття. Так, управитель Богопільського ключа в уманській латифундії С.Потоцького доповідав магнату в 1785 р. про те, що він прагнув, "чтобы все пустки, которые застал, были заселены... В хорошем месте слободы две заложили: одна над Бугом — против Конецполя, а вторая недалеко от Синички, к которым начали тянуться люди..."[69]. Лише на Житомирщині протягом зазначеного періоду виникло кілька десятків сіл. Серед них: Вірля, Березівка, Радичі, Ягодинка, Березники, Кривотин, Мокляки та ін.[70] Тоді ж продовжувала заселятися й Черкащина (села Яворівка, Зелений Ріг, Кривчунка, Гудзівка та деякі ін.), хоч більшість населених пунктів утворилася тут у XVII — першій половині XVIII ст. У 1799 р. всього у Черкаському повіті налічувалося 10 947 дворів, а в них 43 821 чоловіків і 42 827 жінок[71]. У Волинській губернії в

середині 90-х років проживало 538,3 тис. душ чоловічої статі[72].

Особливістю саме кінця століття стало те, що в межах правобережного регіону помітно зросла чисельність вихідців з Молдови. Це пояснюється насамперед тим, що багато молдаван, не витримуючи турецько-фанаріотського* гніту, тікали за межі батьківщини — за нижній Дністер, на Поділля і далі на схід, у південні райони Брацлавського та Київського воєводств, на береги річок Синюхи і Висі[73].

Як свідчать джерела, народна колонізація охоплювала передовсім найбідніші верстви чи прошарки українського населення: "халупників", "коморників", ремісників — тобто тих, хто не мав власної землі й кому небагато чого було втрачати.

Наведені історичні факти свідчать цілком очевидно про безпідставність твердження деяких польських істориків про культуртрегерську роль магнатів і шляхти в процесі заселення вільних земель Правобережної України. Навпаки, слід наголосити: соціальна еліта Речі Посполитої, намагаючись зберегти в недоторканості середньовічні станові відносини тоді, коли в суспільствах сусідніх країн, зокрема України і Росії, вже формувалася національна буржуазія, активно розвивалися промисловість і торгівля, з'явилися великі міста, привела колись могутню державу до цілковитого занепаду. Причому ослаблення власне Польщі в другій половині XVIII ст. не раз використовували уряди Австрії, Пруссії та Росії. Так, у 1772 р. вони здійснили перший поділ Речі Посполитої, внаслідок чого значна частина Білорусії була приєднана до Російської імперії; Австрія захопила Галичину, частину Краківського воєводства, а в 1774 р. — Буковину; Пруссія — Вармію, Поморське воєводство, частину Куявії. Возз'єднання Правобережжя в 1793 р. з іншими українськими землями у складі єдиного державного утворення об'єктивно сприяло консолідації спільності українців та прискорило становлення їх етнічної території.

Коли ми розглядаємо особливості формування етнічного складу населення України, зрозуміло, не можна обійти питання про роль у цьому процесі жителів західних регіонів. Дальше заселення та освоєння земель у Галичині,

*Фанаріоти — в Османській імперії в XVIII — на початку XIX ст. представники грецького духовенства та заможної аристократії. Їх влада в Молдові була скасована внаслідок повстання 1821 р.

Північній Буковині й на Закарпатті обумовлювалося подвійним соціальним і національним гнобленням широких верств суспільства з боку австрійських, угорських, польських можновладців, а також "своїх" українських панів. Проте, незважаючи на державні кордони, населення західноукраїнських земель не припиняло зв'язків як між собою, так і з українцями інших регіонів країни, Російської держави в цілому. В процесі історичного розвитку у трударів Західної України зміцнювалося почуття належності до української спільності, зростала соціальна самосвідомість, посилювалась їхня боротьба проти чужоземного уярмлення за возз'єднання краю з іншими етнічними землями українців[74].

Протягом досліджуваного періоду жителі прикордонних місцевостей Галичини відходили на заробітки у Закарпаття. А селяни Закарпатської України, навпаки, тікали в Галичину, інколи доходили до кордонів Росії[75]. В 1789— 1790 рр. тільки з Буковини в Росію емігрувало понад 14 тис. чол.[76]. В свою чергу, в 80-х роках сталося переселення багатьох старообрядців — "великоросів" на Буковину. Спочатку вони мешкали в селах Климовці, Біла Криниця, Липовени та Мигодра[77].

Погіршення соціального та майнового забезпечення посполитих у західноукраїнських регіонах змушувало їх іноді кидати обжиті місця й шукати притулку в горах або непрохідних лісових хащах. Згодом там виникали значні населені пункти. Так, майже вся територія сучасного с.Середній Майдан (Івано-Франківська область) у XVIII ст. була вкрита густим лісом, в якому шукали собі порятунку від непомірних утисків кріпаки-втікачі. Тоді вони знайшли поляну серед лісу та почали на ній облаштовуватися. Звідси й назва цього та деяких навколишніх поселень: Середній Майдан, Майдан Горішний, Майданик[78].

У середині XVIII ст. в Карпатах у долині р. Прут виникло кілька сторожових постів, які незабаром також переросли у великі села[79].

В межах Галицької землі з 1651 по 1772 рік утворилося трохи більше 100 населених пунктів. На середину XVIII ст. їх налічувалося там близько 850. Причому в Галицькому і Теребовлянському повітах незаселених земель залишилося обмаль, а в гірській місцевості Коломийщини — багато. В 1772 р. у регіоні нараховувалося вже 70 міст і 800 сіл, де мешкало 467 тис. жителів. Протягом століття найбільше поселень виникло на Теребовлянщині — 25. У кінці XVIII ст. у зв'язку із заселенням лісистих просторів Кар-

пат і області між річками Серет і Збруч у Галицькій землі масове освоєння нових земель в основному завершилось[80]. На той час більшість її населення становили українці (84,4%). Інші етнічні групи у процентному співвідношенні до загальної кількості жителів виглядали так: вірмени — 0,5%, поляки — 7%, євреї — 7,4%, інші — 0,7%[81].

Як бачимо, основний контингент поселенців на західноукраїнських землях становили українці, менше поляки, вірмени, німці та інші. Обмаль було росіян. Так, у кінці XVIII ст. Гуцульщину заселяли майже включно українці[82]. В той час були утворені досить великі поселення німців у Північній Буковині та в Галичині. На Північній Буковині в середині XVIII ст. виникло кілька сіл, заснованих переселенцями-поляками[83].

Складний процес формування національної території супроводжувався появою нових і зміною значення старих політонімів, поширенням назви "Україна" на всі землі, заселені українцями: від Карпат до кордонів власне Росії. Так, лівобережний регіон в офіційних актах царського уряду найчастіше продовжував називатися "Малоросією" або "Малою Руссю". Поряд з ними з'явилися й інші назви: "Малоросійський край", "Гетьманщина" і т.ін. Всі вони певною мірою відбивали соціальну політику царизму щодо українського народу. Термін "Гетьманщина" вживався стосовно значної території України на лівому і правому берегах Дніпра, де з середини XVII ст. поширювалася влада гетьманського уряду. Напередодні об'єднання Української держави з Російською в 1654 р. вона охоплювала простір, який окреслювався приблизно такими основними містами і містечками: Ямпіль — Чернівці — Мурахва — Красне — Вінниця — Пилявці — Полонне — Овруч — Чернігів — Стародуб — Новгород-Сіверський — Глухів — Конотоп — Ромни — Гадяч — Полтава — Кременчук — Чигирин. У зв'язку з ліквідацією в 1764 р. інституту гетьманства, а на початку 80-х років і полкового адміністративно-територіального устрою ця назва поступово втрачає своє значення.

Згадані політоніми широко застосовувалися не лише в царських указах, постановах Сенату, універсалах гетьманів, розпорядженнях Малоросійської колегії та Генеральної військової канцелярії, а й у побуті місцевого населення — "малоросів". Так, в одній з історичних пісень того часу говориться про тяжке соціально-економічне становище народних мас на Лівобережжі:

Ой горе нам на Гетьманщині,
Надокучила нам вража панщина...[84].

В документальних матеріалах XVIII ст. досить чітко простежується межа, яку проводили державні органи влади між жителями "малоросійських українських" і "слобідських" полків. І це тоді, коли і Лівобережна і Слобідська Україна входила до складу одного державного об'єднання. Нові політоніми щодо Слобожанщини виникали і змінювалися відповідно до політико-адміністративних нововведень на території краю протягом століття. Якщо в XVI— XVII ст. ця місцевість часто називалась "Полем", "Полской Украйной", інколи — степовою окраїною руських земель (пізніше — Російської держави), де частина населення жила в слободах й називалась слобожанами, то в XVIII ст. в міру заселення і освоєння нових земель старі політоніми поступово зникають із вжитку, основними залишаються назви "Слобідська Україна" і "Слобожанщина". Слободи частково зливалися з містами або перетворювалися на звичайні села чи містечка, населення яких підлягало подушній податі. Проте назви "слобода", "слобідка" продовжували існувати й зберігатися за багатьма населеними пунктами. Після ліквідації царським урядом Запорозької Січі ці політичні і географічні поняття поступово зникають з ужитку, хоча ще досить довго продовжували жити в пам'яті українського народу, бо сам дух козацтва не перевівся. Близько 5 тис. козаків після подій 1774 р. втекло в турецькі володіння і осіло в межах майбутнього міста Одеси. Згодом вони переселилися в пониззя Дністра (район сучасного Білгород-Дністровського). За кілька років кількість козаків зросла майже до 10 тис.

Південні райони країни тривалий час напівофіційно називалися "Ханщина", "Турецька область". У другій половині XVIII ст. тут поширюються назви: "Слов'яно-Сербія", "Нова Сербія", "Новоросія", "Новоросійський край" тощо. Перші два політоніми проіснували недовго і в зв'язку з утворенням у 1764 р. Новоросійської губернії втратили своє значення. Крайня південно-західна область України в XVI— XIX ст. мала назву Буджак (від турецького слова "кут"). "Полской Украиной", "заграничной полской областю" до 1793 р. продовжував називатися правобережний регіон. Тільки після об'єднання з Російською державою місцеве українське населення звільнилось від шляхетського гноблення, перестало бути "полскіми под-

даными". Ці терміни поступово вийшли із вжитку серед населення і з кінця XVIII ст. вже не зустрічаються на сторінках офіційних документів.

Політоніми "Лівобережна", "Слобідська", "Південна" Україна, "Лівобережжя", "Слобожанщина", "Гетьманщина" та деякі інші застосовуються і в сучасній літературі як географічні поняття.

Таким чином, на кінець XVIII ст. в основному завершилося формування національної території України. Важливу роль у цьому відіграли міграційні процеси, які в окремих регіонах країни мали свої особливості. На Лівобережжі, Слобожанщині й частково Правобережжі найінтенсивніше заселення відбувалось у першій половині, в Новоросії — у другій половині XVIII ст. Для західноукраїнських земель були характерні імпульсивні міграції, що мали час від часу і зворотний народний колонізаційний рух.

Першорядне місце в освоєнні незаселених земель на території України належало українському народові. Поряд з ним активну участь брали вихідці з Росії, а також Білорусії, Литви, Молдови, Грузії тощо. Певну частину населення Правобережжя у період, що досліджується, становили польські селяни та міщани, а на західноукраїнських землях — німецькі та угорські колоністи.

Заселення неосвоєних або запустілих земель проходило, як правило, двома шляхами: по-перше, у вигляді стихійної вільнонародної колонізації і, по-друге, спрямовувалося та визначалось царським урядом й місцевою владою. На характер і розвиток міграцій помітно впливала кріпосна політика, суть якої полягала в утрудненні переселення, у бюрократичній опіці пересування людності, в роздаванні (прямому або шляхом продажу чи оренди) земель можновладцями, які здобували прибутки шляхом гноблення безпосередніх виробників. Важливе значення у формуванні української національної території мала поява нових, значних економічних, політичних і культурних осередків — міст. Вони ставали центрами консолідації українського населення.

[1]ЦДІА України.— Ф. 1297, оп. 2, спр. 395.— Арк. 159 зв.— 173; Топографічний опис Харківського намісництва з історичною передумовою // Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.— К.,1991.— С. 17—21 та ін.

[2]ЦДІА України.— Ф. 1709, оп. 2, спр. 32.— Арк. 405—406.

[3]Лазаревский А.М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.). Историко-юридический очерк по архивным источникам.— К., 1908.— С. 16; Багалей Д.И. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст. // Киевская старина, 1883.— № 12.— 517, 591.

[4]Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область.— К., 1967.— С. 143, 144, 196, 259, 260, 262 та ін.

[5]Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область.— К., 1972.— С. 157, 194, 296, 334, 377, 395 і далі.

[6]Василенко Н.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины.— К., 1915.— С. 211.

[7]Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область.— С. 260, 368, 593—594, 770—771, 388.

[8]ЦДІА України.— Ф. 51, оп. 1, спр. 270.— Арк. 4—5, 11—12, 30—31.

[9]Там же.— Арк. 32—33.

[10]Там же.— Арк. 33.

[11]Там же.— Спр. 383.— Арк. 58, 81, 103—107 та інші.

[12]Там же.— Ф. 51, оп. 3, спр. 16831.— Арк. 19—114.

[13]Там же.— Арк. 116—118.

[14]Там же.— Арк. 120—128 зв., 168 зв.

[15]Там же.— Ф. 204, оп. 2, спр. 815.— Арк. 1—5. Опанас Шафонський навів таку цифру всього чоловічого населення в Гетьманщині у 1764 р. — 1 024 023; Шафонский Афанасий. Черниговского наместничества топографическое описание.— К., 1851.— С. 37—38.

[16]ЦДІА України.— Ф. 54, оп. 3, спр. 2700.— Арк. 1—107; Ф. 193, оп. 1, спр. 1876.— Арк. 1—16.

[17]Там же.— Ф. 51, оп. 1, спр. 732.— Арк. 1.

[18]РДАДА.— Ф. 13, спр. 34.— Арк. 39 зв.; Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине: Историко-этнографический очерк.— К., 1975.— С. 61.

[19]Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1874.— Кн. 6.— С. 482; Шафонский Афанасий.

Черниговского наместничества топографическое описание.— С. 23.

[20]Наулко В.И. Указ. соч.— С. 40.

[21]ЦДІА України.— Ф. 59, оп. 1, спр. 4963.— Арк. 2, 11 зв.— 13.

[22]Кабузан В.М. Изменения в размещении населения России в XVIII — первой половине XIX в. (По материалам ревизий).— М., 1971.— С. 22.

[23]ЦДІА України.— Ф. 51, оп. 3, спр. 3926.— Арк. 1.

[24]ЦДІА України.— Ф. 193, оп. 4, спр. 790.— Арк. 8 зв.— 10.

[25]Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII— XVIII вв.— Харьков, 1964.— С. 113.

[26]ЦДІА України.— Ф. 1725, оп. 1, спр. 22.— Арк. 134—135.

[27]ЦНБ НАН України.— ВР.— Ф. 2. — № 1522.— Арк. 1—4 зв.

[28]Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.— С. 45, 51.

[29]ЦДІА України.— Ф. 127, оп. 1020, спр. 6311.— Арк. 25.

[30]Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления.— К., 1882.— Вып. 2.— С. 13. За іншими даними, ймовірно з урахуванням сільськогосподарського населення околиць, у місті тоді налічувалось 18 848 жителів, у тому числі 14,9 тис. міщан, 2,6 тис. казенних і поміщицьких селян, 239 купців, 909 священнослужителів і монахів, 109 різночинців // ЦДІА України.— Ф. 193, оп. 2, спр. 303.— Арк. 42.

[31]Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии.— Харьков, 1858.— Кн. 5.— С. 293, 297, 301.

[32]Дяченко М.Т. Етапи заселення Слобідської України в XVII — першій половині XVIII ст. // Укр. іст. журн., 1970.— № 8.— С. 50.

[33]Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область.— К., 1967.— С. 11.

[34]Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии.— Харьков, 1857.— Кн. 4.— С. 241.

[35]Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі.— Львів, 1992.— С. 114.

[36]Історія міст і сіл Української РСР: Харківська область.— С. 267, 392,

[37]Срезневский И.И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины.— Харьков, 1883.— С. 229; Шишмарев В.Ф. Романские поселения на юге России.— Л., 1975.— С. 19.

[38]Щербина Ф. Крестьянское хозяйство по Острожскому уезду.— Воронеж, 1887.— С. 21—22.

[39]Шафонский А. Указ. соч.— С. 39; Голобуцький В.О.

Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період.— К., 1970.— С. 138; Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.— С. 40 та ін.

[40]Махнова Г.П. Чисельність і склад українського населення в Росії в 60-х рр. XVIII ст. // Укр. іст. журн., 1965.— № 2.— С. 113, 114.

[41]Там же.— С. 114, 115.

[42]ЦДІА України.— Ф. 1710, оп. 2, спр. 521.— Арк. 11—16 зв.

[43]Там же.— Арк. 16 зв.

[44]Там же.— Ф. 1709, оп. 2, спр. 127.— Арк. 243, 374; Ф. 1959, оп. 1, спр. 55 (т.2).— Арк. 152, 194—221; спр. 55 (т. 4).— Арк. 321—364.

[45]Там же.— Ф. 59, оп. 1, спр. 262.— Арк. 7—12.

[46]Історія Української РСР: У 8-ми т., 10-ти кн.— К., 1979.— Т.2.— С.509.

[47]ПСЗ.— Т.13.— № 9919, 9921, 10013, 10037, 10105; Шамрай С. До історії залюднення Степової України.— Вип. 1. Крилівщина-Лизаветщина.— К., 1929.— С. 239, 253.

[48]ПСЗ.— Т. 16.— № 12099.

[49]Кабузан В.М. Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60-х — 80-х роках XVIII ст. // Український історико-географічний збірник.— К., 1971.— Вип. 1.— С. 144—147.

[50]ЦДІА України.— Ф. 1297, оп. 2, спр. 395.— Арк. 159 зв.— 173.

[51]Махнова Г.П. Вказ. праця.— С. 116.

[52]ПСЗ.— Т. 19.— № 14164.

[53]ЦДІА України.— Ф. 102, оп. 2, спр. 90.— Арк. 6 зв.—8.

[54]Гуслистий К.Г. З історії класової боротьби в Степовій Україні в 60-х — 70-х рр. XVIII ст.— Харків, 1933.

[55]Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма.— Симферополь, 1951.— Ч. 1.— С. 98; Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг.— М., 1959.— С. 43.

[56]Підрахунки зроблені автором на основі: Історія міст і сіл Української РСР: Кримська область,— К., 1974.— С. 94—764.

[57]Історія міст і сіл Української РСР: Одеська область.— К., 1969.— С. 506.

[58]Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века.— К., 1984.— С. 18—23.

[59]Історія міст і сіл Української РСР: Харківська область.— С. 591.

[60]История города-героя Севастополя. 1783—1917.— К., 1960.— С. 30; Неделин А.И. Основание Севастополя // История СССР, 1958.— № 5.— С. 170.

[61] Історія міст і сіл Української РСР: Кримська область.— С. 95.

[62] Одесса: Очерк истории города-героя.— Одесса, 1957.— С. 18, 19.

[63] Перковський А.Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання.— К., 1969.— № 1.— С. 204.

[64] Крикун М.Г. Колонізація Подільського воєводства у першій половині XVIII ст. // Український історико-географічний збірник.— К., 1972.— Вип. 2.— С. 88—89.

[65] Перковский А.Л. Народонаселение Украины в XVIII в.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1968.— С. 5; його ж. Народонаселення України в XVIII ст.— Рукопис дис. ... канд. іст. наук.— К., 1968.— С. 77.

[66] Архив ЮЗР.— К., 1868.— Ч.3.— Т. 2.— С. 430—431.

[67] Там же.— С. 571.

[68] Там же.— Ч. 2.— Т. 3.— С. 179, 534.

[69] Цит. за кн.: Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века (социально-экономическое развитие).— К., 1961.— С. 32.

[70] Історія міст і сіл Української РСР: Житомирська область.— К., 1973.— С. 158, 211, 214, 216 та ін.

[71] ЦДІА України.— Ф. 127, оп. 1020, спр. 6311.— Арк. 25.

[72] Там же.— Ф. 442, оп. 533, спр. 158.— Арк. 15.

[73] Шишмарев В.Ф. Романские поселения на юге России.— С. 28.

[74] Гриценко І.А., Шевченко Ф.П. Прагнення населення Буковини до возз'єднання з Україною в складі Російської держави (кінець XVIII — початок XX ст.) // Укр. іст. журн., 1983.— № 10.— С. 86.

[75] Шульга І.Г. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст.— Ужгород, 1962.— С. 173; Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі.— Львів, 1968.— С. 148.

[76] Кожолянко Г.К. Антифеодальна боротьба селянства Північної Буковини в кінці XVIII — на початку XIX ст. // Укр. іст. журн., 1978.— № 9.— С. 95.

[77] Купченко Г. Некоторые историко-географические сведения о Буковине.— К., 1875.— С. 7.

[78] Історія міст і сіл Української РСР: Івано-Франківська область.— К., 1971.— С. 439.

[79] Там же.— С. 438.

[80]Сіреджук П.С. Заселення Галицької землі в XIV— XVIII ст. // Укр. іст. журн., 1984.— № 6.— С. 88—89.

[81]Сиреджук П.С. История заселения Галичской земли в XIV—XVIII вв.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Львов, 1989.— С. 13.

[82]Грабовецький В.В. Гуцульщина XIII— XIX століть. Історичний нарис.— .Львів, 1982.— С. 112.

[83]Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII — 60-е годы XVIII ст.).— К., 1971.— С. 151.

[84]Історичні пісні.— К., 1961.— С. 370.

Розділ 6

СУСПІЛЬНА ЗНАЧУЩІСТЬ ТА ЕТИЧНА ЦІННІСТЬ ПРАВА В ЖИТТІ УКРАЇНЦІВ. МІСЦЕ ЗВИЧАЇВ У СУДОЧИНСТВІ

Однією з ознак, які характеризують суть будь-якої держави, завжди було право. Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі середини XVII ст. помітно змінила не лише форми місцевої судової практики, а й сам соціальний (кріпосницький) зміст права, зумовила його нові норми*. Насамперед це стосувалося земельної власності й володіння, станової незалежності, козацького самоврядування та ін. Разом з тим залишалося головне завдання права — регулювання взаємовідносин між окремими індивідуумами (чи цілими групами) суспільства шляхом встановлення відповідної системи правил поведінки. Особливо в цьому була зацікавлена козацька старшина — нова генерація українського панства. Вже на початковому етапі Визвольної війни (1648—1654 рр.) саме вона однією з перших порушила питання про більшу визначеність і сталість права на місцях. Але тоді це робилося під виглядом відновлення "стародавніх прав і вольностей"[1].

*Тут ми не можемо повністю погодитись з концепцією, проголошеною в 3-томній "Истории государства и права Украинской ССР" (К., 1987.— Т. 1.— С. 143—144), що право в роки війни зазнало лише незначних змін, а тому зберегло феодально-кріпосницький характер. Адже відомо: більшість джерел права, які функціонували в Україні в період її перебування в складі Речі Посполитої, на звільнених землях були скасовані (в першу чергу, маємо на увазі різні постанови королівської влади та сеймів, "Уставу на волоки" 1557 р., "Ординацію Війська Запорозького реєстрового" 1638 р. тощо). Певний час (навіть після війни) фактично не діяли (бо на них майже не посилалися у службовій практиці) найбільш принципові положення Статуту Великого князівства Литовського 1588 р. і "Порядку прав гражданських", де, зокрема, йшлося про прикріплення селян, купівлю-продаж землі "простими людьми", переходи в інші стани тощо. Конкретно боротьба між "державцями" і "посполитими" за можливість вільних переходів затяглась на століття (юридично питання вирішилося тільки в 1783 р.!). У ході війни були значно переглянуті в бік полегшення, а то й зовсім відмінені, обсяги "послушенства" селян. Відчутно поширилося застосування звичаєвого, в т.ч. козацького, права, яке цілком офіційно визнавалось гетьманським правлінням. Кардинально змінилася соціальна свідомість народних мас з найважливіших питань життя.

У їхніх домаганнях їх підтримували гетьман і цар. Так, на прохання Б.Хмельницького і старшин Олексій Михайлович видав 27 березня 1654 р. жалувану грамоту, де між іншим велів "Их права и волности войсковіе, как издавна бывали при великих князех руских и при королех полских, что суживали и волности свои имели в добрах и судах, и чтоб в те их войсковіе суди нехто не уступался, но от своих би старшин судились, потвердити; и прежних би их прав, какови дани духовного и мирского чину людем от великих князей руских и от королей полских, не нарушить"[2].

З часом змінилися не лише умови життя й відповідно до них норми поведінки, а й сталася поступова трансформація у сприйнятті (ставленні) як простого люду, так і органів державної та судової влади самого змісту "стародавніх прав і вольностей". Особливо яскраво це проявилося на півдні України, куди більшість правових традицій у чистому чи дещо зміненому вигляді в процесі заселення була привнесена з інших регіонів країни (головним чином Лівобережжя, Слобожанщини, Правобережжя, набагато менше вихідцями західноукраїнських земель). Зокрема, це стосується Катеринославського намісництва, створеного згідно з указом Катерини II від 30 березня 1783 р. Воно охоплювало досить значний простір: Бахмутський, Донецький, Єлисаветградський, Катеринославський, Костянтиноградський, Кременчуцький, Маріупольський, Новомосковський, Олександрівський, Олексопільський, Ольгопільський, Павлоградський, Полтавський, Слов'янський і Херсонський повіти. В 1789 р. до нього було приєднано ще Градизький повіт Київського намісництва, а в 1792 р. — район між Південним Бугом і Дністром, що відійшов до Росії за Ясським мирним договором 1791 р. Відповідно до указів царя від 30 листопада 1796 р. і Сенату від 4 грудня того ж року, в яких ішлося про "відновлення" в Малій Росії "правленія и судопроизводства сообразно тому как оное там сходственно правам и прежним обрядам существовало", Катеринославське намісницьке правління 10 січня 1797 р. прийняло постанову щодо місцевого населення: всі судові справи повинні надалі розглядатися "по правам тамошним от предков наших утверженным". Але безпосередньо із змісту документа можна зрозуміти, що мова йде не про "стародавні часи", скажімо, гетьманства Б.Хмельницького, а значно пізніше. Та інакше, мабуть, не могло й бути, бо ця територія заселялася (отже, формувалось і право) в основному у XVIII ст. Конкретно ж постановою

передбачалось відновлення діяльності генерального та земських судів, порядок передачі судових справ по інстанціях тощо[3].

Отже, виходить, що de facto такого роду законодавчі акти ні гетьманського правління, ні царського уряду ще зовсім не означали повного повернення до "старих порядків". Крім того, гетьман, а за ним і цар нерідко відновлювали такі права, які дуже суперечили одне одному. Скажімо, юридичні норми, що діяли за руських князів, не в усьому збігалися за польських королів, а останні, в свою чергу, не відповідали, із зрозумілих причин, набутим у ході війни "войсковім и общенароднім малоросійскім и Войска Запорожского правам и вольностям".

Такий стан речей можна спробувати пояснити кількома основними чинниками. По-перше, хоча в актах старшинської адміністрації чи рішеннях судових інстанцій при з'ясуванні якихось конкретних питань і застосовували терміни по "давніх", "стародавніх", "звиклих" правах, звичаях і т.ін., але представники окремого стану або соціальної групи вкладали у них своє розуміння проблеми. Наприклад, українська шляхта і старшина під колишніми правами розуміла юридичний статус польських панів до 1648 р., що базувався головним чином на Литовському і Саксонському Статутах, які, до речі, також не узгоджувалися між собою[4]. Посполиті й рядові козаки ж ототожнювали їх з нормами прав, котрі ствердилися на Запорожжі, в дещо патріархальних общинах, на слободах. Вони заперечували кріпосницькі взаємовідносини між людьми і в більшості випадків спиралися не на писемні джерела, а встановлені й викарбувані часом звичаї.

По друге, "новий порядок" не виробив відповідних власних прав. А життя вимагало цього, бо повністю змінилася політична влада і всі суспільні групи та інститути в широкому розумінні підпорядковувалися козацтву, яке в соціальному й економічному відношенні почало оформлятися як клас буржуазії (правда, перманентне втручання в цей процес російського уряду не дало в повній мірі розвинутись цій тенденції). Ідеями військового стану були охоплені найширші верстви України, бо на зміну вчорашнім польським "холопам" прийшли відносно вільні виробники, а заможного пана заступив дрібний власник (володілець) землі. При цьому радикально настроєні окремі старшини, такі як полковники Д.Нечай та І.Богун, рішуче відстоювали "мужицькі" інтереси, спрямовані, насампе-

ред, проти великого землевласника. За тих умов Б.Хмельницький опинився на роздоріжжі: з одного боку, він надавав значні пільги і маєтки своїм прихильникам — шляхтичам, старшинам, духовенству, а з другого боку, не міг не рахуватися з вимогами мас і обмежував швидке зростання латифундій. Така політика породжувала багато невдоволених, яким гетьман, траплялося, власноручно стинав голови[5].

Отже, в ході Визвольної війни у праві, яке об'єктивувалося у свідомості кожного члена тогочасного суспільства як особлива і керуюча сила, відбулась певна трансформація понять "справедливість", "моральність", "доброта" тощо. Зокрема, повсталий посполитий чи козак із зброєю в руках і караючий "дідича" сприймався тоді більш природно, ніж селянин, виконуючий на свого державця "звикле послушенство". Досить типовим явищем стали шлюби вільної людини з колишнім кріпаком чи кріпачкою (раніше це б призвело до закріпачення першої). Нові моральні поняття змушували й поводитися відповідно з ними, часто-густо вступаючи в конфлікт з загальновизнаними до 1648 р. переконаннями й прийнятим законодавством. Тому населенню країни доводилося визнавати загальнообов'язковою одну частину традиційних етично-правових норм, необхідних для існування суспільства (підтримуючи її примусом), другу — скасовувати, а третю — надавати на індивідуальний розгляд. Ось чому зв'язок правил поведінки з мораллю досить чітко простежувався в реальному житті. Правда, при цьому слід пам'ятати: юридичні положення остаточно оформлялися чи затверджувалися конкретними особами або групами осіб, котрі на той момент стояли коло керма влади, і їх думка могла (що досить часто траплялося) не збігатися з моральними оцінками громадської більшості. А звідси йшло несприйняття основною масою жителів інтересів представників пануючої верхівки. Незалежність (соціальна, економічна, моральна і т.ін.) одного стикалася з волею (свободою) інших. Проте норми права протягом другої половини XVII—XVIII ст. зумовлювали не інтереси (ідеали) того чи іншого класу-стану, а боротьбу між ними за засоби задоволення потреб, від результатів якої залежав розподіл останніх і співвідношення великих груп людей.

Апріорі можна припустити: протиріччя та зіткнення протилежних думок і поглядів у бутті мали б вести для встановлення нейтрального грунту для примирення су-

перечливих домагань (старшини, шляхти, селян, рядового козацтва тощо). Однак цього не відбувається. За доби пізнього феодалізму право не могло уникнути впливу (переваги) окремих політичних сил, отже віднайти точку опори поза різними інтересами. Ця неузгодженість (нестійкість) випливала не з нетотожності індивідуального сприйняття "добра" і "зла", "справедливості" тощо, а із складності людської природи та умов співіснування. Щоправда, загальний розвиток культури (в тому числі й правової) нерідко приводив до взаємозалежності деяких "уподобань", але не усував суперечностей взагалі. Навіть більше того: чим вище рівень загальної культури, тим глибшими й різноманітнішими вони виявляються (старого та нового, особи та державної влади тощо). Порівняємо для прикладу другу половину XVII і XVIII ст., коли для останньої стали вже цілком закономірними кріпосницька залежність селянства, ліквідація козацтва як стану, перетворення старшини в дворянство. Змінилося співвідношення сил — еволюціонував і характер юридичних норм, які ще виразніше не могли забезпечити інтереси всіх, а перетворились в "права і привілеї" небагатьох — панівної верхівки. Тому-то держава, як форма гетьманського (царського) правління, не могла бути гарантом міцної опори права, відводила йому несамостійну, "прислужницьку" роль: інакше воно втратило б для верховної влади будь-який сенс.

Крім того, не можна не враховувати й того факту, що в "державницьких" селах і містечках, рідше — містах (це явище особливо починає поширюватися з першої чверті XVIII ст.) посполиті були "підсудними" в основному своєму можновладцю[6].

Говорячи про суспільне значення і етичну цінність (як у позитивному, так і негативному плані) права, слід відзначити: для другої половини XVII ст. стало особливо помітним намагання старшинської адміністрації створити на міцній правовій основі розвинуту централізовану систему підпорядкування. Але цьому перешкоджало кілька найголовніших обставин: нестійка, часом просто трагічна, політична ситуація в Україні, відносно часта змінюваність (виборність) посадових осіб (у тому числі й самих гетьманів), а також дрібний землевласник (володілець) з його характерними індивідуалістичними тенденціями. Безпосередній виробник, прагнучи забезпечити, насамперед, власні інтереси через економічну сутність свого господарювання,

не був зацікавлений у підтримці централізованого державного ладу. Задовольняючи в основному (особисті) власні потреби, обмежуючись переважно найближчими ринками, він мало сприяв господарській централізації. Тому окремі економічні райони Правобережжя, Лівобережжя та Слобожанщини мали схильність до власної політики (умовно можна хоча б виділити північні області, Київщину тощо). В другій половині XVIII ст. це також проявилося на території Південної України. Цілком імовірно, що найвище керівництво країни могло б поступово "впоратися" з цим і поліпшити для себе стан речей, проте утворення сильної національної влади не входило в плани ні Росії, ні Польщі, ні Туреччини, з якими особливо тісно співіснувала тоді Україна.

У зв'язку з цим деяка непевність (хиткість) державного устрою на Лівобережжі, Слобожанщині, а особливо на Правобережжі, очевидно, мала передбачати найбільш суворі покарання винних у різного роду правопорушеннях. І дійсно, вони за звичкою інколи застосовувалися на зразок часів "польського панування"[7]. Однак "новий порядок" у більшості випадків зробив їх дещо "м'якішими" і поблажливішими. В значній мірі це обумовлювалося дорожнечею робочих рук (у Визвольній війні загинули десятки тисяч людей) і порівняно великою вартістю грошей. Наприклад, день праці, жиле приміщення тощо, траплялося, коштували всього кілька копійок. А надмірні смертні вироки та тілесні покарання (каліцтва) ставали занадто невигідними для молодої Української держави. Ось чому за належних соціально-економічних умов будь-яка особа, крім "отъявнаго злодея", при порушенні норм поведінки могла сподіватися на полегкість. При цьому також відігравали неабияку роль висока релігійність, природна незлобність "малоросів" до тих, хто скоїв злочин. Коли останні щиро каялись за вчинене, то їх нерідко взагалі прощали. Гарантом подальшої належної поведінки порушників могла виступати громада, представники місцевого духовенства, інші члени суспільства. Траплялося, що якась особа (особи), захистивши і врятувавши злочинця від якогось тяжкого покарання чи навіть смертної кари, забирала за це його до себе в "услужіння" на кілька років. Так робили, зокрема, монастирі, які користувалися неабияким впливом серед населення, правлячих і судових кіл[8].

Формування та поширення великої земельної власності й укрупнення господарств поступово змінювали не лише

співвідношення класів у економічному відношенні, а й руйнували патріархальні традиції порядків: покарання все частіше переслідувало утилітарні інтереси пануючих верств населення. З плином часу від подій Визвольної війни кара безпосередньо невійськових злочинців ставала все жорстокішою (особливо виразно це простежується, коли порівняти у цьому плані гетьманування Д.Многогрішного, І.Самойловича та І.Мазепи). Відомий дослідник права і судочинства Орест Левицький зазначав, що в Україні в другій половині XVIII ст. правосуддя вже немилосердно вішало "розбійників" за ті провини, за які ще зовсім недавно відсікали тільки руку, ногу чи відрізали носа або вуші, нестерпним катуванням добивалося виказування спільників[9]. У наступний історичний період на цьому неабияк позначилися форми страти, які застосовувались у Польщі й Росії.

Серед джерел права середини XVII—XVIII ст. досить помітне місце належало звичаям. Вони виникали та оформлялися у ході еволюції господарчо-побутових відносин людей і спиралися на загальноприйняті "давні" норми поведінки, вироблені за різноманітних обставин. Показовими у цьому відношенні були вже згадувані вище неписані "права і звичаї" Війська Запорозького, офіційно не санкціоновані державною владою, проте за якими регулювалось фактично все внутрішнє життя січовиків. Сукупність саме таких правил та їм подібних, обов'язкових до виконання нарівні із законом, а в разі їх порушення — до покарання, схожого з вироком законодавчих органів, і являла собою звичаєве право. Його повнота перебувала в прямому взаємозв'язку з паралельно діючим законодавством у країні (чи окремому регіоні), що не встигало або не могло з різних причин на той час охопити ту чи іншу сферу суспільного співжиття. Тому поширення законодавства відповідно звужувало на місцях функції звичаїв. Коли останні не суперечили інтересам суспільної верхівки, їм, як правило, надавалась сила закону.

Найдовше і в найбільш традиційній формі вони проіснували на Запорожжі, де населення дотримувалося "подлуг старожитных и старейших обычаев"[10]. Вся тамтешня військово-адміністративна система, а також суди спиралися на загальновироблені норми звичаєвого права.

Ними керувалися, починаючи від курінних отаманів і кінчаючи центральним військовим судом. Д.І.Яворницький, правда, з властивим йому деяким перебільшенням, зазначив, що писаних законів* від запорожців годі було й чекати в зв'язку з відносно нетривалою історією Січі й частими військовими походами, через які ті й не "встигали" займатися влаштуванням внутрішніх порядків[11]. Звичаєве, так би мовити, військове право Запорожжя, безперечно, доповнювалося "пришлими" елементами звичаєвих норм інших районів України і, в свою чергу, позначалось на них, впливало на соціальну свідомість трудящих Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщини, Півдня тощо.

Звичаєве право безпосередньо відображалося в окремих вчинках людей, їхній уяві про "правду" та "справедливість", в тому розумінні, яке панувало серед даного населення й на певному етапі суспільного розвитку. Тому реакція на явища, події в житті ставала лише показником власного бачення конкретної особи (осіб) і не могла сама по собі бути грунтом для нормування тотожних їм відносин. Звідси випливало: творцем звичаїв ставав у цілому "народ" (у вузькому розумінні слова), а не окремі члени, або ті численні його представники, які втілювали "загальні" погляди. Разом з тим неправильно думати, що звичаї виникали тільки в народі як єдиній етнічній спільності. Вони могли формуватися і незалежно в різних регіонах, областях, місцевостях країни, які мали свою своєрідну соціально-економічну і політичну структуру. При цьому повторюваність вчинків місцевих жителів створювала вже закономірність — звичку діяти відповідним чином при схожих обставинах, а сукупність такого роду дій поступово формувала думку: в цьому випадку слід поводитись саме так, а не інакше. Серед таких звичаїв слід назвати в першу чергу: прилюдне водіння злодія по поселенню з вкраденою і підвішеною на шиї річчю; сплату "перейму" (винагороди) хазяїном худоби, яка відбилась від гурту, особі, яка її піймала, а потім повернула назад; виставляння позивачем "могаричу" свідкам — так зване "свідочне"; спалення жінки, звинуваченої в лихому чаклунстві, й т.д.[12]

*Правда, під час проведення Других всеукраїнських історичних читань "Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку" (Черкаси, 1992) була висловлена думка про існування писаних нормативних актів у "низовиків", але документально вона не підтверджується.

Характерні приклади сказаному можна навести, зокрема, і з поземельних відносин досліджуваного періоду. Коли в ході Визвольної війни середини XVII ст. у козацької старшини тільки-но почала зароджуватися велика земельна власність, деякі "нові пани" ще побоювалися відверто набувати маєтки, вимагати виконання "послушенства" від посполитих. Гетьманські універсали і царські жалувані грамоти, які видавалися їм на підтвердження прав володіння, траплялось, ховались подалі від людського ока: досить свіжою залишалася пам'ять про лихоліття панування польських магнатів і шляхти. В 1657 р. представник гетьманського уряду (а пізніше гетьман Правобережної України) Павло Тетеря передав російському царю Олексію Михайловичу "чолобитні" родини Виговських з проханням пожалувати їх земляними угіддями в сусідніх районах Білорусії. На подив бояр, що родині вже надано великі маєтки і, завдячуючи їм, "мочно жить без нужды", Тетеря зауважив: Виговські землями фактично не користуються, бо бояться розправи над собою посполитих і рядових козаків. Далі старшина просив сам факт пожалувань зберігати в таємниці, бо "только де в войске про то сведають, что он писарь с товарыщи упросил себе у царского величества такіе великіе маєтности, и их де всех тотчас побьют..."[13]. Проте вже в кінці XVII ст., а особливо у XVIII ст. придбання чи пожалування у власність сіл, містечок і, навіть, цілих міст стало досить типовим явищем: перетворилось у свого роду звичай. Так, у 1729 р., нікого не побоюючись, генеральний обозний Я.Ю.Лизогуб просив гетьмана Д.Апостола "по давному обикновению" надати йому в Городницькій сотні Чернігівського полку, "по близу" себе, с.Куликівку і належний на нього документ[14]. Помітно змінилося і сприйняття населенням пожалуваних маєтностей самого факту передачі їх у чиїсь руки: тоді це робилось вже досить часто та повсюдно і, як правило, не призводило до гострих конфліктів. Надалі при спробі вироблення власного законодавства, старшинська адміністрація ще не раз буде офіційно визнавати і посилатись на норми звичаєвого права при розгляді справ про земельні стосунки, спадкування маєтків тощо. Так, у 1735 р. генеральний суддя І.Борозна в "Доношеніи" на ім'я князя О.І.Шаховського (фактично правителя Лівобережної і Слобідської України), аналізуючи найголовніші положення Литовського Статуту, саксонського і магдебурзького права, посилався також на звичаї[15].

Як бачимо, протягом усього періоду пізнього феодалізму ні функціонування законодавства на українських землях, ні безпосередня діяльність судів були неспроможні припинити чинність звичаєвого права, хоча в окремих випадках воно прямо суперечило основним напрямам політики як гетьманської влади, так і царського уряду. Закономірність цього явища полягала в тому, що звичаєві норми поведінки проникли в сфери регулювання суспільних відносин адміністративно-громадсько-карно-правового характеру і самого процесу судочинства. Вони обумовлювали систему органів самоуправління, впливали на встановлення порядку, прав і обов'язків громадян на місцях. Вони обов'язково враховувалися усіма без винятку кодифікаторами[18]*. Так, у писаному, але остаточно не санкціонованому царським урядом зводі законів "Права, по которым судится малороссийский народ", звичаї класифікувалися як одне з основних джерел тодішнього процесуального права. Зокрема, судді зобов'язувалися посилатись на них тоді, коли в прийнятому законодавстві чогось "не доставало" або "не находилось". А "прибавить подлежало, то, в пользу оного ж народа, в согласии и в пример тех же и других христианских прав, також древних добрых малороссийских обыкновений и порядков". У такому разі звичаї повинні були, як зазначають безпосередньо "Права"..., "закону божию, гражданским правам и чистой совести не противны, в чем бы писаного не было права, судить надлежит, ибо таковые добріе обыкновенія силу права имеют"[48].

У більш пізніший час на звичаї посилався український правознавець Ф.Чуйкевич, який у 1750—1758 рр. проводив приватну кодифікацію права і упорядкував досить відомий тоді збірник під назвою "Суд і розправа в правах Малоросійських широко нарізних місцях показана, а тут в єдиний короткий і ясний ексцерт для припинення гіркої в судах тяганини зібрана, для корисного застосування малоросіянам списана". В ньому систематизовано головним чином правові норми, що закріплювали права можновладців на землю, угіддя, "послушенство" селян

*Звичаєве право на українських землях санкціонувалось не однаково. Найпоширенішим способом стало те, що державна влада їх не забороняла. В умовах перебування різних регіонів країни в кількох державних утвореннях (Річ Посполита, Російська держава і т.д.) це мало принципове значення, бо, незалежно від політичної ситуації, спільне у звичаях залишалося.

тощо на підставі польсько-литовських та російських законодавчих актів, але одночасно зроблено ексцерпт (витяг) з українських звичаєвих норм. Звичаєве право, яке існувало в Україні, використовували в своїй практичній діяльності царський сановник, член Генерального суду і Канцелярії генерал-губернатора Лівобережної України О.А.Безбородько (при складанні в 1767 р. "Екстракту малоросійських прав"), урядовці Сенату (при розробці "Екстракту" 1786 р.) і т.д. Наприклад, Безбородько, ознайомившись з козацьким судочинством, прийшов до висновку: право козаків "судиться от старшин своих" за принципом "где три человека казаков, тогда два третьего судят". А діялось те, на його думку, "по всем прежним правам и привилегиям"[19].

Схожі підходи знаходимо і в "Экстракте из указов, инструкций и учреждений..." 1786 р., де йдеться про юридичний статус шляхтичів, міщан, козаків, а також "протчие права", за якими "малороссійськіе жители" судилися[20].

На Запорожжі кошовий суд — вища судова інстанція в межах регіону — при розгляді майже всіх питань виходив у оцінках з норм місцевого звичаєвого права і "здорового глузду". Тут призначені судом вироки фактично не підлягали оскарженню і ніхто їх не міг скасувати чи замінити. Характерною рисою судочинства на Січі стало те, що судові рішення, особливо в формі найбільш суворих покарань, наприклад, "страти на горло", виконувались досить швидко. Обумовлювалось це головним чином невідкладними вимогами військового становища, необхідністю терміново виступати в похід, а то й просто гарячністю та наполегливістю "козацького духу". Особливо "не жалували" низовики зрадників інтересів Війська Запорозького. Д.І.Яворницький з цього приводу зазначив: "Кріпкі були запорожці ще й через ті закони, якими судили вони... І справді, ворогам, злодіям, зрадникам, гвалтівникам, усім тим, які ламали стародавні козацькі звичаї, не було у запорожців помилування: таких приковували на цеп до військової гармати, били серед площі, коло стовпа, дубовими киями, вішали на шибениці, садовили на гострі палі, перебивали руки або ноги і завдавали інші кари"[21].

В цьому контексті хотілось би навести досить цікавий приклад, хоч у морально-оціночному розумінні його не можна сприйняти однозначно. Так, у 1747 р. п'ять низовиків напали з метою пограбування на двох чумаків Івана Корнечка (Корнієнка) та Івана Лехнянка, що повертались

"с Крымской области" з сіллю на восьми возах і з 28 волами. Першого нападники вбили, а другий зумів утекти, хоча й був побитий. Трьох з п'яти запорожців незабаром піймали і привезли на Січ разом із забитим. Без гаяття часу цих зловмисників "приговорено било" кошовим отаманом Павлом Козолецьким і "тамошним товариществом... купно с мертвим телом схоронить в яму..." (покласти їх під труну). Але вдова — козачка з с.Лучок Полтавського полку, яка також прибула на цей суд, повідомила присутнім, що її чоловік у свій час заборгував "некоторым кредиторам" 223 крб. 50 коп. і запропонувала стягти ці гроші із засуджених до смертної кари. Виконання вироку в зв'язку з цим ненадовго відклали, а винуватців "віддали" під караул. Але тим вдалося втекти від вартових. Зовсім же інакше доля повелася з вдовою. Всю худобу, запаси солі й майно її колишнього чоловіка кошовий отаман і місцева старшина, "а именно судья Родион, писарь Алексей Сукурна, асаул Федор Крощенко и Долбыш да пушкарь Федор **по их запорожскому обикновению** разделили по себе". Коли ж вдова почала за це на них скаржитись (причому, писала прямо на ім'я самої цариці) й почалося слідство, то воли, з слів нового кошового, вже "от великой стужи і холоду почти усе пали", а сіль і речі були розібрані різними особами[22].

Певна жорстокість кримінально-правових норм звичаєвого права на Січі в цілому не відлякувала людей. Навпаки, їх побут і звичаї поширювались в інші райони країни. Більшості громадськості імпонували козацька волелюбність і незалежність поглядів, наснага і ідея рівноправності всіх членів суспільства, лицарство і готовність до самопожертви на благо своєї батьківщини в боротьбі з іноземними поневолювачами. Крім того, дійсність знала і пом'якшення вироків. Зокрема, це нерідко траплялося тоді, коли судові органи передавали злочинця на поруки громаді або коли той прилюдно просив пробачення у скривдженої особи і отримував його. А.О.Скальковський в одній із своїх праць з історії Нової Січі навів такий цікавий випадок. За навмисне вбивство чоловіка мали засудити до страти. Але козацький суд, враховуючи те, що той мав малолітніх дітей, наказав злочинця побити лише киями і відпустити "на прежнее жительство на покаяние". Як бачимо, суд поставився досить поблажливо до злочинця, проте не дозволив проживати далі серед козацтва (1767р.)[23].

Матеріали судової практики доби пізнього феодалізму згадують тільки деякі норми звичаєвого права. Зокрема, за звичаєм, передбачався розшук самим потерпілим "по свіжих слідах" після здійснення злочину (так зване шлякування)[24]. Одночасно потерпілий мав сповістити про злочин ("кликати гвалт") своїх сусідів чи найближчих родичів, органи місцевої влади, представити речові докази[25]. Одним з видів доказу, за звичаєм, була так звана "видавка" ("викидщина", "заклад"). Суть її полягала в тому, що, коли виникала суперечка між окремими особами, одна із сторін, щоб довести свою правоту, під заставу пропонувала деяку суму грошей чи пропонувала пошкодити собі здоров'я, коли програє справу. При цьому на судовий розгляд запрошувалися спеціальні свідки, показання яких могли стати вирішальними[26].

В 1690 р. проходило слідство про вбиття кількома особами монаха і старця-келейника. В цю справу втрутився безпосередньо сам гетьман і наказав полковнику, щоб винуватців "полковим судом **по праву Малороссийского краю обыклого** судить и казнить". У 1699 р. військовий суд засудив Д.Забілу та А. Солонину до страти, та ще й з постановою: конфіскувати їх майно на користь військового скарбу, "ибо и прежние гетманы так поступали"[27].

Досить повне уявлення про скоєння злочину, хід розшуку, а потім слідства і покарання дає випадок, який стався у с. Подолки Полкової сотні Гадяцького полку восени 1725 р. "Підданий" Корній Кириченко в маєтку старшини покрав бджоли. Місцеві жителі самостійно провели розшук і викрили крадія. В ході допиту Кириченко "поволав" (тут: зізнався), що здійснив він те з іншим посполитим — "слободским человеком" Гнатом Квашею. Для "встановлення істини" наказний сотник Федір Сулима наказав побити одного та другого, а потім "посадити до указу". Мешканці ж села, "тои кому шкода, без ведома", не вдовольнившись цим, ще раз побили злочинців. Причому найбільше дісталось Кваші, "іже не признался". На третій день він помер. Власник села звернувся з проханням до Генеральної військової канцелярії, щоб та видала "указ" полковій старшині Гадяцького полку провести "правдивий розиск" і, так би мовити, узаконити самосуд. Спеціально зібрана для того комісія здійснила відповідне слідство і встановила, зокрема, як досить кваліфіковано вівся розшук вкрадених бджіл. Спочатку біля місця крадіжки знайшли слід чобота, виміряли його, а потім, куди той слід

вів, йшли за ним. Врешті-решт так і вийшли на злодія. В слідстві й прийнятті вироку брав участь і війт села. Причому під час допиту Квашу попереджали — коли той скаже правду, то його відпустять: "будеш ти прост и все твое при тебе будет". Неправда коштувала йому життя[28].

Як бачимо з двох останніх прикладів, гетьмани, старшинська адміністрація, суди широко використовували в своїй практичній діяльності норми звичаєвого права. Разом з тим, саме воно формувалося не без впливу існування своєрідного козацького самоуправління.

Еволюція соціальних відносин на українських землях поступово змінювала значення звичаєвого права. Дедалі більшої ваги набували писані законодавчі акти. Так, у XVIII ст. форма виборності, "за звичаєм", на вищі та середні військово-адміністративні посади в полках на загальних радах вже фактично "канула в Лету". Нерідко ранги стали переходити в "спадщину" від батька до сина або займались за прямим призначенням гетьмана чи російського царя. Наприклад, заможні родини старшин Апостолів утримували протягом десятиліть полкову і сотенну владу в Миргородському полку, Горленки — Прилуцькому, Лизогуби — Чернігівському і т. ін. Представники роду Берлів з другої половини XVII до середини XVIII ст. займали посаду вороньківського сотника Переяславського полку[29]. Петро І за власним бажанням призначив з "великоросіян" полковниками Ніжинського полку П.Толстого, Київського — А.Танського, новгород-сіверським сотником — Ф.Лисовського. Тому дещо "архаїчною" виглядала скарга "всех полчан полтавских" на полкових суддю Кованку і писаря Залеського про обрання ними в 1727 р. на "чин" полковника "без общего совету" В.В.Кочубея. При цьому перші згадували "давні" традиції обрання на полковничий уряд[30].

Особливо часто в XVIII ст. панівною верхівкою порушувались документально незафіксовані права селян, міщан, рядових козаків і цілих громад при володінні землею чи угіддями. Визвольна війна, її соціально-економічні наслідки в другій половині XVII ст. давали ще досить грунтовні підстави посполитим незалежно користуватися "вільними" степами, лісами, озерами тощо. Їх права визнавались на основі давності володіння і фактично вкладеної праці. Але з часом вони помітно обмежилися з боку гетьманського правління. Все частіше на "вільні" землі, як і на власні ділянки безпосередніх виробників (посилаючись

при цьому вже не на звичай, а на положення Литовського Статуту), дивились як на власність державця. Тому привласнення перших старшинами, шляхтичами, монастирями стало досить типовим явищем. Так, у листопаді 1735 р. мешканці с.Встави (Березанська сотня, Переяславський полк) скаржилися у Сенат на бунчукового товариша Д.Райчина, що той самовільно захопив громадські землі й забороняв селянам і козакам косити сіно на вільному степу[31]. Міщани м.Глинська сповістили 16 квітня 1752 р. урядників Лубенської канцелярії про те, що з "давніх часів" їм належав острів Мирський, де вони мали можливість випасати громадську худобу, але його захопив місцевий старшина Йосип Зарудний і заборонив випаси[32].

Розглядаючи питання про поземельні відносини, слід сказати дещо детальніше про таке своєрідне соціально-економічне явище, як займанщина (довільна заїмка земель), котра особливо широко застосовувалася у другій половині XVII ст., а також XVIII ст. Деякі вітчизняні дослідники історії й права України вважали займанщину формою землеволодіння чи земельної власності. На наш погляд, вона представляла собою не що інше, як звичаєве право, що дозволяло на підставі першого "займу" володіти чи користуватися землею. Займали землю конкретні особи (або особа); отже, відразу оформлявся і відповідний вид землеволодіння: особистий, общинний чи сябринний. Займанщина набула найбільшого поширення в малозаселених районах, де значна кількість землі перебувала "впусці", тобто пустувала (наприклад, у південних областях Правобережжя, Лівобережжя, а особливо в другій половині XVIII ст. у Південній Україні). Освоєння землі та подальше володіння нею на підставі займанщини припускалося лише тоді, коли вона вважалась "вільною", тобто нікому не належала[33]. Найчастіше такими виявлялися цілинні або запустілі землі, а також залишені після смерті господаря, що не мав спадкоємців. Вибір місця під заїмку у період Визвольної війни й певний час після її завершення практично ніким не обмежувався. Кожний міг придбати землю, за словами сучасників тих подій, "где похочет", скільки "надобность укажет", "ибо в то время пустовския поля помежным жильцам занимать было кому хотя, невозбранно"[34].

Причому слід зазначити те, що коли відбувалося колективне переселення (великої групи людей, а часом і цілого села) на незайняті ніким землі, то на нове місце

нерідко "переносилась" і дія тих норм звичаєвого права, яких дотримувались переселенці на попередньому місці проживання. Так, на території Охтирського полку після побудови тут Сенянського монастиря на землі біля останнього поселилось "жителей вольних черкасов (українців. — *О.Г.*) 100 дворов", які продовжували жити "по-вольно по своему обикновению" (1688р.)[35].

Про широту права посполитих і рядових козаків на землю, набуту шляхом займанщини, свідчив той факт, що вони могли не тільки безпосередньо користуватися, а й обмінювати і навіть продавати її. Безпосередні виробники, відстоюючи надалі власні права землеволодіння, неодноразово посилалися на займанщину, і місцевий суд та влада нерідко були змушені визнавати їх законними. Так, для другої половини XVII ст. маємо численні документи про володіння землею, засноване шляхом займанщини, яку ствердив "козацький уряд" (полки Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький)[36]. У 1744 р. Стародубська полкова канцелярія доповідала в Комісію економії, що в Шептаківській волості "по селам... рядовие козаки с посполитими, от начала своего жития і по сей день заобщо имеют леси, дуброви и в оних лесах козачого звания с посполитими один подля другаго имеют займища в лесу..., а в дубравах загонами на розробление нив и сеножатей, где хто усмотрел себе место до того угодное, а инние и хутор себе поустраивали и оной лес на устроение домов и на всякие потребности свои всяк з козачого звания и посполитих живучие у оной волости, яко хотя без всякого воспрещения отдавна и до днесь употребляют... Козачого звания посполитим, посполити же им даровали, продавали, отменого уступали и понине владеют спокойно"[37]. При цьому посполиті та козаки, відстоюючи законність свого землеволодіння, посилались на права "малоросійські", надані ще Б.Хмельницьким[38].

Проте можновладці, використовуючи той факт, що селяни, міщани та рядові козаки рідко одержували письмові свідоцтва ("кріпості") на свої ділянки від старшинської адміністрації (найчастіше така необхідність виникала лише у випадку відчужування або під час суперечок за землю), а також, що займанщина підтверджувалась на основі присяги свідків, часто-густо підкуповували свідків і силоміць відбирали землі. Судові інстанції при цьому нерідко ставали на бік державців. Щодо цього цікаве спостереження генерал-фельдмаршала Х.А.Мініха — команду-

ючого військами в Україні за російсько-турецької війни 1735— 1739 рр. щодо характеру законодавства та існуючих порядків у суді: “Шельма писав, а каналія судив”[39].

Протягом досліджуваного періоду у зв'язку з поступовим наступом землевласників на соціальний статус селян, міщан і рядових козаків, первісне значення займанщини як однієї з форм звичаєвого права втрачається.

Слід згадати про наявність в Україні й так званого церковного звичаєвого права. Під ним розумілась сукупність правил поведінки, які не набули законодавчого затвердження, але їх обов'язково дотримувались у житті люди: “побоюючись кари і гніву господнього”. В християнській церкві виникнення “традицій”, що підтримувалися повсюдно, також не мали для себе “офіційних” письмових підстав. Фактично переказ чи звичай ставали єдиним керівним началом при вирішенні таких церковно-практичних питань, про які нічого не було сказано в Новому Завіті (наприклад, тодішня поведінка в церкві при богослужінні, ті ж займанщина, тільки застосована монастирем, і “звикле послушенство” підданих духовних можновладців тощо). Ці норми протягом тривалого часу підтримувались лише завдяки силі “звички”, що мала неабияке значення в церковно-юридичній практиці. На превеликий жаль, нам не відоме докладне і систематизоване зібрання українських церковних звичаїв у нашій духовній літературі.

В.Д.Мєсяц, проаналізувавши загальний стан звичаєвого права в Україні другої половини XVII— XVIII ст., дійшов досить своєрідних висновків. Зокрема, він вважав: особливо високого рівня розвитку досягли норми цивільного звичаєвого права, адже тогочасному судові були досить добре відомі складні юридичні поняття: давність володіння, право першого володіння, нерівність при розподілі стягнення і т.ін. З такою оцінкою можна погодитися. Але тоді стає зовсім не зрозумілим, чому автор, доводячи положення про те, що звичаєве право мало високий рівень, пише про припинення його дії до середини XVIII ст.?[40]

Останнє не відповідало дійсності. Одним з перших спростував цю думку А.П.Ткач. На підставі архівних матеріалів він незаперечно довів: норми звичаєвого права застосовувалися і в другій половині XVIII ст., і навіть у XIX ст. Наприклад, Переяславський полковий суд, прийнявши до розгляду позив Д.Ларченка до його родича за землю, що була передана останньому як “застава”, позитивно

вирішив справу на користь позивача, обгрунтувавши це нормами звичаєвого права. В 1796 р. Брацлавський совісний суд при розгляді однієї зі справ також виходив з норм звичаєвого права. В першій половині XIX ст. подібне ми спостерігаємо в рішеннях Одеського повітового і совісного суду м.Житомир[41].

Отже, можна констатувати: Визвольна війна середини XVII ст. обумовила значне поширення звичаєвого права на території всіх регіонів України, де було ліквідовано панування польської магнатерії. Його норми охоплювали всі без винятку верстви населення і проникали у важливі сфери суспільного життя. В XVIII ст. проходив процес поступового звуження рамок діяльності звичаєвого права в зв'язку з витісненням його писаними законами, зокрема російського (Лівобережжя, Слобожанщина, Південна Україна) і польсько-литовського законодавства (Правобережжя).

Література та джерела

[1]ЦНБ НАН України.— ВР.— Ф. 1.— № 57957.— Арк. 1; Величко Самоил. Летопись.— Т. 1.— С. 184; ПСЗ.— Т. 1.— № 119, 262, 376.

[2]Величко Самоил.— Указ. соч.— С. 177.

[3]ЦДІА України.— Ф. 1913, оп. 1, спр. 16.— Арк. 1—1 зв.

[4]Кистяковский А.Ф. Очерк исторических сведений о своде законов, действовавших в Малороссии, под заглавием: Права, по которым судится малороссийский народ // Права, по которым судится малороссийский народ...— К., 1879.— С. 5—6.

[5]Слабченко М.Е. Хозяйство Гетманщины в XVII—XVIII столетиях.— Харьков, 1925.— Т. 4: Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII—XVIII вв.— С. 3.

[6]ЦДІА України.— Ф. 51, оп. 3, спр. 626.— Арк. 21, 25.

[7]Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении.— С. 293 і далі.

[8]Слабченко М.Е. Опыт по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.— Одесса, 1911.— С. 53.

[9]Див.: Левицький Орест. По судах Гетьманщини: Нариси народного життя Гетьманщини 2-ї половини XVII віку.— Харків, б/р.— 252 с.

[10]Величко Самоил. Летопись.— Т. 1.— С. 21.

[11]Яворницкий Д. Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края.— СПб., 1889.— С. 31.

[12]ЦДІА України.— Ф. 51, оп. 3, спр. 644.— Арк. 3; спр. 798.— Арк. 4; спр. 814.— Арк. 5, 15; спр. 981.— Арк. 10 зв.

[13]Акты ЮЗР.— Т. 11.— С. 764, 765.

[14]РДБ—ВР.— Ф. 159.— № 20 (24).— Арк. 1—1 зв.

[15]Там же.— № 643 (732).— Арк. 1—4.

[16]История государства и права Украинской ССР.— Т. 1.— С. 164.

[17]Месяц В.Д. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII века.— К., 1963 (ВИНИТИ.— М., 1964).— С. 120.

[18]Права, по которым судится малороссийский народ.— Гл. VI, арт. 3, п. 1; Гл. VII, арт. 1, п. 3; арт. 4, 5.

[19]Цит. за: Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України.— К., 1968.— С. 29.

[20]Экстракт из указов, инструкций и учреждений... 1786 года.— Чернигов, 1902.

[21]Яворницький Д.І. Як жило славне Запорозьке низове військо.— Катеринослав, 1914.— С. 19—20.

[22]ЦДІА України.— Ф. 59, оп. 1, спр. 1548.— Арк. 1—9 зв.

[23]Скальковский А.А. История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского.— Одесса, 1846.— Изд. 2-е.— Ч. 1.— С. 201.

[24]Модзалевский В. Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в. (1664—1671).— Чернигов, 1912.— С. 34.

[25]Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. (1648—1782).— Львів, 1967.— С. 80.

[26]Модзалевский В. Указ. соч.— С. 10.

[27]Цит. за: Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII— початку XVIII ст.— С. 314.

[28]ЦДІА України.— Ф. 51, оп. 3, спр. 598.— Арк. 26—30 зв.

[29]Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник.— К., 1902.— Т. 1. А — Д.— С. 6, 7, 50, 304—306 та ін.

[30]ЦДІА України.— Ф. 51, оп. 3, спр. 122.— Арк. 1—4.

[31]РДАДА.— Ф. 13, оп. 1, спр. 23, — Арк. 1 зв.

[32]ЦДІА України.— Ф. 64, оп. 1, спр. 169, — Арк. 2.

[33]Филимонов Е.С. Материалы по вопросу об эволюции землевладения.— Пермь, 1895.— Вып. 2: Краткий исторический очерк малорусского землевладения.— С. 15.

[34]Лучицкий И.В. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII века // Отечественные записки.— 1882.— № 11.— С. 100, 101.

[35]ЦДІА України.— Ф. 59, оп. 1, спр. 7345. — Арк. 38 зв.

[36]ЦНБ НАН України.— ВР.— Ф. 2.— № 27673—27677.

[37]ЦДІА України.— Ф. 1632, оп. 1, спр. 114.— Арк. 62—63.

[38]Там же.— Ф. 269, оп. 1, спр. 97.— Арк. 35.

[39]Єфименко О.Я. Історія України й її народа.— Харків, 1919.— С. 63.

[40]Месяц В.Д. Указ. соч.— С. 118—119.

[41]Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України.— С. 31.

Розділ 7
ЧИННІСТЬ ДІЇ ЛИТОВСЬКИХ СТАТУТІВ, МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА ТА ЮРИДИЧНИХ НОРМ ПОЛЬЩІ

Визвольна війна середини XVII ст. формально не скасувала попередні писані й функціонуючі нормативні акти права: Литовський Статут 1588 р., "Саксонське зерцало", "Порядок", так звані кормчі (церковні) книги тощо. Надалі в судових процесах на них більшою чи меншою мірою продовжували посилатися при вирішенні багатьох життєво важливих питань. Досить часті згадки в джерелах другої половини XVII— XVIII ст. про наявність у містах війтів, бурмистрів, райців, лавників свідчили, зокрема, про діяльність "типових" урядників, пов'язаних з магдебурзьким правом. Ним ще з часів польського панування користувалася більшість українських міст: Вінниця, Дубно, Житомир, Чернігів, Ніжин, Переяслав, Стародуб, Козелець, Остер та ін. Нерідко надання "магдебургії" супроводжувалося посиленням полонізації чи німецької колонізації, скажімо, в західних регіонах країни, а також помітним звуженням прав некатолицького населення (наприклад, заборонялось обирати до магістрату або принаймні до цехів осіб православного віросповідання, іудеїв та деяких інших). Полтава і Новгород-Сіверський здобули "магдебургское устройство" безпосередньо від останнього гетьмана Лівобережної України К. Г. Розумовського (універсали відповідно 1752 і 1758 рр.).

Царський уряд з 1654 р., підтверджуючи чинність давніх законів, що існували в межах українських земель, об'єднаних з російськими, досить довго не звертав особливої уваги на той "різнобій" прав, за якими жило й судилося місцеве населення. Вперше їх джерела, та й то не всі, перераховані у 20 пункті ("О судочинстве в Малороссии") "Решения, учиненного по его императорского величества указу в Верховном тайном совете, на подданое прошение Войска Запорожского обеих сторон Днепра, гетмана Апостола" від 22 серпня 1728 р. Конкретно там згадані, але неточно "Магдебургскіе да Саксонскіе Статуты"[1]. При цьому слід зазначити, що вже в другій половині XVII ст.

новостворені "козацькі" суди Литовський Статут вважали за руське, а "Порядок" за польське право, тобто чітко розмежовували їх за національною ознакою[2].

Різноманітність джерел права за реальних умов неодноразово допомагала більш впливовій чи спритнішій людині у власних інтересах повертати хід судової справи. Панувала довільність у тлумаченні юридичних норм. Нерідко суд, застосовуючи до злочинця німецьке право, за яким належало суворо покарати винного, потім вдавався до Литовського Статуту чи звичаєвого права і значно полегшував вирок (або навпаки). Гіпотетично можна припустити: такого роду явище повинно було б поширюватися у віддалених від центральних осередків місцевостях (невеликих селах, слободах тощо, де продовжував брати гору звичай). Однак це прямо стосувалось і вищих державницьких структур. Характерний випадок стався на Лівобережжі в 1761 р., коли магістрат м. Ніжина звернувся до гетьмана зі скаргою на дії Генеральної військової канцелярії, яка прийняла рішення щодо угідь городян не за магдебурзьким правом, як мало бути, а Литовським Статутом. Магістратські урядники, зокрема, звернули увагу на те, що 1 артикул 7 розділу Статуту твердив: кожний власник маєтків, успадкованих від батька чи матері куплених або "выслуженых", має право відчужувати їх продажем, даром, записом іншій особі, минаючи своїх дітей і родичів. Між тим, за магдебурзьким правом ніхто не міг віддавати "дедизної" землі, коли на те не було згоди спадкоємців. Таке відчуження юридично вважалося недійсним. Далі. Відповідно до 14 артикула 5 розділу Статуту материнський маєток мав успадковуватися рівноправно як синами, так і дочками, а батьківський — тільки по чоловічій лінії. На противагу цьому, за магдебурзьким правом, останній однаково міг переходити і до синів, і до дочок. Для остаточного вирішення цієї справи гетьман прийняв спеціальну постанову і направив її в Генеральну військову канцелярію, де, між іншим, наказувалося: в "привілейованих" містах скрізь судити лише за "магдебургією"[3].

Проте, незважаючи на це, здавалося б, цілком чітке роз'яснення, стан речей не змінився. Так, протягом 1773—1777 рр. тяглося слідство про захоплення мешканцями розкольничих слобід Климівки і Митківки Ропської волості угідь графа Гр. Розумовського. Для вирішення справи були зроблені "виписи" з "Книги" Київського магістрату — знову ж таки ті самі норми Литовського Статуту

і магдебурзького права. Але основним при розгляді у суді став розділ 1, а саме такі його положення: про право володіння та набуття земель різними способами (арт. 2); "О позывании шляхты о забранье безправное имений и грунтов наших градских" (арт. 15); "О границах" (арт. 20); "О важности письменных свидетельств" — "листов" (арт. 33). Також згадуються арт. 5-й розділу 3 (про пожалування та привілеї на землю шляхті і т. ін.) і арт. 25-й розділу 4 (про виклик до суду) [4].

Крім того, треба враховувати і той факт, що в міських і сільських громадах досить міцним залишався суд (осуд) "спільників", що також не завжди відповідав писаним законам. Общинам з іноземних переселенців часто дозволялося взагалі судитись окремо, за нормами, притаманними тільки їм. Так, гетьман Іван Самойлович універсалом від 28 червня 1672 р. підтвердив давній дозвіл грецьким купцям Ніжина в торгових справах між собою опиратись на власне судочинство[5]. Приблизно те ж саме знаходимо й в універсалі від 28 листопада 1675 р.[6] Причому такий порядок зберігався і протягом наступного століття, бо, скажімо, в 1753 р. до цих документів повернулася Генеральна військова канцелярія при розгляді статусу грецької общини.

Однак, як би там не було, Литовський Статут, "Саксон" і "Порядок" поступово стверджувалися у судовій практиці України й вже в XVIII ст. визначилися як обов'язкові в більшості офіційних документів. Саме в такому аспекті про них йшлося в універсалі гетьмана І. Скоропадського від 16 травня 1721 р. у зв'язку з необхідністю здійснити переклад різних "книг правних" на "русское наречіе". Їх важливість відзначила в 1730 р. і "правна" урядова комісія. Про тогочасні судочинство та юридичні норми досить влучно висловився видатний український історик Олександр Лазаревський: "На малороссийские суды сыпались укоры во взяточничестве и пристрастии, доходившие до государя и им предъявляемые гетману. Гетман заступался за суды; но не мог он не видеть, что главнейшею причиною злоупотреблений в них служили противоречия законов, редкость их источников и недоступность их по языку"[7].

Отже, на Лівобережжі, Правобережжі й Слобожанщині (пізніше — приблизно з другої половини XVIII ст. — це спостерігалося і в південному регіоні країни) існувала справжня мозаїка права. Проте одним з головних джерел його, без сумніву, був Литовський Статут.

Найбільш досконалим з правничого боку й технічно відпрацьованим був кодекс Великого князівства Литовського 1588 р., що базувався переважно на ідеях і конкретних положеннях двох попередніх Статутів: так званих Старого 1529 р. і Волинського 1566 р. Останній взагалі розповсюджувався лише в рукописних варіантах, а тому відразу не набув особливо широкого застосування. Проте, як нам здається, доречно сказати про спадкоємність усіх трьох редакцій зводів у законодавстві України другої половини XVII— XVIII ст. і навіть дещо пізніше (зокрема, в Київській, Подільській та Волинській губерніях правові норми Литовського Статуту продовжували діяти аж до 1840 р.). Слід наголосити й на тому, що Литовські Статути з точки зору мовної увібрали в себе письмо кількох народностей: білоруської, української та російської. А на думку мовознавця І.Кремко (Білорусія), мова Статутів репрезентувала "рафіновану форму державної мови ВКЛ". Правда, такі дослідники, як А.Хорошкевич (Москва) і В.Рауделюнас (Литва), заперечують цю тезу[8]. Литовські Статути використали поточне законодавство, постанови судів, звичаєве право Литви, України, Росії, Німеччини тощо.

Для населення різних українських регіонів Литовські Статути мали не однакове значення. До Визвольної війни на території тих земель, котрі входили до складу Речі Посполитої, формально продовжував зберігати юридичну силу Другий Статут, — офіційно затверджений владою. Стосовно чинності Третього, дуже близького до попереднього, польський уряд не приймав ніякої спеціальної ухвали (шляхту взагалі мало турбував дещо хаотичний стан порядків). Але те, що в більшості випадків діяв саме він, видно з судової практики. Наприклад, фактично всі "непривілейовані" міста й значніші містечка користувалися його друкованим польським виданням 1614 р. (приблизно тоді ж з'являється і російський переклад — редакція)[9]. Бурхливі події середини XVII ст. внесли помітні корективи й регіональну своєрідність у правові норми в залежності від розстановки політичних сил.

Зокрема, на Правобережжі кілька разів порушувалось питання про перегляд й доповнення деяких нормативних положень Статуту як таких, що перестали відповідати новим умовам життя. З цією метою збиралися навіть окремі правничі комісії (остання з них засідала в 1764 р.)[10]. Проте справа так і залишилася на стадії попередньої розробки. Але дійсність поступово брала своє, й дію Литовського

Статуту стосовно Київського, Волинського та Брацлавського воєводств нерідко перекривали постанови та конституції польських сеймів, втручання самого короля. Так, Станіслав Август Понятовський — останній король Польщі (1764—1795) — видав у 1779 р. універсал, яким згідно з попереднім рішенням сейму (1778) передбачалося здійснити деякі принципові зміни в місцевому судочинстві. І як свідчить тогочасний запис у луцьких земських книгах, він мав реальні наслідки[11].

Поділи Речі Посполитої і відхід до Російської держави Правобережної України в кінці XVIII ст. внесли ще більшу плутанину в діюче законодавство в межах регіону. Певний час тут зберігалася чинність основних положень Литовського Статуту та окремих постанов польських сеймів. Разом з тим вже вводилися російські закони і мова у судочинстві, запроваджувалось "Учреждение о губерниях", відповідно до якого, а також царського указу, в 1797 р. були створені Волинська й Подільська губернії. Місцеві стани зрівнювались із загальноросійськими. За Павла І знову відновлюються давнє право та інституції в тих губерніях, які дещо раніше входили до Речі Посполитої, але щодо статусу шляхти (дворянства), характеру військових повинностей і податків, то продовжували зберігати силу російські закони.

Дещо інша специфіка застосування Третього Литовського Статуту спостерігалася у межах Гетьманщини. Особливо помітним це стало в XVIII ст., коли в краї більш-менш нормалізувалося мирне життя. Причому мова в даному випадку не йде про якісь симпатії старшинської адміністрації щодо законодавства Речі Посполитої. Нова генерація українських панів прямо пов'язувала цей звід нормативних актів з **власним попереднім правом,** зокрема вбачала в ньому витоки з "Руської Правди". Крім того, гетьманському правлінню, місцевій шляхті імпонувало те, що Статут не так давно уособлював певний символ і гарантію станових прав литовських і навіть ширше: православних, можновладців у політичних та соціальних зазіханнях польських магнатів, а також деякою мірою захищав автономістичні тенденції різних народів у складі ВКЛ і пізніше Речі Посполитій. Разом з тим у судочинстві Лівобережжя простежувалося існування двох напрямів. Прихильники першого (великі землевласники, державці середньої руки в селах і містечках, економічно сильні й незалежні козаки тощо) прагнули до максимального

використання в суді Литовського Статуту, інші (міські торгові люди, лихварі, власники домів і великих угідь) — одночасного застосування, в залежності від ситуації, і першого, і магдебурзького права[12]. Зрозуміло, що селянство в своїй більшості, "низи" міст і містечок, козацькі "товариства", громади тощо, залишалися при цьому прихильниками звичаєвого права. Саме такі чинники безпосередньо впливали на формування регіональної правової культури.

На які ж конкретно й найчастіше положення Литовського Статуту посилалися при розгляді справ юристи Лівобережжя? Про найбільш важливі з них можемо судити з тогочасних "Виписок", "Екстрактів", "Правил", спеціально підготовлених для судових процесів. Так, "Правила судопроизводства" (різноманітні нотатки з литовсько-польського та російського права) 1722 р. передбачали, щоб "противная сторона" в суді давала свідчення під присягою, маючи при цьому трьох свідків. За ними відповідно до норм Статуту притягалися до відповідальності особи, які зчинили "наезды" на чужі маєтки та "дома шляхетскіи", побої та пограбування, поранили когось тощо[13]. Проте одним з принципових розділів, що все більш набирав реальної сили в зв'язку з посиленням соціального визиску сільської бідноти, міських низів і рядового козацтва, був, безперечно, про відбирання майна та земель державцем у тих його селян, які переходили до іншого землевласника. Це явище стає вже досить типовим у першій половині XVIII ст.[14]

У 1730 р. набула поширення "Інструкція" гетьмана Д.Апостола судам, в основі якої лежали все ті ж Литовський Статут і магдебурзьке право. Тут слід окремо відзначити, що посилання на російське законодавство в ній були взагалі відсутні, а Статут визначався головним кодексом при розгляді цивільних і кримінальних справ.

У 1734 р. з'явився новий збірник правових норм — "Процесс краткий приказной, изданный при резиденции гетманской". Він складався з вступу, 13 параграфів, додатка і характеристики порядку винесення вироків. Незважаючи на те, що "Процесс..." не дістав офіційного затвердження, його часто застосовували як посібник серед тогочасних юристів-практиків. Створений при Канцелярії гетьманського правління, збірник писався з оглядкою на положення "малоросійських прав", як тоді вже казали про Литовський Статут і "Порядок". Посилання на Статут,

зокрема, містяться в 9 параграфах. Крім того, в ньому почав простежуватися і вплив російського законодавства. Цей факт засвідчив зростання у царського уряду бажання, по-перше, наблизити українські закони до загальноімперських; по-друге, послабити в регіоні позиції старшини і тим самим зміцнити власні.

За своїм змістом і соціальною спрямованістю "Процесс..." наближався до іншого зводу законів, відомого в Україні під гучною назвою "Права, по которым судится малороссийский народ". Активна робота над ними (упорядкування і переклад на російську мову) почалася ще в 20-ті роки XVIII ст. Головна мета при їх створенні, як свідчив царський указ від 28 серпня 1728 р., полягала в тому, щоб звести в єдине ціле всі діючі (хоча б і формально) закони на Гетьманщині. Неодмінною умовою стала й необхідність врахування тієї суспільно-політичної ситуації, яка склалася на той час в територіальних межах регіону. Проте неузгодженість дій і розбіжність у поглядах членів кодифікаційної комісії (представників від старшини та вищого духовенства) призвели до того, що підготовлений проект зводу законів передали на розгляд у Сенат тільки в 1744 р. Грунтувався він в основному знову ж таки на Литовському Статуті й магдебурзькому праві. Так, з усіх 1716 пунктів "Прав..." в 1043 мали місце покликання на перше джерело і в 929 пунктах — на друге[15]. Мабуть, через це їх нерідко цілком офіційно кваліфікували як "Статут малоросійських прав"[16].

Фактично укладачі "Прав..." для того, щоб законодавчо затвердити соціальні відносини, що оформилися в країні на середину XVIII ст., використали всі можливі реально функціонуючі правові норми. Однак звід в кінцевому підсумку* передбачав деяке самоуправління на Лівобережжі, а це викликало гостре невдоволення царського уряду. Через те він так і не був санкціонований верховною владою Російської держави.

Однак пізніша судова практика на території українських земель продовжувала базуватися на всіх вищевказаних джерелах права і конкретно — Литовському Статуті. Наприклад, розглядаючи справу про зловживання, гра-

*Робота над ним поновилася у 1756 р. Знову і знову порушувалося питання: "О рассмотрении Статута малороссийских прав и об учреждении в г.Глухове для этого комиссии". Наприкінці 50-х років Генеральна військова канцелярія видала бунчуковому товаришу Павлу Кочубею спеціальний ордер про перегляд цих нормативних актів.

бунки і "произвол", які скоїли переяславські полковник С.Сулима і полковий обозний С.Безбородько, суд виніс вирок "в силе малороссийского права" відповідно до Книги Статуту, розділу 4, артикулу 21 (1749—1750 рр.)[17]. Гетьман К.Розумовський питання успадкування землі також вирішував, виходячи не з "військових звичаїв", а норм Литовського Статуту[18].

Говорячи про Третій Литовський Статут у пам'ятках українського права доби пізнього феодалізму, доречно згадати унікальну в своєму роді працю правознавця XVIII ст. Федора Чуйкевича — "Суд и росправа, в правах малороссийских обширно на разных местах показанная, а зьде в еден краткий и ясний эксцерп, в прекращение горкой в судах волокиты, собранная, в полезное же употребление малороссиянам списанная року от Рождества Христова 1750, 18 октоврия"[19]. В ній найбільш систематизовано юридичні норми, які закріплювали права власності українських державців на землю і маєтки, залежність посполитих. Ф.Чуйкевич відстоював ідею поновлення шляхетських станових судів, захищав інтереси козацької старшини. "Суд и росправа..." являла собою "екстракт" з польсько-литовського і російського законодавств, а також звичаєвого права, що діяло на Лівобережжі й Правобережжі в XV—XVIII ст. Переважна частина праці грунтувалася на Литовському Статуті редакції 1588 р. Причому окремі положення останнього, які вже не відповідали тодішнім умовам життя українців, автор, природно, і спробував врахувати (наприклад, про посаг, "вено" та "привенок")[20]. Проте в деяких аспектах він помилився. Так, він певною мірою перебільшував, коли зазначав: на Лівобережжі в XVIII ст. "о посаге, вену и привенку неизвестно всем было" (частина VI, пункт 17). Хоча джерела зафіксували згадки про, скажімо, "вено" і на той час. А в народі продовжували побутувати розмови про посаг, що знайшло відображення і в прислів'ях: "Хоць в мене посагу не буде, але возьмуть мене і так люде"; "На посаги не вважайте, іно добрих жінок шукайте" і т.ін.[21]

У "Суде и росправе..." містяться численні покликання на "Порядок", менше — на "Саксон". Також в ній використані матеріали "Трибунала Великого княжества Литовского" 1581 р., польських конституцій 1511 й 1611 років. Хоча ця праця і не набула офіційного характеру, вона безпосередньо застосовувалася у тогочасній судовій практиці, помітно вплинула на подальший розвиток пра-

вової думки в Україні. Її зміст й рекомендації, зокрема, були враховані при проведенні судової реформи 1760—1763 рр.

Мало по суті нового, порівняно з попередніми, в юриспруденцію другої половини XVIII ст. внесли "Книга Статут и прочие права малороссийские" В.Кондратьєва та деякі інші праці схожого характеру.

Як бачимо, вплив Литовського Статуту на еволюцію українського права другої половини XVII—XVIII ст. цілком очевидний. Це свідчило про спадкоємність давніх традицій у законодавстві, що діяло в межах України в більш пізній період.

Тепер детальніше спинимося на застосуванні в українському судочинстві магдебурзького права — питанні, на наш погляд, недостатньо розв'язаному у вітчизняній та й зарубіжній історіографії. Коли такі вчені, як А.Гальбан, Л.Даргун, В.Вайцзер, Д.Дорошенко, А.Яковлів, писали про неабиякий вплив магдебургії на юридичний статус населення України, то А.Пашук фактично заперечував цю тезу. Правда, інколи всупереч своїм власним переконанням він твердив: "Міщанська верхівка намагалася зробити магдебурзьке право всебічно діючим правом і домогтися **повного його застосування в судах**"[22]. Схожу суперечливість знаходимо і в праці Н.Мірзи-Авак'янц з історії суду в Лівобережжі другої половини XVII ст. В ній автор дійшов такого висновку: Литовському Статутові, а тим паче німецькому праву*, "що виросло в обставинах життя привілейованого міста, не могло бути грунту й місця на Україні Гетьманській". А далі наголошується: "Унаслідок безпорадного становища судів, що не могли функціонувати, керуючись лише звичаєвим правом, Литовський Статут і збірки німецького права ввійшли в судову практику й **набули в ній великого значення, ставши джерелом права**... А втім... карні норми Литовського Статуту та німецького права не стали в наших судах нормами обов'язковими: кодекси залишалися лише справочниками (?)... від норм їх постійно відступали..."[23]. М.Петровський, досліджуючи факт надання магдебургії Ніжину в 1625 р., обстоював думку про поширення останньої в Україні шляхом видачі відповідних привілеїв польською шляхтою і

*Під магдебурзьким правом на українських землях малися на увазі всі нормативні акти, що "прийшли" з Німеччини, а не лише ті, які стосувались самоуправління міст.

пов'язував з її бажанням утворити на прикордонних смугах осередки для полонізації місцевих жителів[24]. В.Мєсяц відзначив дуже вузьке функціонування в країні магдебурзького права[25].

Як би там не було, але документальні матеріали другої половини XVII— XVIII ст. переконливо свідчать про часте покликання в українському судочинстві на положення магдебургії, врахування (коли й не пряме застосування) їх при винесенні вироків. Проаналізувавши гетьманські універсали, "монарші" грамоти, П.Федоренко прийшов до висновку, що головними "носіями магдебурзького (меского) права" продовжували залишатися міста[26]. Мало того, з поширенням в Україні російського законодавства судді нерідко вдавалися до порівняльної характеристики і, траплялося, приймали рішення про покарання злочинця на підставі поєднання права Німеччини й Росії. Так, у серпні 1767 р. сталося пограбування майна і вбивство двох "польських купців" — "дубенських жидів" мешканцем Києва Єфимом Лавриновичем і біглим російським солдатом Іваном Колосовим. Під час слідства обидва зізналися у скоєнні злочину, і Київський магістрат прийняв справу до розгляду. При цьому судді виходили з положень постанов Сенату від 30 жовтня 1754 р. і 17 жовтня 1760 р. (передбачали покарання у вигляді побиття батогом, виривання ніздрів, клеймування щік і лоба, заслання до Сибіру), "іменного" указу від 14 липня 1765 р. (про повернення майна "скривдженим" і покарання тих, хто переховував крадіїв, розбійників і т.д.) та "майдебурских" прав. Конкретно наводився уривок з частини 4 "Книги Порядку", де між іншим вказувалося: коли хтось вбивав людину чи кількох, у того мали відбирати все майно, а його особисто на міській площі "имеет бут ташан, а потом колесован". Причому судді в кінцевому підсумку схилялися до прийняття рішення, наскільки це зрозуміло з документа, не на підставі російських законів, а магдебурзького права — вирок передбачав смертну кару злочинцям[27].

Слід відзначити: козацькі суди, очевидно, через те, що користувалися головним чином перекладами, здійсненими в Речі Посполитій, часто-густо називали магдебурзьке право польським джерелом (особливо характерно це для другої половини XVII ст.)[28]. Тим часом воно за своїми формою і змістом на Лівобережжі й Правобережжі під впливом місцевих умов, зокрема звичаєвих норм поведінки, помітно відрізнялося від його функціонування в країнах

Західної Європи. Організація магістратів в Україні також була іншою, ніж там. У невеликих містах, які управлялися ратушами, старшина відала справами козаків, а виборна влада — справами міщан. Нерідко норми магдебурзького права використовували сотенні й полкові суди[29].

Тодішня судова практика в Україні користувалась не оригіналами німецьких збірок права, а здебільшого їх переробками в перекладах на польську чи латинь. Наприклад, "Саксон" у перекладі П.Щербича на польську мову діяв під загальною назвою "Saxon, sew Prawa polsky Maydeburskiy nosywaiące Speculum Saxonum" (1581). Зрозуміло, що перша назва джерела була інакшою. Серед юристів особливої значущості й, коли можна так сказати, популярності набув "Porządek sądów y spraw mieskich prawa Maydeburskiego w Koronie polskiej", або "Порядок" (складався з восьми невеликих збірок-переробок, "екстрактів", додатків, а також окремих правових актів) Б.Гроїцького. Застосовувалися й інші переробки та переклади німецьких джерел, причому в їх нових варіантах нерідко припускали "неверность, путаницу и часто ложь". У зв'язку з чим траплялися випадки, коли українські судді чи члени кодифікаційних комісій не завжди могли добрати суті змісту деяких положень нормативних актів[30].

Серед неперекладених юридичних посібників, які бралися до уваги судочинством, слід виділяти праці Карпцовія (Карпцова), написані латинською мовою: "Processus juris in foro Saxonico", "Practica Novae Imperialis Saxonicae rerum criminalium", "Definitiones forenses ad Constitutiones Electorales Saxonicas".

У першій половині XVIII ст. з метою полегшення роботи юристів-практиків додатково створюються "Короткий покажчик магдебурзького права по книзі "Порядок" і твір під своєрідною назвою "Кратко выписано з прав малороссийских, книги "Порядка", с артикулов права магдебургского, права цесарского с означением, какое в тех правах за вины положено наказание и казнь и на каких именно значит страницах"[31].

У названих і деяких інших збірниках вибрані й дещо трансформовані (порівняно з оригіналами) положення магдебурзького права передбачали головним чином таке: великі пільги міщанам; правила функціонування міської ради та правосудних органів, заборону обирати до них простолюдинів; значне обмеження юридичних прав жінки (наприклад, без заяви або присутності чоловіка чи опікуна

її справа не приймалась судом до розгляду, а вона особисто не визнавалась за офіційного свідка); позбавлення прав євреїв; залежність винесення вироку від станового статусу звинуваченого тощо.

Проте наявність такого роду джерел і законодавче надання магдебургії ще не свідчили про їх застосування на місцях, насамперед у містах, у повному обсязі. Цьому нерідко чинили чималий відвертий опір цілі соціальні групи населення, особливо привілейоване козацтво та духовенство. Так, магдебурзьке право Києву неодноразово підтверджувалося жалуваними грамотами великих литовських князів, польських королів, російських царів та універсалами українських гетьманів[32]. За ними, міщанам, зокрема, дозволялося судитися у "майстратову суду", підлягати тільки "мескому заведованію", ловити рибу в Дніпрі, рубати дрова в приміських лісах, приїжджим купцям вільно торгувати в місті й т.ін. Незважаючи на це, "сотники кіевскіе и весь уряд козацкій пріезжих людей под свое козацкое берут не належащее право, судят, в тюрьму сажают и что хотят с них сбирают; и которые пріезжіе люди от наших ратных людей и от уряду козацкого понесут обиду и разореніе, то в польских краех их мещан забирают и до последняго приводят обнищанія. А от польских королей дана была им такая власть, что купцы пріезжіе в Кіев из разных земель за торговыми и иными своими делами належали к одному майстратову суду и заведыванію"[33]. В свою чергу, київські "законники" монастирів "на Днепре в затонах Днепровых ловить рыбы не дают, поймав рыболовов их бьют, грабят, оковав в тюрьму сажают и забивают в колодки... также в лесах дров рубить не велят, поймав на дороге бьют, грабят лошадей, топоры отнимают, в монастыри емлют"[34].

Як бачимо, козацтво і монастирі, нехтуючи чужим правом, конкретно київських міщан та іногородніх купців, захищають власні інтереси грабежем. Їх державницькі амбіції прямо суперечили магдебургії міста.

Виникали й відверто казусні ситуації. Так, у 1754 р. Генеральна військова канцелярія повідомила, що магдебурзькі "права и привилеи, и свободи", а також повинності міщан Чернігова, ще "от королей польских надание", визнали в свій час російські царі Олексій Михайлович, Іван і Петро Олексійович, фактично всі українські гетьмани, починаючи з Б.Хмельницького, а разом з ними і чернігівський полковник П.Полуботок[35]. Однак, коли у

1750 р. згорів магістратський будинок з усіма книгами в ньому, то місцеві урядовці стали "чинить разбирательства по правам статутовим". У Ніжині, приблизно тоді ж, не сприяли "повнокровному" використанню магдебурзьких прав ті обставини, що необхідні збірники були "очень неисправны", а аркуші в них "видраны, Хелминскаго права вовсе нет" і т.ін. Зібравшись у Глухові в березні 1764 р., перекладачі нормативних актів скаржилися у Генеральну військову канцелярію, що вони даремно сидять у місті, бо в них немає необхідних для роботи книг магдебурзького права. Відсутність у містах другої половини XVIII ст. належної кількості названих джерел І.Теличенко прямо пов'язував з "отживанием" останнього[36].

Фактичні дані переконують: тогочасні реалії життя накладали свій владний відбиток на характер і обсяг застосування права фактично в кожному місті. Крім того, давалися взнаки й політичні обставини. Скажімо, Правобережжя. В регіоні вважалося, наприклад, що повним магдебурзьким правом користувався Кам'янець (з XIV ст.). Проте спочатку воно стосувалося лише німців і поляків, які в ньому мешкали. Пізніше (приблизно з кінця XV ст.) його нормативи поширилися і на корінне населення. Стали співіснувати дві самостійні юрисдикції — "польська" і "руська". Між ними майже протягом двох століть відбувалися постійні зіткнення, поки уряд, наляканий перманентними вибухами козацьких повстань, не скасував останню в 1670 р. Далі функціонувала змішана "польсько-руська" юрисдикція з певною перевагою на користь поляків. Одночасно особливе судочинство в місті зберігали вірмени (аж до кінця XVIII ст.). Схожі тенденції спостерігалися у Львові, а також більшості міст Поділля та Галичини. На відміну від Кам'янця, Кременець, Ковель і деякі інші користувалися так званим неповним магдебурзьким правом. Причому в першому діяло одне війтовство, в другому воно поєднувалося із староством. Коли ж староста, який керував господарським управлінням, паралельно виконував обов'язки й війта, то він ставав повновладним хазяїном міста. Війту належала також судова влада. Посередником між війтом і міською громадою, товариством чи поспільством виступав лентвойт, що призначався першим з міщан "по смерть". Характерним для

таких міст, як Кременець і Ковель, було те, що їх самоуправління насправді ніким не гарантувалося.

Більше рис виборності мало магдебурзьке право на Лівобережжі. На здогад Д.Багалія, його перші переклади на "малоросійську" мову з'являються тут вже в другій половині XVII ст., тобто відразу після об'єднання України з Росією в 1654 р. Проте різні міста, точніше окремі групи населення в них (селяни, наприклад, незважаючи на те, що постійно проживали в якомусь місті, позбавлялись взагалі цього права), користувались ним не в однаковому обсязі. Так, самоуправління в економічно більш розвинутих Ніжині й Стародубі було вище за рівнем, ніж, скажімо, в Острі, Мглині чи Новгороді-Сіверському. Навіть більше того: в окремі періоди діяльність магістратів в останніх взагалі завмирала й поступалася ратушному правлінню, яке, як відомо, мало менш самостійний характер. Відповідно до положень "Саксона" і "Порядка" суд у магістраті повинен був зосереджуватись тільки в руках війта та лавників, але на Лівобережжі до нього залучались й інші міські чиновники. Формально всі магістрати вважалися незалежними від юрисдикції полкових судів, а підпорядковувались безпосередньо генеральному військовому, куди в разі потреби і направлялись апеляції на рішення перших. На війта подавалися скарги у вищу інстанцію, щодо урядників обмежувались, як правило, магістратом. Але старшини часто-густо порушували цей порядок, втручались у судочинство магістратів.

На Слобожанщині деякі міста також мали магістратське правління — Харків, Вовчанськ, Золочів, Валки, Охтирка, Краснокутськ, Богодухів, Суми, Білопілля, Лебедин, Недригайлів й Ізюм[37]. Проте постійний сильний вплив на місцеве законодавство російського звів до мінімуму застосування в краї норм магдебурзького права*. А в кінці XVIII ст. воно в Україні фактично було скасоване царським урядом як таке, що віджило свій вік.

---

*Ще гетьман І.Самойлович прагнув Слобожанщину підпорядкувати власному управлінню. Але верховна влада Російської держави на те не пішла. Їй було вигідніше підпорядкування регіону воєводі, який сам затверджував місцевих полковників. Справи ж по ньому розглядали в Москві чиновники Розрядного приказу.

[1]ПСЗ.— Т. 8.— № 5324.— С. 82.

[2]Див.: Черкаський І.Ю. Устрій та поступок правний козацьких судів на Гетьманщині (Тези) // Праці для виучування історії західноруського та українського права.— К., 1929.— Вип. 6.— С. 456.

[3]Див.: Теличенко И. Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода Законов // Киевская старина.— 1888.— № 9.— С. 417.

[4]ЦДІА України.— Ф. 59, спр. 7014. — Арк. 27—44.

[5]Там же.— Ф. 51, оп. 3, спр. 11036.— Арк. 48.

[6]Там же.— Арк. 48 зв.

[7]Лазаревский А. Универсал гетмана Скоропадского о переводе "книг правных" на малорусский язык // Киевская старина.— 1887.— № 4.— С. 788—789.

[8]Див.: Кремко И. О характере языковой нормы Статута Великого княжества Литовского 1588 г. // Третий Литовский Статут 1588 года: Материалы Республиканской научной конференции, посвященной 400-летию Третьего Статута.— Вильнюс, 1989.— С. 204.

[9]Див.: Назаров В.Д. О первом переводе текстов Литовского Статута в 1588 г. в России // Третий Литовский Статут 1588 года...— С. 230—240; Дубонис А. Исследования экземпляров Третьего Литовского Статута (от С.Б.Линде до наших дней) // Там же.— С. 241—248.

[10]Пергамент М.Я., Нольде А.Э. Обозрение исторических сведений о составлении свода местных законов Западных губерний.— СПб., 1910.— С. 60—61; Птащицкий С. К истории литовского права после Третьего Статута.— СПб., 1893.— С. 7 і далі.

[11]ЦДІА України.— Ф. 2227, оп. 1, спр. 86.— Арк. 1.

[12]Чехович В.А., Усенко И.Б. Роль III Литовского Статута в политической борьбе вокруг проблем кодификации дореволюционного права Украины // Третий Литовский Статут 1588 года...— С. 99—100.

[13]ЦДІА України.— Ф.59, оп. 1, спр. 52.— Арк. 1—4.

[14]Там же.— Ф. 51, оп. 3, спр. 633.— Арк. 13—14; спр. 1153.— Арк. 2 зв., 5; спр. 1174.— Арк. 25, 57, 70; спр. 1381.— Арк. 48.

[15]Месяц В.Д. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII века.— С. 106—107.

[16]ЦДІА України.— Ф. 128, оп. 1, спр. 172.— Арк. 1; ф. 223. Серія Б, оп. 1, спр. 322.— Арк. 1—2; ф. 1725, оп. 1, спр. 1024.— Арк. 65.

[17]ЦДІА України.— Ф. 51, оп. 1, спр. 374.— Арк. 1.

[18]Стороженко Н.В. Граф Кирилл Григоревич Разумовский в роли челобитчика в Сенат // Киевская старина.— 1892.— № 2.— С. 361—367 (Документы, известия и заметки); Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв.— Харьков, 1909.— С. 93.

[19]Опубліковано в кн.: Матеріали до історії українського права.— К., 1929.— Т. 1.— С. 83—147.

[20]За Литовським Статутом 1588 р. під "посагом" малося на меті рухоме й нерухоме майно, яке переходило після весілля за "девицей" в будинок чоловіка; "вено" — майно того, хто одружувався; "привенок" — вартість п'яти "посагових" речей, "прибавленная сверх цены настоящей".

[21]Труды этнографическо-статистической экспедиции в западнорусский край, снаряженной Императорским российским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные П.П.Чубинским.— СПб., 1876.— Т. 5.— С. 116, 119; також див.: Чубинский П.П. Очерк народных юридических обычаев и понятий по гражданскому праву в Малороссии.— СПб., 1869.

[22]Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст.— С. 76, 77.

[23]Мірза-Авак'янц Н. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні другої половини XVII століття.— Вип. 2. Норми права та типи злочинців у судовій практиці // Наук. зап. наук.-дослідної катедри історії української культури.— Харків, 1928.— № 5.— С. 64.

[24]Петровський М. Надання Ніжину магдебурзького права у 1625 році // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / ВУАН. Збірник істор.-філол. відділу.— № 95.: Записки Укр. наук. т-ва.— Т. 23.— К., 1928.— С. 303.

[25]Месяц В. Указ. соч.— С. 183.

[26]Федоренко Павло. Грабіж у побуті і праві Гетьманщини // Студії з історії України Наук.-дослідної катедри історії України в Києві.— К., 1930.— Т. 3.— С. 40, 41.

[27]ЦДІА України.— Ф. 59, оп. 1, спр. 6317, 6322.

[28]Черкаський І. Устрій та поступок правний козацьких судів на Гетьманщині...— С. 456.

[29]Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні //

Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV—XVIII в.— Львів, 1904.— Ч. 2; його ж. Судьба магистратского самоуправления в малороссийских городах XVII—XVIII вв. // Сб. статей в честь Матвея Кузьмича Любавского.— Пгр., 1917; Владимирський-Буданов М. Німецьке право в Польщі й Литві.— Львів, 1903—1904.— В 2-х ч.

[30]Теличенко И. Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода Законов // Киевская старина.— 1888.— № 9.— С. 456—457; Кистяковский А.Ф. Очерк исторических сведений о своде законов... С. 67—77.

[31]Василенко М. Матеріали до історії українського права (ВУАН. Зб. соціал.-екон. відділу.— № 11).— К., 1929.— Т. 1.— С. 197—242, 243—259.

[32]ЦДІА України.— Ф. 51, оп. 1, спр. 6.— Арк. 1—2; ф. 59, оп. 1, спр. 375.— Арк. 14.

[33]Щербина В. Документи до історії Києва 1494—1835 рр. // Український археографічний збірник (ВУАН. Зб. істор.-філол. відділу.— № 43).— К., 1926.— Т. 1.— С. 24.

[34]Там же.— С. 37.

[35]ЦНБ НАН України. — ВР.— Ф. 1.— № 54485.— Арк. 2—7.

[36]Теличенко И. Указ. соч. // Киевская старина.— 1888.— № 10.— С. 52.

[37]Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.— К., 1991.— С. 20.

Розділ 8
ПОШИРЕННЯ РОСІЙСЬКОГО ПРАВА І ЗАКОНОДАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ. "ПРАВА, ПО КОТОРЫМ СУДИТСЯ МАЛОРОССИЙСКИЙ НАРОД"

Об'єднання України й Росії в єдине державне утворення обумовило з 1654 р. спочатку проникнення, а потім все більше поширення на українських землях російських правових норм. Головним чином їх визначали, як вже зазначалося вище, царські грамоти й "іменні" укази, постанови Сенату та інших вищих органів центральної влади. Зокрема, перші з них надавали або підтверджували магдебурзьке право, дозволяли українцям судитися "по прежним правам", визначали статус цехів, торкались національного фінансування і орендування[1].

Певний вплив на Україну в другій половині XVII ст. мав перший в історії Росії систематизований закон — "Соборное уложение" 1649 р., який юридично завершив закріпачення селянства (скасувавши "заповідні" й "урочні літа") і визначив коло питань, що стосувалися кримінального та цивільного права, судочинства тощо[2]. Наприклад, царський уряд, відповідно до його розділів і статей, вимагав від гетьманського правління повернення російським землевласникам їхніх посполитих — втікачів. Це передбачалося практично здійснювати через місцеві суди (нові власники в разі відмови у поверненні примушувались до сплати за них позивачу великого штрафу)[3]. Очевидно, такі положення кодексу не могли не викликати бажання в українських можновладців мати й собі схожі права на власних селян.

Поклики на "Соборное уложение" 1649 р. спостерігаємо навіть у другій половині XVIII ст., коли Катерина II, прагнучи довести "давність" закону про заборону селянам подавати скарги на своїх поміщиків, у 1767 р. видала спеціальний указ[4]. Він стосувався і українського населення Російської імперії.

Особливу увагу царський уряд приділяв праву переходу з місця на місце, з одного стану до іншого. Значний вплив на політику старшинської адміністрації в цьому відношен-

Богданъ Хмельницкій.

Петръ Могила.

Юрій Хмельницкій.

Іосифъ Тукальскій.

Петръ Дорошенко.

Иннокентій Гизель.

Грав. Л. Осипов

Иванъ Самойловичъ

Лазарь Барановичъ

Святый Димитрій Митр. Рост.

Өеофанъ Прокоповичъ.

Василій Кочубей

Грав. Л. О[illegible]

Иванъ Скоропадскій.

Павелъ Полуботокъ.

Даниилъ Апостолъ.

Графъ Кириллъ Разумовскій.

Георгій Кониcскій

Князь Безбородко

Грав. А. Осиповъ

1. 2. 3.

4. 5. 6.

ні зробив сенатський указ 1713 р., де постановлялося стосовно Київської та Азовської губерній: "И буде... в которых селах и деревнях явятся беглые драгуны и солдаты, или чьи беглые люди и крестьяне, и тех отсылать людей и крестьян с женами и с детми и с их животы на прежния жилища"[5]. В 1715 р. інший указ Сенату ще раз вимагав, щоб висилати на попередні місця проживання збіглих приватних селян і служилих людей на Лівобережжі й Слобожанщині[6]. В питанні про селянські переходи Генеральна військова канцелярія, захищаючи інтереси пануючої верхівки, в 1727 р. ухвалила, щоб "после ушедших подданых" у володінні державців залишилися їх "кгрунты, дворы купленніе и некупленніе"[7]. Цей законодавчий акт також сприяв обмеженню переходів посполитих.

Відповідно до указу від 6 травня 1736 р., всім збіглим при поверненні їх попереднім можновладцям передбачалося "чинить жестокое наказание кнутом, дабы впредь на то смотря, другим никому бегать было неповадно". Крім того, передбачалося "по воле владельцов и поверенных от них" утікачів, "которым наказанием наказать пожелают"[8].

29 травня 1738 р. Сенат видав указ про заборону російським поміщикам приховувати у своїх будинках посполитих і козаків, які переходили з Слобідської України. Генеральна військова канцелярія постановою від 20 липня 1739 р. самочинно поширила його чинність і на територію Гетьманщини, надавши силу розпорядженню загальнодержавного про заборону переходів[9]. Тим самим державці отримали юридичні підстави для повернення власних збіглих селян на старі місця.

Незважаючи на те, що царський уряд, побоюючись загострення соціальних протиріч, указом від 18 січня 1742 р. скасував постанову ГВК, козацька старшина, українська шляхта, православне духовенство продовжували вживати різноманітних заходів проти переходів посполитих.

У 1763 р., йдучи назустріч вимогам українських землевласників, Катерина II санкціонувала своїм указом універсал гетьмана К.Розумовського про заборону самовільного переселення селян у межах регіону[10]. А через 20 років указом від 3 травня 1783 р. вона остаточно закріпачила українське селянство, провела чітку межу між окремими станами. Зокрема, в ньому наголошувалося: "Для известнаго и вернаго полученія казенных доходов в наместничествах Киевском, Черниговском и Новгород-Северском, и в отвращеніе всяких побегов к отягощенію помещиков и

остающихся в селеніях обитателей, каждому из поселян остаться в своем месте и званіи, где он по нынешней последней ревизіи* написан, кроме отлучившихся до состоянія сего нашего указа; в случае ж побегов после изданія сего указа поступать по общим государственным установленіям" (§ 8)[11].

Схожий указ щодо Південної України видав Павло I 12 грудня 1796 р.

Безпосередньо для судочинства Гетьманщини мали значення петровські укази з питань кримінального права від 12 і 19 листопада 1721 р. та "О форме суда" від 3 листопада 1723 р. Конкретно перший передбачав покарання крадіїв, які скоїли злочин вперше чи вдруге, у вигляді "битья плетьми и отдачи на поруки", що скасовувало відповідне положення Литовського Статуту, за яким крадіжка речі понад 4 копи каралася смертю. За другим, розбійникам, що не скоїли вбивства, мали виривати ніздрі й засилати на довічну каторжну роботу (§ 3, арт. 32 розд. 13 Статуту призначав за це також смертну кару). Третій указ поширився на Україну відповідно до постанови Малоросійської колегії з самого початку 1724 р.[12] Широко використовувалися також укази Єлизавети Петрівни 1760 і 1761 рр. про заміну смертного вироку вічною каторгою в Сибіру тощо[13].

В "Решении, учиненном по его имп. вел. указу в Верховном тайном совете, на подданное прошение Войска Запорожского обеих сторон Днепра, гетмана Апостола" від 22 серпня 1728 р. визначався порядок обрання гетьмана, генеральних і полкових старшин, розгляду судових справ, подачі апеляцій до різних інстанцій, накладання штрафів за невірне винесення вироків. Крім того, для нагляду за діяльністю Генерального суду до його складу вводилися три особи "з великороссиян"[14].

Втручались у процес судочинства на українських землях Канцелярія міністерського правління, Колегія іноземних справ Росії, Малоросійська колегія і т.ін. Наприклад, перша в 1730 р. окремим ордером зобов'язала Генеральний військовий суд застосовувати спеціальне положення "Суд по формі"[15]. В 1770 р. царським урядом був розроблений "Проект законов о правах войсковых казачих"[16]. Жалувані грамоти "на права и выгоды городам Российской империи" та "на права, вольности и преимущества Российского дворянства" від 21 квітня 1785 р. визначали юридичний

* 1782 р.

статус міст і населення в них на Лівобережжі й Слобожанщині, окреслили основні права козацької старшини, що зрівнювалася з дворянами Росії, встановили її винятковe право на володіння маєтками, підсудність лише дворянським судам тощо[17].

Паралельно, а часто в тому ж таки дусі, діяли й місцеві органи влади, різні правні інституції. Правда, в окремих випадках їх дії мали колоритне національне забарвлення. Так, у одній із справ 1723 р. йдеться про вручення прилуцьким полковником пернача посильному козаку для виклику вдови охочекомонного полковника Федора Сухого до полкового суду[18] (очевидно, це робилося тільки по відношенню до впливових і "шановних" осіб).

Не міг не позначатися на ході судового процесу і навіть при прийнятті рішення судом той факт, що суддею нерідко ставав представник гетьманського правління, наділений певною владою, і який не завжди дотримувався букви закону. Так, за дорученням стародубського полковника Іллі Пашкова полковий сотник Семен Галицький одночасно виконував обов'язки полкових обозного, осаула та судді (1726)[19]. В 1732 р. у тому ж полку полковий обозний Опанас Єсимонтовський відповідав за "полкові й судові діла"[20].

Як бачимо, протягом другої половини XVII— XVIII ст. вплив російського законодавства на правові норми України, що перебувала в складі Російської держави, значно посилився. А в окремих випадках російські закони повністю витіснили (замінили) попередні юридичні акти, що діяли на її території. Спостерігалося поступове, але неухильне підпорядкування національних правних інституцій великодержавницьким.

Внаслідок соціально-економічного і політичного розвитку Гетьманщини вже в першій половині XVIII ст. склалися фактично всі умови і визріла необхідність кодифікації права на території регіону. Цього прагнули передовсім козацька старшина, православні монастирі й шляхтичі, які сконцентрували в своїх руках великі матеріальні багатства й всю повноту місцевої влади. Перегляду потребували і вже досить застарілі правові норми, що дістались населенню в спадщину від часів Речі Посполитої. Крім того, свідомо йшов на це і царський уряд, розраховуючи на значне зближення власне українського й загальноросійського законодавства. І хоча в кінцевому результаті "Права..." так і не були санкціоновані верховною владою (отже, не отримали законодавчої сили) вони, проте, вели-

кою мірою відобразили той суспільно-політичний устрій Лівобережної України, який склався на середину століття. Питому вагу в збірнику законів складачі приділили поземельним відносинам — основі тодішнього існування суспільства. Після Визвольної війни певний час залишалася неосвоєною або запустілою значна кількість землі. За неї в "Правах..." зазначалось: "Кто би себе какие грунта и угодия нажил, а оние прежде никакова владелца не имели, или би кто на пустую землю пришел и тую землю распахивал, либо лес расчищал или занял, також кому би таковая земля чрез договор и уступку либо по жребию или другим каким-нибудь правильным образом во владение досталася, и оною землею либо лесом владел бы и владеет безспорно, таковия недвижимия имения имеют бить того, кто владеет, собственния, как би купленния"[21]. Коли врахувати той факт, що в наведеному уривку не ставиться практично більше ніяких умов при утриманні земельної власності (наприклад, необхідність служби гетьману чи в козацькому війську), крім фактичного перебування "вірно набутої" землі в чиїхось руках, то можна припустити, що тим самим робився крок у процесі юридичного оформлення приватної власності. Проте "порожня", незаселена земля була не потрібна можновладцям. Тому кодекс передбачав надалі її "осаживания" і відбирання у новоприбулих посполитих "послушенства". Причому це дозволялося робити головним чином "духовного, шляхетского и воинского (козацького. — *О.Г.*) чина і звания людем, в Малой России на землях жалованних, выслуженних, купленних, дарованих, уступних, наследственних и другим правилним образом приобретенних, издревле владенних и нине владеемих..."[22]. Ці положення запозичені з Статуту, "Зерцала Саксонського" і "Порядку". Але те, що вони мали місце і в реальному житті, свідчить, зокрема, "Генеральне слідство про маєтності Ніжинського полку 1729— 1730 рр."[23].

Набуваючи будь-яким засобом маєтки, старшина, шляхта, монастирі прагнули відразу отримати на них у гетьмана універсал чи у царя жалувану грамоту, які б закріплювали за ними їх спадкове право. При цьому перевага надавалася жалуваним грамотам царя як верховного сюзерена. Вони вважалися більшою гарантією, ніж гетьманські універсали, полковничі "листи", "дарчі" російських вельмож. "Права..." це фіксують так: "Грамоти, кому духовнаго и мирскаго чина и звания людем малороссийским на достоинства, на чини, на имения недвижимие и

на что-нибудь жалованние и которие впредь давани будут, имеют быть сохраняеми свято и ненарушимо на вечние времена во своей сили"[24]. В той же час документи гетьманського правління, як правило, вимагали періодичного підтвердження своєї юридичної ваги (скажімо, коли відбувалося переобрання гетьмана).

На противагу можновладцям, посполиті, особливо приватні селяни, мали дуже обмежене право на землю. За "Правами..." зовсім відкидалась їх можливість вільного розпорядження не лише "підданськими", але й новокупленими "грунтами". Тільки у вигляді панської милості їм дозволялось вивезти чи винести дещо з рухомого майна. Земля посполитих законодавчо визнавалася власністю державця, в маєтності котрого ті мешкали. Продаж або передача її іншій особі без відома та дозволу власника заборонялися[25].

"Права..." зафіксували існування в Україні такого своєрідного явища, як сябринство. Вони дають певне уявлення про його характер і соціальну суть: "Если би кто имел с ким лес, или степ, совокупний неделений, а один би которий сябр или участник похотел тот лес на засев хлебний или для сенокоса прочистить а степ продать, тогда ему свободно будет такий лес прочистить и разроблять, а степ прооривать, толко ж так что б другого или других участников своих грунтов розбором тим своим незобидил к своему болше не принимал, но столко сколко на его части того лесу или степу принадлежать будет, а другим би участникам своим так много и в толикой доброте лесу или степу оставил, как много на части их против его займи принадлежит..." (гл. XVIII, арт. 15, п.1). При цьому предписувалося: коли хтось займе чужу землю, то за рішенням всіх членів сябринного союзу чи суду той мусив повернути цю або надати рівноцінну їй землю. Передбачалася також грошова компенсація за завдані матеріальні збитки. (Там же: Гл. XIX, арт. 1, п. 3.)

"Правам..." судилося стати першою законодавчою спробою, де б у всій повноті планувалося зрівняти і затвердити становий статус старшини і шляхти. За ними право на "шляхетское достоинство" могли мати вже не тільки особи (як це було раніше), що отримали на нього від царського уряду особливу жалувану грамоту чи "диплом", а й козацька верхівка, починаючи з генеральних старшин і кінчаючи сотниками. Включались сюди також бунчукові, знатні військові та значкові товариші. Їх права та привілеї

поширювалися і на дітей старшини[26]. При цьому козацька старшина ставала відносно замкненим станом. До неї повинні були обиратися представники місцевих "родимцов, из людей заслужоних... и кто по усмотрению и определению вишшаго превления чин получит"[27]. Люди "посполитой породи" не сміли привласнювати "чести и волности шляхетского или воинского звания", за винятком, коли б вони надавалися самим царем. "Да их же посполитих, — наголошується в зводі законів, — вишше шляхти предпочитать никто не имеет"[28].

Серед козацької старшини встановлювалася сувора ієрархія. Перебуваючи у військових командах, займаючи посади в державних установах, засідаючи в судах тощо, кожний з них зобов'язувався "ведать место свое, и по достоинству чина свого, в котором кто состоит, надлежащим порядком вишшаго нижший предпочитать имеет"[29]. Шляхтичів і старшин заборонялось "порабощать" і "верстать" у посполитих, відбирати в них "волности". Вони звільнялися від різних державних повинностей, не сплачували податків з індукти*, "мостового", "перевозного" та "погребельного"[30]. Замість цього від них вимагалось тільки виконання військової служби[31]. Якщо рідні брати чи інші близькі родичі чоловічої статі, які досягли повноліття, мешкали в нерозділеному маєтку, то на військову службу вони мали право визначити одного члена сім'ї із загальної згоди або згідно з чергою (жеребкуванням). Рідні призваного на військову службу повинні були утримувати його за рахунок прибутків з ведення господарства в маєтку, який знаходився в їхньому спільному володінні[32].

Судитися шляхтич або представник козацької старшини міг тільки в тому суді, що відповідав його "ранговї" та званню. Суд, що не відповідав соціальному становищу тієї чи іншої особи, не мав юридичних підстав для ведення її справи. Виняток становили кримінальні, а також державної важливості (наприклад, зрада царю) справи. В цьому випадку їх вирішення переносилося у вищі судові інстанції[33]. Однак не міг судитися, наприклад, сотник у сотенному суді, а полковник у полковому, оскільки вони самі керували і уособлювали судову владу певної адміністративної одиниці.

---

*Індукта (від латинського *inducto* — ввожу) — митний податок у Лівобережній Україні в другій половині XVII — першій половині XVIII ст., який стягувало гетьманське правління за ввіз товарів з Росії. Скасована в 1754 р.

Влада державців над їх підданими юридично ніким не обмежувалася. За непослух або проступок перші карали посполитих за власним розсудом, а при здійсненні ними якихось карних злочинів — віддавали до суду[34]. Використовувати феодально залежних селян у різні "роботизни" без відома можновладця суворо заборонялося[35].

"Права, по которым судится малороссийский народ" передбачали і позбавлення привілеїв шляхтича чи старшини. Це траплялось тоді, коли вдова першого або другого виходила заміж за посполитого[36].

Упорядники "Прав, по которым судится малороссийский народ" духівництво за його становими правами та привілеями прирівнювали до козацької старшини і української шляхти[37]. За ними священиком у місті, містечку чи селі вже призначався кандидат, висунутий безпосередньо парафіянами та місцевою адміністрацією, а в приватних маєтках — парафіянами та державцями. До нього висувалися вимоги, щоб він був "православния веры, честнаго обхождения и доброго состояния, учителний, из законнаго супружества рожденний, не новокрещенний, не младолетний; но лет совершенних, и во всем такого чина достойний"[38]. Після обрання він зобов'язувався надіслати письмове свідоцтво архієрею місцевої єпархії для затвердження його призначення.

Відповідно до положень зводу законів духовенство, як шляхта і козацька старшина, звільнялося від виконання державних повинностей[39]. Воно не було підвладне судам "мирського звання"[40]. Однак, якщо мова заходила про грабунок або заподіяння побоїв, суперечки за земельне володіння між світськими та духовними персонами, тоді рішення з цих питань виносилося на розгляд суду за місцем проживання (земський, гродський, полковий суди і т.ін.). Коли ж виникала суперечка за монастирські землі, надані царськими грамотами чи гетьманськими універсалами, то справа розглядалась у ГВК або Генеральному суді[41].

У "Правах, по которым судится малороссийский народ", статус залежних селян зображено таким чином. "Піддані" зобов'язувалися своєму володарю "надлежащое послушание и повинность отдавать всегда должни". Влади його над посполитими ніхто "унимать и от надлежащего послушания" звільняти не мав права. За непослух або непокірність державцю дозволялося карати селян на свій власний розсуд, а за кримінальний злочин віддавати під суд місцевої влади[42]. Без дозволу володільця заборонялося притя-

гати його підданих у "наряды" та "приватную работу". Той, хто порушував цю постанову, повинен був через суд сплатити 24 крб. штрафу і, крім того, "возместить убытки" в подвійному розмірі[43]. Заборонялося також будь-кому без відома державця чи його прикажчика наймати на роботу дружину або дітей посполитого, "покамист они будут жить под владелцем"[44].

Коли феодально залежний селянин одружувався на жінці з козацького стану чи козак на селянці, тоді вони не мали права одержати нерухоме майно жінки. Угіддя мали залишатися у володінні людини "воинского (тобто козацького. — *О.Г.*) звания"[45].

Заможні міщани могли обиратися на посади в магістрат або ратушу. "Права..." вказували, що в чиновники "избиратись должни из мещан знатних, постоянних, совестних, разсудних, добронравних и где могут бить учених, законорождених, в правах искусних, не молодших от двадцати пяти, а не старейших от семидесяти лет, не излишне богатих котории общество утеснять обикли, и не весма скудних, котории ради скудности служить паче, а не судить способни, но средних и нелакомих, ни лихваров, не прелюбодеев, не иноверних и не иностранних, но тубилцов, со всем достойних и ни в чем не подозрительних, избрание ж то должно бить в обикновенное время при собрании всех мещан, також цехових людей и всего посполства волними их голосами"[46].

Отже, незважаючи на те, що звід законів царський уряд не санкціонував, в ньому все ж таки значною мірою знайшли своє відображення всі ті правові норми, які мали місце в тогочасній судовій практиці чи виношувала у своїй соціальній свідомості елітна частина українського населення. В "Правах..." найбільш виразно визначилися ті привілеї, до юридичного узаконення яких так наполегливо йшли козацька старшина і шляхта протягом кількох десятиліть.

Література та джерела

[1]Акты ЮЗР.— Т. 1.— С. 492, 652—656; Т. 13.— С. 89.

[2]Див.: Российское законодательство X—XX веков: в 9-ти т.— М., 1985.— Т. 3. Акты Земских соборов.— С. 83—257.

[3]Софроненко К. Соборное уложение 1649 года — кодекс русского феодального права.— М., 1958.— С. 26.

[4]ПСЗ.— Т. 18.— С. 336; Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст.— Харків, 1970.— С. 19.

[5]ПСЗ.— Т. 5.— С. 50.

[6]Там же.— С. 150.

[7]Цит. за: Барвинский В.А. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв.— С. 239.

[8]ПСЗ.— Т. 9.— С. 809—810.

[9]Гуржій І.О. Повстання селян в Турбаях (1789—1793).— К., 1950.— С. 38.

[10]ПСЗ.— Т. 16.— С. 454.

[11]ПСЗ.— Т. 21.— С. 908.

[12]ЦДІА України.— Ф. 56, оп. 3, спр. 3591.— Арк. 66.

[13]Теличенко И. Указ. соч. // Киевская старина.— 1888.— № 9.— С. 418; Памятники русского права.— М., 1962.— Вып. 3.— С. 632—636.

[14]ПСЗ.— Т. 8.— № 5324.

[15]Матеріали до історії українського права.— Т. 1.— С. 19.

[16]ЦНБ НАН України.— ВР.— Ф. 8.— № 1748 (118).— Арк. 1.

[17]ПСЗ.— Т. 22.— С. 344—385.

[18]ЦДІА України.— Ф. 51, оп. 3, спр. 976.— Арк. 2.

[19]Там же.— Ф. 51, оп. 3, спр. 489 (т. 3).— Арк. 8—13.

[20]Там же.— Спр. 1176.— Арк. 1—2.

[21]Права, по которым судится малороссийский народ.— Гл. IV, арт. 3, п. 3.

[22]Там же.— Гл. IV, арт. 5.

[23]Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии.— Чернигов, 1901.— Вып. 1.— С. 24, 25, 57.

[24]Права...— Гл. IV, арт. 3, п. 1.

[25]Там же.— Арт. 9, п. 1.

[26]Там же.— Арт. 6, п. 2.

[27]Там же.— Арт. 1, п. 1.

[28]Там же.— Арт. 10.
[29]Там же.— Арт. 1, п. 3.
[30]Там же.— Арт. 14, п. 1.
[31]Там же.— Арт. 1, п. 1.
[32]Там же.— Гл. V, арт. 1, п. 3.
[33]Там же.— Гл. IV, арт. 2.
[34]Там же.— Арт. 8, п. 1.
[35]Там же.— Арт. 8, п. 3.
[36]Там же.— Арт. 7; гл. X, арт. 22, п. 1, 2.
[37]Там же.— С. 834—835 (прибавление № 1, п. 4).
[38]Там же.— Гл. VI, арт. 3, п. 1.
[39]Там же.— Гл. IV, арт. 14, п. 1, 2.
[40]Там же.— Гл. VI, арт. 1, п. 1.
[41]Там же.— Гл. VI, арт. 2, п. 1.
[42]Там же.— Гл. IV, арт. 8, п. 3.
[43]Там же.— Гл. IV, арт. 9, п. 1.
[44]Там же.— Гл. IV, арт. 9, п. 1.
[45]Там же.— Гл. IV, арт. 9, п. 3.
[46]Там же.— Гл. XXVI, арт. 1, п. 1.

ВИСНОВКИ

Українська (або як її ще називали — "козацька") держава пройшла дуже своєрідний, а часом й трагічний шлях, що не має аналогів не тільки в історії європейських країн, а й у всесвітньому державотворчому процесі. В другій половині XVII—XVIII ст. суспільно-політична специфіка України обумовлювалася такими головними чинниками: по-перше, перебуванням її земель у складі різних великих державних утворень з досить агресивно настроєними урядами щодо сусідніх країн і, зокрема, прагненням до швидкого підкорення своїй владі українців; по-друге, довготривалими і виснажливими як у плані матеріальних ресурсів, так і людських втрат війнами, військовими походами козаків і т.ін.; по-третє, кривавими міжусобицями старшинських угруповань і відсутністю в гетьманського правління фактично на всіх етапах його існування більш-менш чіткої програми з національного питання, яка б повною мірою передбачала незалежний статус і розвиток корінної спільності; по-четверте, вироблені протягом тривалого часу і усвідомлені автохтонним населенням традиції відносного демократизму (система виборності, схильність до самоуправління тощо), які помітно відрізнялися від суспільно-політичних устроїв сусідніх деспотичних держав. Особливістю стало й те, що територіальні межі розселення основної маси етносу, як правило, не збігалися з державними кордонами, котрі не один раз зазнавали змін і уточнень.

Могутній поштовх для становлення автономної, порівняно самостійної у багатьох відношеннях області — в певному розумінні ядра майбутньої національної держави — дала Визвольна війна середини XVII ст. Саме вона відвела Наддніпрянщині найважливішу роль у державотворенні в Україні, а Дніпро перетворила в найголовнішу комунікаційну артерію українців, визначивши його і як політичний кордон, і як регіональний рубіж.

На події в країні другої половини XVII— XVIII ст. продовжувала неабияк впливати Запорозька Січ. Для біль-

шості тогочасного суспільства, в тому числі й декого з гетьманського керівництва, вона залишалася взірцем державного устрою в загальнонаціональному масштабі, хранителькою демократичних засад. Тому-то не географічні фактори, а успіхи чи невдачі в боротьбі за етнічну цілісність і свободу безпосередньо позначалися на формуванні територіальних меж Української держави. При цьому одним з основних аспектів виступала зовнішньополітична діяльність гетьманського правління і, в першу чергу, стосунки з шляхетською Польщею, султанською Туреччиною, ханським Кримом (а в зв'язку з цим — освоєння так званого "Дикого поля", здобуття виходу до Чорного моря тощо).

Важливою подією в історії країни стало приєднання до неї у 50-х роках XVII ст. частини білоруських земель (зокрема, Пінщини) за власним бажанням місцевих жителів. Цей факт свідчить про деякі закономірності у розвитку та спільні інтереси обох сусідніх етносів.

Характеризуючи загальні тенденції генези української державної території, можна відзначити, з одного боку, її поступове "дроблення", починаючи вже від перших спадкоємців Б.Хмельницького, а з другого боку, перманентне прагнення керманичів до об'єднання в одних руках усіх українських регіонів. Сильно обмежувало державотворчі можливості гетьманів перебування західних областей у залежності від іноземних поневолювачів (тим самим звужувався вихід на зарубіжжя). Проте, як би там не було, всупереч всім складностям і негативним явищам, у другій половині XVII ст. сталося правове оформлення, а отже,— міжнародне визнання кордонів України з Річчю Посполитою та Росією.

Нестабільність політичного становища, практично систематичні військові дії на українських землях спонукали місцевих жителів до періодичних міграцій як у самій республіці, так і за її межами. У період, що досліджується, в Україні документально зафіксовано проживання представників понад 20 народностей, але найчисельнішими серед них, безперечно, були українці, росіяни та білоруси. Спочатку найактивніше заселялися неосвоєні райони Ніжинщини, Стародубщини, Чернігівщини, дещо пізніше — Слобожанщини, а надалі — південні. Спостерігалось кілька хвиль масового переселення українців. Формування ж їх етнічної території в основному завершилося на межі XVIII і XIX ст. Приблизно тоді ж термін "україн-

ський", як свідчать джерела, остаточно затвердився за корінними жителями як такий, що визначав національну належність. У часі це фактично збіглося із завершальним етапом ліквідації царизмом української державності на землях, що входили до складу "єдиної й неподільної" Російської імперії.

Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі середини XVII ст. внесла кардинальні зміни в суспільне життя України і, зокрема, скасувала попередні кріпосницькі відносини. В свідомості українців відбулася певна трансформація понять "справедливість", "моральність", "добро", "зло" тощо. Прикладами для наслідування посполитством надовго стали сміливі вчинки воїнів, що роками здобували соціальну й національну незалежність у боротьбі з місцевими державцями чи польськими магнатами. Очевидно, тому, деяка жорстокість правових норм того періоду (особливо на Січі) в цілому не відлякувала людей. Навпаки, вона ставала характерною щодо злочинців і зрадників у більшості регіонів Української держави.

Еволюція соціальних відносин протягом другої половини XVII— XVIII ст. поступово змінювала й норми поведінки. Все частіше елітою порушувалися законодавчо незатверджені права селян, міщан, рядових козаків і навіть цілих громад. При цьому помітнішим ставало поступове звуження дії звичаєвого права у зв'язку з "витісненням" його писаними законами, конкретно російського (Лівобережжя, Слобожанщина, Південна Україна) і польсько-литовського законодавства (Правобережжя). Разом з тим воно залежало і від функціонування своєрідного козацького самоуправління, яке при розгляді різних справ часто-густо покладалося на вироблені "традиції". Норми звичаєвого права, як про це свідчать документальні матеріали, у досліджувану добу охоплювали практично всі прошарки людності й проникали в найвищі сфери тогочасного буття.

Також слід констатувати: у ході Визвольної війни гетьманський уряд на території новоствореної національної держави формально не відмінив попередні писані нормативні акти: Литовський Статут, "Саксонське зерцало", "Порядок", так звані кормчі (церковні) книги тощо. З середини XVII до кінця XVIII ст. (і навіть пізніше) в судових процесах на них продовжували покликатися або ж безпосередньо брати до уваги їх положення. При цьому спостерігалася явна довільність у тлумаченні юридичних

норм, підміна одних іншими за схожих випадків, що нерідко залежало не тільки від професійної компетенції суддів, а й від їх особистого бажання. Проте названі кодекси, незважаючи ні на які суб'єктивні фактори, з часом утвердилися у судовій практиці України і вже в XVIII ст. здебільшого визнавались обов'язковими. Одним з найголовніших джерел права, без сумніву, був Литовський Статут, а саме редакції 1588 р., як найбільш досконалий з правничого боку і технічно відпрацьований. Але варто наголосити на спадковості його трьох редакцій (попередні 1529 і 1566 рр.). Литовський Статут мав неадекватне значення для жителів різних регіонів України. Він ширше застосовувався на Правобережжі, Гетьманщині, значно менше на Слобожанщині. В межах Української держави нова генерація "панства" прямо виводила з нього власні права та привілеї, відстоюючи їх "природність" і "звичність" (давність).

Досить часто в українському судочинстві застосовувалися положення магдебурзького права. Його основними носіями, як і в попередній період, залишалися міста. Правда, необхідно відзначити той факт, що магдебургія за своєю формою і змістом на Лівобережжі й Правобережжі (під впливом специфічних місцевих умов) відрізнялася від її функціонування в країнах Західної Європи. Причому в судовій практиці України використовували не оригінали німецьких збірок права, а здебільшого їх переробки в перекладах на польську чи латинську мови. На Слобожанщині неабиякий постійний тиск російського законодавства звів до мінімуму застосування магдебурзького права. На кінець XVIII ст. воно взагалі втратило на українських землях більш-менш значний сенс.

Весь хід суспільно-політичного та економічного ро-звитку одного з найбільших регіонів України, що обіймала Гетьманщина, привів до необхідності вироблення та кодифікації тут власного права. Цього прагнула й панівна верхівка — старшина, вище православне духовенство, шляхта. В зв'язку з цим у першій половині XVIII ст. були вироблені "Права, по которым судится малороссийский народ" — оригінальна пам'ятка правової думки українців. Збірник норм права зафіксував існуючу тоді розстановку політичних сил у регіоні, передбачав затвердження кріпосницьких відносин, що практично вже склалися. Однак у кінцевому результаті, не задовольнивши великодержавницькі інтереси царату, він не був санкціонований.

Повністю втративши автономію, українці, проте, майже через два століття пронесли незламне почуття національної самосвідомості й прагнення до політичної незалежності, що особливо яскраво проявилося у роки національної революції (1917— 1920 рр.), коли їм вдалося, хоч і ненадовго, відновити власну державу. Тільки 90-ті роки XX ст. створили умови для справжнього українського Відродження.

ДОДАТКИ

Документ № 1

Перелік полків і в них полковників із зазначенням загального числа українських козаків за відомостями російських послів в Україну А.Матвєєва та І. Фоміна (червень — липень 1653 р.)*

Да по Артемонову ж и Иванову проведываныо у гетмана, и у писаря, и у иных знатных людей, и концеляри сколько ныне у гетмана полков ратных людей учинено и хто у них полковников имяны:

Полк чигиринской — полковник Карп Трушенька.
Полк черкаской — полковник Ясько Порхоменко.
Полк каневской — полковник Федор Стародуб.
Полк корсунской — полковник Максим Нестеренко.
Полк белоцерковской — полковник Семен Половец.
Полк уманский — полковник Есип Глух.
Полк бряславский — полковник Тимофей Насач.
Полк кальницкий — полковник Иван Бугун.
Полк киевский — полковник Онтон Жданович.
Полк переяславский — полковник Павел Тетеря.
Полк кропивенский — полковник Филон Ждалалы.
Полк прилуцкий — полковник Ясько Ворonченка.
Полк миргородцкий — полковник Григорей Сохнович.
Полк платавский — полковник Мартин Пушкарь.
Полк черниговский — полковник Степан Побудайла.
Полк нежинский — полковник Иван Ничипоренка.
Полк паволоцкий — полковник Михайло Сулитич.
Всех 17 полков, а в них со 100 000 казаков.

Документ № 2

Список українських полків, міст і містечок, населення яких в першій половині січня 1654 р. склало присягу на вірність російському цареві**

*Друкується за виданням: Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х т.— М., 1954.— Т. 3. 1651— 1654 годы.— С. 316.

**Друкується за виданням: Воссоединение Украины с Россией.— Т. 3.— С. 517 – 518.

Городы полку Брясловского,— послан князь Федор Борятинский,— Бряславль, Тульчин, Тимоновка, Балановка, Сомовка, Тростянец, Клебанье, Ободовка, Жабокрицкое, Соколовка, Куничее, Демковка, Александровка, Мясковка-пуста, Вербка, Сарапановка, Китай-город, Чачальник, Таркановка, Хрестища, Рашков, Каменка да [Местишкова], Звиногородка, Калны-Болота, Гуляй поле, Вюзовок, Мыглеев, другой Мыглеев, Беренковец, Сахновка, Ольшаная, Тарасовка, Капустина-Дупина, Водяники,— 19 мест.

Полку Черкаского,— [послан] Тимофей Спасителев,— Черкасы, Мошны, Домонтов, Пещаное, Золотоноша,— 5 мест; Шпиков, Шар-город, Буша, Яруга, Черновцы-пуст, Могилев-пуст, Браилов-пуст, Красное-пуст, Грудницкого место,— 30 городов.

Полку Белоцерковского,— послан Леонтий Лопухин,— Белая Церковь, Ставища, Насташка, Синява, Лесевичи, Ковшоватая, Боярка, Камено[й] Брод, Ольховец, Шавулиха, Черной Каменец, Трилесы-пуст, Рокитная, Ольшанка, Германовка-пуста, Фастов-пуст, Дедовчино-пуст, Бышов-пуст, Рожов-пуст,— 20 городов.

Полку Корсунского,— послан князь Василей Горчаков,— Корсунь, Стеблев, Богуславль, Синица, Медвин, Лысянка.

Полку Переяславского,— послан стольник Максим Лодыженской,— Переяславль, Гельмязов, Яготин, Быков, Березань, Басань, Барышовка, Барыш поле, Воронков, Гоголев, Крук поле,— 11 мест.

Полку Нежинского,— послан стольник Михайла Дмитриев,— Нежин, Борзна, Батурин, Конотоп, Глухов, Кролевец, Бахмач, Березная, Мена, Сосница, Погар, Стародуб, Почаб, Млын город, Носовка, Кобыща,— 16 мест.

Полку Миргороцкого,— [послан] Михайло Воейков— Миргород, Лубны, Лохвица, Сенча, Комышная, Красно поле, Жигимонтов, Хороль, Глинско, Ромон, Смелое, Констянтинов,— 12 мест.

Полку Киевского,— послан стольник Василей Кикин,— Киев, Васильков, Белогородка, Триполье, Обухов, Мотоваловка, Макаров, Бородянка, Гостомля, Вышгород, Дымер, Ходосовка, Лесники, Преварка, Броворы, Рожовка, Остр, Карпиловка, Козелеск, Бобровица, Заворичьи, Чернобыль,— 22 места.

Полку Черниговского,— Чернигов, Слабунь, Любач-пуст, Седнев, Лоев-пуст. Князь Данило Несвитцкой по местечком.

Полку Каневского,— [послан] князь Семен Болховской,— Канев, Иржищев, Стайки, Межыречь, Михайловка, Бубновка, Конончь,— 7 мест.

Полку Кропивенского,— [послан] Денис Тургенев,— Кропивная, Ирклей, Пирятин, Чернухи, Яблонов, Оржица, Журавка, Курилка, Городище,— 9 мест.

Полку Полтавского,— [послан] Андрей Спасителев,— Полтава, Гадячее, Веприк, Венков, Ряшавка, Лютенка, Борки, Боганка, Балаклыйка, Опушленское, Черкаская, Куземин, Санжаров Старый, Кобыляк, Лукомля,— 15 мест.

К тому ж полку слободы: Белоцерковцы, Бурки, Решетиловка, Котельва Заворского, Бельско, Санжаров Новый,— 6 слобод.

[Итого] 177 городов*

По государеву цареву и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии указу посланы в городы стольники, и стряпчие, и дворяне московские.

Князь Алексей Звенигороцкой — в Чигиринский полк.

Тимофей Спасителев — в Черкаской полк.

Князь Семен Болховской да подьячей Микифор Великосельской — в Каневской полк.

Князь Василей Горчаков — в Корсунской полк.

Левонтей Лопухин да подьячей Яков Портомоин — в Белоцерковской полк.

Василей Кикин — в Киевской полк.

Иван Исленьев — в Уманской полк.

Князь Федор Борятинский да подьячей Василей Хапугин — в Брясловской полк.

Федор Глебов — в Виницкий полк.

Иван Телепнев — в Паволоцкий полк.

Заднепрские: Денисей Тургенев — в Кропивенской полк.

Максим Лодыженской — в Переяславской.

Михайло Дмитриев да подьячей Степан Мартынов — в Нежинской полк.

Михайло Воейков да подьячей Григорей Иванов — в Миргороцкой полк.

Василей Колтовской да подьячей Федот Резанцов — в Прилуцкой полк.

Андрей Спасителев — в Полтавский полк.

Князь Данило Несвицкой — в Черниговской полк.

---

*Далі йде допис: Князь Алексей Звенигородцкой — в Чигирин, в Умонь — Иван Истлентьев, в Виницу — Федор Глебов, Иван Телепнев — в Павловский полк, в Миргород — Михайло Воейков.

Документ № 3

Уривки з повідомлення жителя Казані Ф.Новокрещенова, який повертався з турецького полону додому через Україну, про повне розчарування значної частини місцевого населення політикою царського уряду щодо українців (отримано в Путивльському розряді 7 серпня 1656 р.)*

Как он шол Польшою на Днестр в Сопегине маетности в городе Журавне, и журавенской де урядник сказывал ему: пишут де к Сапеге Запорожского Войска многих городов черкасы, что они под государевою высокою рукою быть не хотят, а хотят быть за королем и за ними, за большими панами, по-прежнему; только б де король и они большие паны, велели им быти по своей воле по-прежнему; да и того они чают, что и гетман черкаской Богдан Хмельницкой будет за королем по-прежнему...

Да полковник же Золоторенок (Золотаренко. — *О.Г.*) сказывал ему, что в войске гетмана черкаского Богдана Хмельницкого есть многие бедные черкасы, и те де черкасы негодуют на него гетмана на Богдана Хмельницкого, что они живут по домам; и будучи де в домех своих обедняли и голодны, а государевым де жалованьем они не пожалованы, и нигде им великій государь на своей государевой службе быть не указал. И нынешние де весны запорожские многие бедные черкасы хотели, соединясь с крымскими воинскими людьми, приходить войною на государевы украйны; и тех де запорожских черкас Богдан Хмельницкой удержал на велику силу; а говорит де Хмельницкой, что ему впредь войска своего черкас от того унять и удержать их немочно. Да і во всех де черкаских городех полковники и сотники и черкасы и мещане в разговорах говорят те ж речи.

---

*Друкується за: ЦНБ НАН України.— ВР.— Ф. 2, № 15540.— Арк. 3—5.

Документ № 4

Юрій Немирич.
Маніфест до володарів Європи. 1658 р.[*]

До відома ясновельможних, найшляхетніших, найсвітліших, найповажніших, найславетніших, знаменитих, високородних, достойних володарів, царів, електорів, князів, маркізів, республік, графів, баронів, знаті, громадян...

Ми, все Військо Запорозьке, заявляємо і свідчимо перед Богом і всім світом цією нашою правдивою і щиросердною маніфестацією, що приводом до наших війн із Польщею не була жодна інша причина, інша мета і намір, як оборона Святої Східної Церкви, рівно як і наших прадідних вольностей, любов до котрих ми зберегли спільно з нашим гетьманом вічної пам'яті Богданом Хмельницьким і нашим писарем Іваном Виговським.

Приватні наші справи проти справи слави Божої та спільного блага були для нас завжди другорядні. Тому домовившись про дружні союзи з татарами, її світлістю шведською королевою Христиною, а згодом і з його світлістю королем Швеції Карлом Густавом, ми завжди їх дотримували й усім цим угодам були незмінно вірні. Навіть полякам ми ніколи не давали приводу порушувати угоди, бо за Святою нашою вірою виконували всі домовленості і постанови.

І не з іншої якої причини ми прийняли протектората Великого князя Московського, а лише на те, аби за угодою, що укладена завдяки зброї і нераз пролитій крові, ми могли зберегти і примножити наші вольності для нас і наших нащадків.

Тому й наше Військо разом із наказним гетьманом Низового Війська Золотаренком, довірившись обіцянкам і запевненням Великого Князя Московського, спершу було за те, щоб приєднати Литву до Великого Князя Московського. Покладаючись на зв'язки, що лучать наші релігії, та на наше свобідне добровільне підпорядкування, ми сподівались, що він буде до нас доброзичливий, дружній та м'якосердий і чинитиме з нами, грунтуючись

---

[*] Друкується за виданням: "Слово", 1993.— № 11 (78).— С. 1, 4. Переклад з латинської В.О.Андрушка за редакцією В.М.Нічик.

на щирій довірі, не порушуючи нашої свободи, діятиме згідно зі своїм словом. Але, — о даремні надії! Послужливі державні урядовці цього доброчесного і побожного царя та московські бояри мали заміри, щоб уже того першого року, коли йшлося про мир між поляками і московитами, була укладена також угода, що ставила б за мету захопити Польське королівство, а нас — придушити і приєднати. Московити пообіцяли полякам, що ми зрадимо нашій домовленості зі шведами і з волі Великого Князя розпочнемо проти них війну. Замисли їхні спрямовувались на те, аби нас, перейнятих війною зі шведами, легше було придушити і приєднати, на що Богдан Хмельницький, разом із нашим писарем, не лише не давали згоди Великому Князеві, а й подавали йому через Василя Петровича Кікіна чимало доказів, чому не потрібно розв'язувати війну зі шведами в Лівонії.

Ми мали на руках копії вищезгаданих перетрактацій, безсумнівно, вірогідні, однак не думали, що цей невірний крок і знак омани свого володаря державні урядовці здійснили, не погодивши цього злочину з прихильним до нього царем і Святійшим Патріархом. І тому, вірні своєму слову, ми намагалися запобігти зусиллям московитів.

Отож, війна, розпочата в Лівонії проти Його світлості короля Швеції, нашого союзника і друга, без найменшої причини, а лише під тим одним претекетом, що Його світлості королеві Швеції подобалося підтримувати з нами дружбу, була за перше відкрите свідчення цього злочину. Адже король Швеції, заклопотаний військовими діями, не міг допомогти нашим зусиллям. З цієї причини до нашого посла у Його світлості короля Швеції шляхетного Данила Грекині Олівенберга, що йому двічі відмовлено їхати через Московію, приєднався наш гетьман з тим же військом, при котрому раніше був Данило Виговський, його свояк. Він супроводив його до самого Люблина і спостерігав лукавство московитів-ошуканців.

У тому, що наші підозри не безпідставні, переконує укріплення, недавно споруджене в нашому столичному місті Києві, — в ньому міститься залога з кількох тисяч московитів, аби тримати нас у неволі, що її колись було задосить і в Польщі. Так заповзято турбуються московити тим, щоб приєднавши нас до себе, зробити союзниками по рабству.

Достеменні свідчення та явні приклади цього ми мали й у Білій Русі, коли людей шляхетного походження, що зі

своєї волі відійшли до прикордонних місцевостей Московії, майже двісті родин, силою і підступами перевезли до Московії. Тоді, як міщани Могилева та корінні жителі інших міст Білої Русі, назагал люди з різних міст і сіл — дарма домагалися милосердя Великого Князя, їх, числом понад двадцять тисяч чоловік, депортували й переселили в місця московських колоній. Не кажучи вже про захоплених у Старому Бихові, що був переданий до їхніх рук, та в інших містах поблизу Дніпра, бо ввесь Дніпро оточений залогами (московитів).

Після смерті вічної пам'яті Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, вони гадали, що наша Мала і Біла Русь спільно з Військом Запорозьким швидко загинуть. Тому й послів наших у Москві затримували довго і з ними поводилися гордовито і на свої прохання ми діставали холодні відповіді. Незабаром і московське військо на чолі з князем Григорієм Ромодановським, послане начебто на допомогу, просунулось аж до Переяслава і не побажало підкоритись гетьманові.

Коли пізніше на гетьмана був обраний Іван Виговський, що він узяв провід, перебуваючи на посаді Головного Писаря Війська Запорозького, то Ромодановський перший не визнав цей офіційний титул, а за ним зробив те ж саме і Великий Князь. Розбрат по тому посіявся ще далі, гетьманові закидалось, що він польський шляхтич і тому більше відданий полякам, ніж Війську Запорозькому.

Оскільки природа воїнів, що ведуть бої за своїм власним розсудом і підносяться внаслідок численних перемог, схильна до сваволі, то вона, лучачись із честолюбним бажанням наказувати, штовхнула деяких козаків, що жили нижче Дніпрових порогів, обрати собі за ватажка якогось Барабаша. В листах, написаних до Великого Князя і відправлених через їхніх послів, ці козаки звинувачують щойно обраного гетьмана Всього Війська Запорозького в багатьох кримінальних злочинах. Через цих послів вони також закликають перенести верховний військовий провід разом зі всією скарбницею до Москви і пропонують, аби воєводи для нас так само посилалися з Москви.

Ця достохвальна справа відбувалася так, що коли згадані посли в супроводі тридцяти козаків проходили через землі Полтавського полку, то Пушкар, полтавський полковник, утаємничений у справи заколоту і його спів-

учасник, мовби перейняв їх і додав іще сім своїх козаків, котрі, будучи захоплені чином бунтівників і перепроваджені до самих кордонів у Московії, згодом були відпущені. Посли виправдовувались тим, що Пушкар хотів їх затримати, але не зміг.

Знаючи це з постанови генеральної ради, що відбулася в Корсуні, (де й Пушкар присягав на вірність гетьманові), гетьман направив до Великого Князя послів з листами, в них просив, щоб не довіряли цим бунтівникам, бо Військо вже неодноразово засвідчувало свою вірність Великому Князеві, а крім того, щоб посли бунтівників були під вартою повернені до Війська Запорозького. Але справа розв'язалася на добре для нас і тому, що наші посли випередили бунтівників, а коли ті прийшли до Москви, то тримали в таємниці місце свого розташування. Дяк Алмашев, що його запитували наші посли в Москві, заперечував те, що вони вже прийшли, поки їх одночасне з нами і таємне перебування в місті не стало для наших за наявність. Але це аж ніяк не похитнуло впертої підступності московитів: посли, що ми їх відпровадили, не отримали відповіді, патріарх московський не удостоїв відповідати гетьманові на його листи. Навпаки, бунтівники одержали від Великого Князя нагороду, листи і явно незаконні привілеї для Війська Запорозького, щоб передати їх Барабашеві.

Тоді був у Путивлі придворний Микола Олександрович Сушин і побачив, що справа повертається на погане, що негідно ведуться переговори з вільним народом. Тому він затримав послів-бунтівників і пообіцяв передати нам, якщо Великий Князь дасть на те згоду.

Тим часом Пушкар, не повідомляючи гетьманові, майже щодня потай приймав московських послів і відсилав назад. На сім листів, посланих йому з вимогою з'явитися до гетьмана, надійшла відмова. Нарешті, коли до нього наблизились військові загони, що їх послав гетьман, котрі не мали жодних ворожих намірів, він несподівано напав, одних убив, других розігнав.

Майже тоді ж прибув надзвичайний посол Великого Князя — Богдан Матвійович Хитрово, генерал артилерії і московський сенатор. Без погодження з гетьманом він надсилає письмові універсали до всіх полковників, щоб вони прибули в Переяслав на генеральну військову раду. Переговоривши з старшиною, він відсилає Григорія Ромодановського до Москви і сповіщає, що за велінням Великого Князя постане перед військовою Радою замість гетьмана.

Гетьман розцінив як поганий знак те, що права його посади і влада знехтувані разом зі свободами Війська Запорозького. Однак він поступився інтересам суспільного блага і прибув на Раду.

Там гетьманові звідомили, що Григорій Ромодановський, який стояв на чолі московського війська, протягом двох днів був неподалік Пушкаря і вів перетрактації про нашу поголовну видачу. Хоча в його владі було схопити заколотників, полонити і відіслати на вищезгадану Раду. Накопичуючи сили на дальший просув, він прочекав вісім днів, так і не домовившись із Пушкарем. А направленим до Пушкаря від усіх полковників і від Богдана (Хитрово) послам із проханням — аби він відмовився від свого замислу, з'явився на раду, поклавшись на громадську довіру і подав звинувачення, — відповив, що не може з'явитись інакше, ніж разом із своїми воїнами. Зі свого боку, він послав кілька сотень, Богдан зустрів з великими почестями, щедро обдарував. На такій висоті вони й вернулись додому.

Тим часом Богдан разом зі своїм оточенням звелів гетьманові, аби той прямо пішов на Пушкаря і привів його до послуху, коли не переконанням, то силою, якщо тільки гетьман пообіцяє такі дві речі: по-перше, складе присягу на Святому Євангелії Великому Князеві; по-друге, протягом восьми днів спільно з кількома особами з військової старшини поїде до Москви на перетрактацію з Великим Князем.

Гетьман погодився і на першу і на другу умови. Після цього він розпустив Раду і звелів повернутися чотирьом полкам, направленим проти Пушкаря.

Майже тоді ж були відпущені посли вищезгаданого Барабаша. Вони приєднуються до Пушкаря і показують підбурювальні листи та привілеї, що їх дістали від Великого Князя. (Вищезгаданий Барабаш був Божою милістю і розсудливістю гетьмана викликаний із Запоріжжя й після того, як він визнав свою провину і просив гетьмана його простити, був ласкаво і шляхетно вибачений та звільнений від покари.)

Богдан, що мав купку своїх збунтованих козаків, досі не виконав обіцянки, але змусив Пушкаря до присяги і пообіцяв йому прощення. З цієї причини запалена в нас пожежа, що її розпалювали московити, вирвалась назовні. В різних місцях бунтівники вбили невинних людей, а московити спостерігали за цим звіддалік. Серед них шля-

хетний Боглевський, свояк гетьмана, бездоганний і миролюбивий, був убитий у своєму будинку разом із дружиною та всіма домашніми. Коли про цей злочин сповістили Великому Князеві, то він відбувся мовчанкою.

Але Пушкар, не вдовольняючись скоєним, поєднав сили свого полку з силою бунтівних козаків, стягнутих зі всіх кінців його землі, і рушив прямо в бік Дніпра, щоб захопити гетьмана спільно з усією генеральною старшиною Війська Запорозького, що її він пообіцяв передати в руки московитів.

Звернувшись по допомогу до московитів, гетьман даремно чекав на відповідь і змушений був уже інакше розраховувати свої сили: тому він закликав на допомогу татар на чолі з їхнім ханом Карач-Беєм, приєднавши їх до козаків, котрих можна було зібрати, та найманого війська і рушив назустріч повсталим. Він відігнав їх од Полтави, бажаючи одного — заспокоїти все без крові. З цієї причини гетьман неодноразово одправляв послів до Пушкаря, пропонував усім простити і обіцяв свою ласку.

Ймовірно, Пушкар і оточені з усіх боків зрозуміли: тепер вони змушені схилитися до миру і пообіцяли його. Але підступно ошукавши, Пушкар на саме свято Пресвятої Трійці, серед ночі, вважаючи, що наше військо, переможене сном і пияцтвом, можна буде легко розбити, напав на нас — під'юджували його передусім московські зрадники і ті, що перебували в нашому війську, а їх у нас було задосить. Тому, ввійшовши в середину табора, він посів більшу частину ар'єргарду. Проте, тільки засутеніло, гетьман разом зі своїм найманим військом і татарами вчинив опір і розбив повсталих, знищивши цілковито спільно з їхнім проводирем. Тільки Барабашеві з небагатьма вдалося втекти. До загиблих у цій битві варто додати і тих, що їх убили повсталі в Лубнах та Гадячі. Їх нараховують до п'ятдесяти тисяч чоловік, і це є плід злодіянь московитів.

Коли ж це так відбулося і можна було тепер сподіватися на мир у нашій Русії, раптом за три тижні щезлий Григорій Ромодановський разом із військом Великого Князя вступає в наші володіння. Про своє прибуття він повідомляє гетьманові, що прийшов допомогти козакам, аби умиротворити заворушення. На це той йому відповів, що вже все заспокоїлось, тому хай зі своїм військом він повертається назад, а Барабаша, що він знову повстав проти нас, закутого в кайдани — видасть гетьманові. Ро-

модановський відповів, що відійти з військом або видати Барабаша гетьманові, без особливого на те наказу Великого Князя, він не може, зрештою, хай гетьман прибуде на розмову у вузькому колі.

Між тим Шеремет(єв), полководець Великого Князя, підійшов до Києва з іншого боку, військом числом на шість тисяч, що за ним потай ішла решта воїнів московитів, число їх доходило до п'ятнадцяти тисяч. Він подружньому запросив гетьмана, щоб той прибув на переговори, маючи на меті захопити його в полон, спільно з кимось із старшини. Коли ж гетьман відмовився від цієї зустрічі, Шеремет(єв) відкрито заявив, що загиблий Пушкар був кращий і найвірніший слуга Великого Князя, а гетьман є ворог московитам. Упевненість у тому, що Шеремет(єв) намагається чинити всіляку шкоду гетьманові й усьому Війську Запорозькому, підтвердило й повідомлення кількох московитів, що шукали у нас притулку.

Те ж саме підтвердили два перебіжчики з війська Ромодановського, втаємничені в підступну змову. Зі свого боку виявив достатнє старання й Ромодановський: кількох сотників, відданих нам, він засудив до шибениці, а двічі повсталому Барабашеві надав титул гетьмана Війська Запорозького разом із клейнодами від Великого Князя; Прилуцького полковника, відданого нам, він позбавив цього звання і призначив іншого, розіслав у різні місця письмові універсали Барабаша, що закликали до нового повстання. Нарешті, він зробив відверто ворожий крок — спустошив місцевості, що прилягають до нашого міста Веприна, і полонив багатьох місцевих жителів.

Так розкрилася хитрість і підступність тих, що без жодної нашої вини готували для нас спочатку міжусобицю і громадянську війну, а потім і відкрито, загрозою своєї зброї, — рабське ярмо. На те, щоб його знищити, ми й доводимо нашу невинність і, закликаючи на поміч Бога, розпочинаємо законну оборону і змушено шукаємо допомоги сусідів в ім'я своєї свободи. Тому на нас немає вини і не ми є за причину цієї війни, що її тепер розпалили. Ми хотіли бути вірні Великому Князеві, але нас змусили стати до зброї.

Документ № 5
Опис державного кордону України 1660 р.[*]

Божіею милостію, Великому Государю Царю и Великому Князю Алексѣю Михайловичю, всея Великія, и Малыя, и Бѣлыя Россіи Самодержцу, Московскому, Кіевскому, Владимирскому, Новогородскому, Царю Казанскому, Царю Астраханскому, Царю Сибирскому, Государю Псковскому и Великому Князю Литовскому, Смоленскому, Тверскому, Волынскому, Подольскому, Югорскому, Пермскому, Вятскому, Болгарскому и иныхъ, Государю и Великому Князю Новагорода Низовскія земли, Черниговскому, Рязанскому, Полоцкому, Ростовскому, Ярославскому, Бѣлоозерскому, Удорскому, Обдорскому, Кондинскому, Витебскому, Мстиславскому и всея Сѣверныя страны Повелителю и Государю Иверскія земли, Карталинскихъ и Грузинскихъ Царей и Кабардинскія земли, Черкаскихъ и Горскихъ Князей и иныхъ многихъ Государствъ и земель Восточныхъ, и Западныхъ, и Сѣверныхъ Отчичю, и Дѣдичю, и Наслѣднику, и Государю и Обладателю, Вашему Царскому Пресвѣтлому Величеству, Монарси Православно Христіанскому, Царю и Государю Нашему многомилостивому, нижайшій вѣрный подданый, Юрий Хмелницкій, Гетманъ зъ войскомъ Вашего Царскаго Величества Запорожскимъ, низко до лица земли много челомъ бью.

Пребогатой таковой Вашего Царскаго Пресвѣтлаго Величества милости велце дякуемъ, же Ваше Царское Величество изволилъ пословъ нашихъ, Василія Никифорова Золотаренка, Полковника Нѣжинского, Федора Коробку, и Константіна Матюту зъ своими Пресвѣтлаго Царскаго Величества великими и полномощными Послами, зъ ближнымъ Боярыномъ и Намѣсникомъ Астраханскимъ, Княземъ Никитою Ивановичемъ Одоевскимъ съ товарищы, на Коммиссію Полскую, позволившы имъ волное мовенье, тамъ о границы Вашего Царскаго Величества Украинной отпуститы, и оказавшы имъ свои Царскаго Величества пресвѣтлые очы, отколь всѣ особливую въ такомъ дѣлѣ Вашего Царскаго Величества познаваемъ ласку, и по увесь вѣкъ живота нашего неотступно, за мно-

[*] Друкується за виданням: Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским и изданные О.Бодянским.— М., 1858.— Ч. 1. 1649—1687.— С. 123—125.

гую милость, Вашему Царскому Величеству служити обѣщаемъ. Що припомнится взглядомъ Вашего Царскаго Величества Дворянина Ивана Афанасовича Желябужскаго, до насъ въ Украину присланаго, миле каждые словеса, отъ его мовенные, принялисмо, гдѣ и о граници Украиной поневажъ змѣнка была, теды и Вашему Царскому Величеству слушне, ведлугъ Зборовскихъ статый учиненой, ознаймити умыслили, которую небожчикъ славной памяти Панъ, родичъ мой, и все войско Вашего Царскаго Величества Запорозское, съ Королемъ Польскимъ и его Сенаторами постановили. А починается тая Зборовская граница окрѣсленая отъ рѣки Горени и отъ мѣста Острога, теды Острогъ, Заславль, Гюща, граничитъ отъ Волыня. Межибожъ, Вѣнница, Баръ, Зѣнковъ граничитъ отъ Подоля. Студеница, Могилевъ, Янполь, Рашковъ граничит отъ Волоской земли. А седятъ менованные городы надъ Случью, Горенью рѣками и Бугомъ, Горень упадаетъ въ Припяхъ, а Припяхъ впадаетъ у Днѣпръ, и не займаютъ Каменца Подолского, а нѣ Волыня, а нѣ Подоля. Тое Вашему Царскому Величеству наменившы, высокому Вашего Царскаго Величеству полецаемъ баченью и увазѣ, зычачы, абыся кровь Христіанская перестала розливатись, принявшы умиреніе, а поганскіе вмѣсто ей глумлено головы, Тут же о непріятелехъ и ихъ замыслахъ Вашему Царскому Величеству даемо знати, ижъ Ханъ Крымскій конечне усылуетъ зъ Ляхами на Украину наступовати, якъ зъ языковъ маемъ упевненье, и якъ Вашего Царскаго Величества дворянинъ, Иванъ Афанасовичъ Желябужскій извѣстно учинитъ. Але мы на тое пилное око маемъ, заложившы отъ всѣхъ границъ людми чулыми, меновите у Рашкови, въ Могилеви, у Студеници, и въ Умани полкъ отъ Татаръ, напоготовю и отъ Ляховъ, въ Корцу и Межирѣчю и инде по мѣстамъ тамошнымъ. Поновляемъ тежъ прозьбу нашу до Вашего Царскаго Пресвѣтлаго Величества за швакгромъ моимъ, Иваномъ Нечаемъ, и Юрьемъ Нечаемъ, и Иваномъ Сербыномъ, пожалуй мене и ихъ своею милостію Государскою, а кажи до насъ отпустити, которыхъ беремо на сумнѣнье и шлюбуемъ, же до конца жытія своего посполу зо мною неотмѣнными будутъ зоставати поддаными Вашему Царскому Пресвѣтлому Величеству. Не остави мене и сестры моей отпущенной и вдовѣти ей не допускай зъ ново теперь народженнымъ чадомъ. А Сербыновимъ дѣтемъ по смерти жоны его, ведлугъ указу Вашего Царскаго Величества, якъ извѣстилъ намъ Тимофей Цюцюра, Полковникъ войска

Вашего Царскаго Величества Запорозкого Переясловскій, у Переяславли быть казалисмо, о що и повторе до лица земли низко члономъ Вашему Царскому Величеству бьючы, самыхъ себе съ повольными услугами нашими предъ Маестатомъ Вашего Царскаго Величества накланяемъ. Писанъ въ Чыгирынѣ мѣсяца Маія ..... року отъ воплощенія Сына Божія 1660.

Вашего Царскаго Пресвѣтлаго Величества вѣрный подданный и унижайшій слуга, Юрій Хмельницкій, Гетманъ зъ войскомъ Вашего Царскаго Величества Запорозскимъ.

Грамота сія сложена пакетомъ и къ оной приложена на оборотѣ красная восковая подъ кустодіею печать.

Документ № 6
1668 года

Переводъ съ статей, на коихъ Гетманъ Петръ Дорошенко желалъ учинить подданство Турецкому Султану*.

Переводъ съ Латинскаго письма, каково переведено съ Греческаго письма, на чемъ поддался Дорошенко подъ владѣніе Салтана Турскаго.

Прошенія и моленія Казацкая, сотворенная къ Турскому Салтану отъ Гетмана Дорошенка.

1

Готови есмы воевати со всякимъ непріятелемъ Повелительства твоего; а во утвержденіи сихъ уговоровъ посланъ былъ Посолъ, Чаушъ, въ лѣто отъ Рождества Христова 1668, въ 10 день Августа.

2

По договору и установленію бывшихъ во время Богдана Хмельницкаго Гетмана, тожъ хощетъ и Петръ Дорошенко, Гетманъ, купно съ Послами посланы къ Салтанову Величеству, сирѣчь, да утвердить сицевая примиренія и уставленія впредрѣченная, ибо и онъ самъ всегда есть готовъ

---

*Друкується за виданням: Источники малороссийской истории. – Ч. 1.– С. 209–212.

сопротивъ стати всякому непріятелю Салтанова Величества, егда будеть нужда и потреба.

3

На то просим, да рати, которыя повинуютца Салтанову Повелительству, сирѣчь, Крымскія, Черкаскія, Нагайскія, тако же и Бучацкія, и иныя сицевыя, которыя имуть при ходить въ помощь нашу и пособство, да будуть подъ властію и правительствомъ нашего Гетмана, а потомъ и его наслѣдниковъ, для того, дабы тое рати слушали Гетмана, и купно съ войскомъ Казацкимъ, когда будеть потреба, возмогуть находити и нападати на непріятельская мѣста, или оть насъ хранимая.

4

Въ утвержденіи жъ сихъ объемлю азъ, Гетманъ, и все войско Казацкое военное жъ знамя, яко булаву и знамя, еже оть Турковъ именуетца туи.

5

Егда же изволить сицевыми знамены насъ почтити и помиловати, Салтанъ Оттоманской не хочеть, да того ради возмнися, яко подданіи быти и весьма порабощенныи, ниже данниками и коимъ любо податемъ повинни, но оть всѣхъ податей свободни и оть тяжкихъ бременъ жестоты чужди быти желаемъ. Къ тому желаемъ, дабы Гетмана не перемѣняти, его жъ войско Запорожское себѣ изберетъ, и въ его мѣсто иного не поставляти, но точію, да знамена оная воинская будуть токмо знаменованія и свидѣтельства права-го пріятельства и согласія войскъ Козацкихъ съ крѣпостію Оттоманскою и съ Татары, да будуть предъ нашимъ Гетманомъ во всякой войнѣ, будучей противъ недруговъ Козацкихъ, или Салтановыхъ, или противъ Татарскихъ готови.

6

Когда рати Салтановы или татарское войско придуть на помочь Козакомъ и выходять, для пособія ихъ, во отечество, и въ страны ихъ, и въ мѣста, ко отвращенію силы непріятельскія, не хощемъ, чтобъ они будовали храмы молитвен-

ныя, имянуемыя мечеты, ниже иная кая зданія, яже вредять Вѣрѣ Христіянской, ни то, идеже обрѣтаютца церкви Рускія, да не возмогуть ихъ разоряти и грабити, чтобъ свое построити послѣ. Къ сему, егда будуть Козаки почтены знаменами Салтановыми, тая жъ самая знамена да чтуть и Турки, а въ честь же и за любовь тѣхъ знаменъ да не возмогуть чуждыя имѣнія грабити и градовъ палити, и ни единаго мужеска или женска полу изъ Козацкаго рода пленити, и въ царствующій градъ Константинопольскій отводити, а дерзнувый то сотворити, весьма убити имать, иземши той родъ, которой будетъ противенъ родъ войску Козацкому.

7

Войска приходящая изъ Волохъ и Мултьянъ въ наше пособіе, да не возмогуть тщеты творити всѣм тѣм мѣстомъ, монастыремъ, церквамъ, которые суть подъ властію Гетманскою; священницы же, живущіе въ нашей землѣ, да будуть въ мирѣ, и безъ всякаго страха, и безъ боязни и ужеса, да пребудуть подобни вси, иже хиротонію пріемлють отъ Святѣйшаго Патріарха Цареградскаго, а живуть въ Кіевѣ и въ Галичѣ, чтобъ ихъ свой Митрополитъ правилъ и редилъ.

8

Дабы нашъ Гетманъ былъ всегда утвержденъ въ своемъ достоинствѣ даже до послѣдняго дня живота своего, тако, чтобы его никто же возмогъ изъ власти Салтановы премѣняти и изъ сѣдалища его не извергати. Казаки паки, съ нами несогласующіе, аще начнуть творити соборища и станутъ противъ намъ творити коварство и сѣти прелестей, да не возмогуть иного себѣ сотворити Гетмана, того ради, яко мы зѣло довольни есмы и усердіе имамы къ господствованію сего Гетмана, и согласны есмы единодушно итти на противники наши даже до послѣдняго отмщенія.

9

А зане же Рускій народъ нынѣ развелся, какъ бы разумѣли Полянцы помыслить въ неотданіи Кіева имъ, а Козаки бъ то все Турку, и у насъ не закрыто свое имѣли

сердце и дѣло идеть свѣтло въ различныя страны людей, а держать едину и тужде Вѣру со Греки не токмо въ сихъ странахъ, но и въ иныхъ предѣлахъ и по границамъ, сирѣчь, изъ единыя страны, Премышля, Санбора и отъ града Кіева, и далѣе, даже на двестѣ миль изъ другіе страны отъ рѣки Вислы и изъ иные третей страны, сирѣчь, отъ Гетмана, и изъ четвертыя страны, отъ Сѣвска и Путивля, вси суть Козаки; надѣемся, что и сіи въ малѣ времени сіе установленіе пріемлють и съ нами согласны будуть, что сотворити съ великимъ прилѣжаніемъ за помощію Божіею, Гетманъ нашъ потщитца, да иніи свободятца отъ держащихъ ихъ порабощеній и подъ игомъ бѣднѣйшимъ, которыхъ егда къ нашей привратимъ власти, величайшая сотворимъ прилѣжанія, да и тіи инкоего же творять коварства и пагубы противъ Салтана и Татарскому Хану. Обаче, хотя намъ толь многія народы не повинуютца, но или Полякомъ и Москвѣ подданствують, суть же отъ своихъ Царей увѣщеніи, или паче пеназмы понуждены, да творять тщету людемъ повелительства Турскаго, или да противляютца Ордамъ Татарскаго Хана, обѣщаемся съ ними ничесо же дѣяти, но всячески отъ содружества ихъ уклонятися, и дружества съ ними хранитися, и яко на противника Салтана Оттоманскаго единодушно ратовати купно съ Гетманомъ, да отмстимъ ради Салтана Оттоманскаго, яко противниковъ избѣемъ, наступающе на нихъ сильно.

10

Желаемъ къ тому, да не будеть нашествія и грабленія окресть намъ подданыхъ мѣсть и предѣловъ, Турскаго Салтана по велительству подданыхъ, тако на мѣстах, сущихъ близъ рѣки, имянуемыя Деркусь, яко же сущихъ близъ Буга, на мѣстах оныхъ, еже суть близъ Сочавы, идеже бы намъ крѣпости не создати никако, ниже стражи тамо полагати.

11

А зане же народъ Рускій не вѣсть инаго языка, кромѣ природнаго, прилѣжно молить нашъ начальникъ и господинъ, да егда къ намъ возвратятца послы отъ Салтанова Величества, грамоты писаны будуть къ Гетману и ко всему

7.

8.

9.

10.

11.
12.
13.

14.
15.
16.

17.

18.

19.

20.

21.

22.

23.
24.

войску Козацкому или, по Польскому, или по Греческу, послы паки, иже будуть приходити въ наши страны, да всячески глаголють Рускимъ діалектомъ.

12

Просимъ Царскаго Величества, да, по преставленіи теперешняго Патріарха Цареградскаго, имянуемаго Мефодія, никтоже наступить, развѣ того, его же соборъ Архіерейскій, купно съ клирики, изберетъ, таковому же бы ни коимъ же образомъ премѣнну быти, но сидѣти на престолѣ даже до послѣдняго жизни своея дыханія. Сіе же вчиненеі цѣло да сохранитца и въ предбудущимъ Патріархомъ; аще же нѣкто отъ Архіереевъ или изъ клириковъ дерзнетъ смущати и низлагати праведнаго Патріарха, и смѣетъ взыти на престолъ Патріаршій или златомъ, или дары, сицевые люди нашествующіи и держащіе вещь чужду, крѣпцѣ казними да будутъ и сильнѣ.

13

Егда пріидетъ время ратованія съ коимъ нибудь непріятелемъ и пріидутъ отвсюду войска Турски въ помощь намъ въ страну нашу, не имутъ жити въ селахъ и градѣхъ по своему хотѣнію и любленію, ниже что насиліемъ брати, но да живутъ на мѣстахъ, имъ назначенныхъ, и да пребываютъ въ нихъ, довольни пищею и оброки, отъ насъ позволенными, тожде само сохранятъ и наши Козаки, егда пойдутъ, призвани суще, на помощь Салтану, еже есть, да довольни будутъ тѣмъ, еже свободно соизволитца.

14

Егда который Козакъ будетъ имѣти судъ съ Туркомъ, аще виненъ будетъ Турченинъ или Козак, всякъ долженъ судитися предъ своимъ старшиною и отъ него казненъ быти, по мѣрѣ своего преступленія; аще кто невиненъ явитца, да свободенъ отпустится всячески.

15

Да не сотворитъ Салтанъ Турскій мира, ниже Ханъ Татарскій, съ пограничными и близкими обладатели,

изрядней же съ Королемъ Польскимъ и съ Царемъ Московскимъ, союза дружества да не творитъ безъ вѣдомости и согласія нашего Гетмана и всего войска Козацкаго, ниже да будутъ договоры тако на брань, яко же на миръ преклонны, безъ вѣдомости обѣихъ странъ и соизволенія; аще же Салтанъ Турскій или Ханъ Татарскій установитъ миръ и совершитъ договоръ или въ дому, или въ поли, съ непріятели Козацкими, или тщету войска Запорожскаго, то явно глаголемъ, яко нашъ Гетманъ той покой ни во что будетъ имѣть, яко намъ вредный и пагубный; таже убо, дабы тверду и постоянну быти миру, потреба есть, да той будетъ съ явственною вѣдомостію Гетманскою и войска Запорожскаго, ибо аще рати Козацкія тщету нѣкую примутъ и слѣпо страждутъ отъ своихъ супостатъ, и потреба есть отмщенія дѣяти тако войску Запорожскому, яко же и Турскому, о сотворенной обидѣ, кромѣ всякаго разоренія воспріятаго мира нашего, зане же воистинну обѣ стороны взаемъ суть соединены и единымъ тѣломъ сотворены противъ своихъ недруговъ.

16

Заключеніе, напослѣдок, да будетъ яко аще Салтанъ Турецкій и Ханъ Татарскій сего постановленія нашего пріяти не восхощетъ, но всеконечно умыслитъ насъ сотворити подданными и данниками весьма и все восхощетъ низвергати, Гетмана изгоняти по своему изволенію, иного жъ на его мѣсто поставляти, монастыри и церкви наши разоряти, и новыя мечети созидати, и нашихъ Митрополитовъ премѣняти, и дани на нихъ выбирати, и съ ихъ престоловъ низлагати, податей отъ насъ, Руси, изыскивати, и прочая иная бремена налагати, емлюще кони, волы и иныя вещи ядомые, ячмень, овесъ и дрова, и кою нибудь иную вещь и малѣйшую насиліемъ вземлюще, да пріязнь нашу отринутъ и сопротивятца симъ статьямъ нашимъ, тогда убо Гетманъ и войско Запорожское потщитца, да инымъ коимъ о себѣ промыслитъ способомъ, мѣста своя сохраняюще и держаще подъ властію и господствомъ своимъ свободная, и отъ всякихъ бременъ явственныхъ всячески вольная, и отнюдь не движимая, обаче никогда же противъ Величеству Султанову воюющe, ниже руки наши подносяще обычаемъ непріятельскимъ, развѣ аще прежде убѣждены и понуждены будемъ отъ Турскаго или Татарскаго войска.

17

Егда войско Запорожское плѣнитъ когда нѣкій градъ, или мѣсто съ помощію Турскаго войска, то мѣсто взятое да будетъ подъ областію Гетмана и войска Запорожскаго, никоея тамо оставляюще стражи, ниже крѣпости творяще Турскія.

Документ № 7
1705 года, Октября 24

Листъ къ Гетману Мазепѣ Дмитрія Максимовича о границѣ съ Турціей, и цидулка о Крымцахъ, Буджакахъ и Запорожцахъ*.

Въ листу къ Гетману Дмитрея Максимовича написано:

"Впредь совершеннѣйшаго, имѣющаго быти къ Вамъ Его Милости, Думнаго (Дьяка Украинцова) о окончаніи комисіальномъ, извѣщенія, я, по должности моей, Вашей Вельможности краткими литерами покорно объявляю. На мѣсто умершаго Турецкаго Комисара, съ присланнымъ другимъ Кочь-Магметъ Башею, по немалыхъ продолженныхъ, до трехъ недѣль, трудныхъ запросахъ и спорахъ, едва сего мѣсяца и числа нижеписаннаго, дѣло о опредѣленіи земель, чрезъ три лѣта договариванное, нынѣ пришло къ какому нибудь, хотя не всеконечному, окончанію. Съ сей стороны Днѣпра земли и рѣчки таковое воспріяли опредѣленіе, не концами, или какими, явно положенными, знаками, но токмо изображенною на письмѣ линѣею, таковымъ порядкомъ и расположеніемъ: отъ Польской границы внизъ рѣкою Богомъ до Ташлика, отъ котораго не подалеку, во время войны Чигиринской, мосты были Турецкіе, а отъ того Ташлика полемъ прямо чрезъ Мертвые Воды, чрезъ Ингулъ великой и малой Ингулецъ до устья рѣчки Канейки, которая выше Казыкерменя, въ нѣсколькихъ миляхъ, въ Днѣпръ впадаетъ. Однако жъ въ письмахъ, взаимно данныхъ, крѣпкіе о томъ положены статьи, чтобъ мирные договоры о не строеніи Казыкерменя и иныхъ городовъ, о неубавкѣ вольностей и

---

*Друкується за виданням: Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским и изданные О.Бодянским.— М., 1859.— Ч. 2. 1691—1722.— С. 51—52.

всякихъ свободъ, о смирномъ пограничныхъ между собою пребываніи, и что нибудь въ нихъ на пользу всенародную положено и поставлено, были ненарушимо сохранены. А о Крымской сторонѣ никакой отмѣны въ письмахъ не учинено для того, понеже когда пришло о ней къ договариванію, неудобь рѣшительные отъ Турковъ предлаганы были запросы, особливо о Каменномъ Затонѣ, и хотя, согласуяся мы съ пактами, приклоняли ихъ къ согласному той стороны разсужденію, однако они волею за причину строяся, и того по нашему предложенію принять и описать не восхотѣли, чтобъ та сторона таковымъ порядкомъ была, какъ о ней положено въ мирномъ договорѣ, только к тому приклонялися, дабы такая была учинена отмѣна, что, для позняго времени, отлагается о той сторонѣ комисія в предбудущой годъ. Хотя отвѣтствовано имъ то, для того, что тѣмъ разсужденіемъ въ постановленіи граничномъ то есть написано, дабы всѣ статьи, въ договорахъ положенные, во всемъ были безо всякаго нарушенія здержаны, а понеже и Крымской стороны состояніе тамъ же есть утвержено, того ради можетъ тотъ разъѣздъ на дальное время служить, естьли они скорого и прилѣжнаго не возобновятъ запросу. Для скораго отпуску сего и не всѣмъ явного, не могъ я списка написаннаго постановленія къ Вамъ послать, но хотя пространнѣе, однако жъ тожъ дѣло и тамъ изображено. Начальные комисары обоихъ сторонъ согласнымъ намѣреніемъ постановили завтрешняго дня, 25 Октября, разъѣхатися во свояси. Господинъ Думной какое имѣетъ намѣреніе о своемъ дальномъ поѣздѣ и въ которые городы Малороссійскіе, того еще не явилъ, только то постановилъ, чтобъ Днѣпръ в Домонтовѣ переправитца, потому что отъ сего нашего стана тѣмъ путемъ ближе къ Днѣпру. Наказному Полковнику, Сотнику Глуховскому, на Ингульцѣ обрѣтающемуся, имѣетъ Думной при своемъ подъемѣ объявить, чтобъ онъ на ту сторону Днѣпра перешелъ, ежели не имѣтъ иного отъ васъ Указу. По семъ пребываю, и прочая.

Отъ рѣки Богу, отъ рѣчки Корабельной, Октября 24, 1705 году.

Да въ цыдулѣ написано:

Отъ Крымскихъ и Буджацкихъ Ордъ не происходили зѣло противные до сего время вѣдомости, и впредь можетъ сіе дѣло, святый покой подвержающее, отъ злыхъ ихъ намѣреній удержать, естьли правдивымъ и не злохитрымъ

замысломъ Турки будуть ихъ удерживать, якожъ словами своими доброхотное чинять обязательство соблюсти всякое постоянство въ подтверженномъ мирѣ. Господа Запорожцы до сего времени пребываютъ въ постоянствѣ, и хотя чрезъ цѣлое лѣто похвальбы чинили, однако Указами удержаны были, и нынѣ послѣдняя Монаршеская Грамота, задержанная у Думнаго, послана на Кошъ.

Документ № 8

Офіційна думка урядовців Прилуцької полкової канцелярії про статус різних категорій лівобережного суспільства з урахуванням положень "малоросійських прав" ("Рапорт" було надіслано до Генеральної військової канцелярії в жовтні 1749 р.)*

Яко по справке з малороссийскими правами, коих именно гражданского состояния обывателей мещанами числить должно и что формално мещанами есть, хотя точного права не сыскивается... В малороссийском праве статутовой книги положениях и по древним малороссийским обичаям мещанами быть те должни.

1. Где в малороссийских городех и местечках магистрати или ратуши. При тех имеются ратушах государственнии грамоти и древнии привелегии и протчии крепости албо указы, по коим онии ратуши состоят особим правлением и имеют особих урядников, якото войтов, бурмистров, райцов, писаря и протчих чинов, управляют гражданство и судом и росправою и пристойними градскими распорядки по малороссийским правам, то все те обыватели, кои таковому правлению подвладни подсудственни, по мнению полковой прылуцкой канцелярии должны быть мещанами, як о том з примерного малороссийского книги статута роздела 12, артикула 6 права подтверждат сие несуменно можно, где мещан ... различать от людей простого стану, якото слуг поданих владелческих, положа им навязку болшую, нежели простому тягловому человеку, как о том ясно оний шестий артикул гласит.

2. При городех и местечках ремесленнии всякого ремесла люди, також і всякий промисленнии обыватели, кото-

* Друкується за оригіналом: ЦНБ НАН України. — ВР.— Ф. 1, №54556. — Арк. 1 зв. — 2 зв.

рии имеют торговии промисли и сидят з болшими и мелкими товарами в лавках или и не имеют лавок да имел в городех двори свои, а за промислом з рибою, соллю, протчим, ездя по другим городам они по вышеписанному в первом пункте изображенному обстоятельству должно быть мещанами, яко подсудственним особому над ими управлению... Ремесники всякого звания, якото кравци, шевце, ткаче, золотаре, слесаре и цехи свои при цехах особии цеховии уряд и за древнии обичаи в ознак того цехового правления хорунгви, чрез что все от селян, протчего тяглого посполства имеют немалую разнь.

3. В ревизиялних давних и нинешних ревизей книгах прилуцкого полку в городех и местечках градского звания обыватели писанни неодинаково. Иногда сами знатнейшии показанни мещанами, а убогшии и рукоделием питаючиися, також подвварчане пашеннии писанни были посполитими, а иногда все генерално знатнии и убогии купечеством и ремеслом и паханием земли упражняющиеся писанни равно посполитими и сие для того, что в аккуратном о том в ревизиях показивании особливой нужди и надобности не бывало, и ревизори в том по произволениям писывали ибо ревизии сочиняеми были не для чего инного, но к единому уравнению всех обще как козацкого, так посполитского званиев людей ко отбуванню общенародних указних повинностей...

Документ № 9

Проблеми поліпшення судочинства в Гетьманщині в кінці 60-х років XVIII ст. Представленіе Роменскому земскому суду писаря его Савицкаго объ упрощеніи формъ гражданского процесса[*].

Въ судъ земскій повўту Роменского. Представленіе. Каждое входящое въ оной судъ земскій дело вўрнимъ опитомъ есть, что всў трудности, медленности и безпорядки происходятъ отъ излишной переписки. Излишняя переписка первоначално сія: что челобитчики подаютъ въ

[*] Друкується за виданням: Лазаревский А. М. Замечания на исторические монографии Д. П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутовых судах. — Харьков, 1898. — С. 80—82. Приложения.

обидѣхъ своихъ исковие доношенiи и тѣ доношенiи присутствующiе разсматривая, дѣлають опредѣленiя о дачѣ позвовъ, которые вчернѣ и начисто пишутъся въ судѣ земскомъ. Сiе упражденеiе сколь затруднително, столь и медлително, для челобитчиковъ же обидително. Первое заключается зъ сего, что чѣмъ проходить время на разсмотрение таковыхъ доношенiй и на исправление по онихъ надлежащаго, тѣмъ можно исправить прямо и существенно до всего обще суда принадлежащое. Послѣдное доказуется тѣмъ, что челобитчики, найпаче бѣдние простолюдини, нанимають иногда, и за немалие денги, писать исковые доношения, а за позвы особо надлежащую уплатку дѣлають, покупая при томъ на все то и бумагу; такимъ образомъ входять въ сугубую волокиту и убитки. Примѣченно по дѣламъ и то, что съ таковыхъ непохвалнихъ обращеный раждаются непорядки такие, что ябедники, неразумѣющие сили закону и непонимающие прямой точности истцевой жалоби, приступая къ сочинению исковихъ доношенiй, пишуть иногда совсѣмъ противное, почему искатели иногда и въ самихъ правостяхъ лишаются доиску своего, да за таковими же непорядочними писателями примѣченно и то, что они пишуть доношения иногда съ излишнимъ пространствомъ, а иногда и съ упущениемъ принадлежащихъ обстоятелствъ, съ чего при производствѣ, не менше же и при разборѣ дѣла великое слѣдуеть помѣшателство и излишное времени упущенiе. Излишное писмо есть и сие, что позивающиесь стороны, являясь на судовие роки, подають о явкахъ своихъ явочния доношения, а въ судѣ таковия доношения вписиваются въ реестръ и приобщаются къ дѣламъ. Сей порядокъ сколь для челобитчиковъ тщетнiй и совсѣмъ безъполезнiй, столь найпаче для канцелярскихъ служителей тяжестный, тщетный и безъполезнiй: для челобитчиковъ посему; что они на сочиненiе таковихъ доношенiй убиточаютъся и провождають лишное время, а для урядниковъ и служителей канцелярскихъ тяжестень посему, что въ разборѣ онихъ, въ упискѣ въ реестръ, въ переборѣ и въ приши-

ваніи до дѣлъ, много времени уходитъ, такъ что по притчинъ однихъ явокъ до того времени пока реестръ кончится едваль приймутъ дѣла свое течение. Сіи жъ доношения почему введены въ судѣ земскомъ совсѣмъ неизвѣстно, ибо чтобъ тому быть на то нѣтъ нигдѣ узаконения. Всѣ вышедонесенные трудности и безпорядки могутъ быть уничтожены, ежели поставить мѣри соотвѣтствующие прямому разуму Малороссійскихъ законовъ Малоя Россіи даннихъ, права книги Статутъ и височайшими имѣнними грамотами утвержденны (sic), на основаніи коихъ и суда земскіе учрежденны и имѣются повелѣния, чтобы въ сихъ судахъ все по точности онихъ правъ происходило, по тѣмъ же правамъ выдача позвовъ совсѣмь къ должности судейской некасателна, ибо съ артикула 54-го, роздѣлу 4-го явствуетъ то, что позовъ до знанія судей доходитъ тогда, когда обѣ стороми станутъ передъ судомъ; выдача же позвовъ зависитъ единственно отъ должности писарской, по артикулу бо 18, въ роздѣлѣ 4, точно предписанно: естли кто имѣетъ обиду, то имѣетъ отъ писара земского того повѣту взять позвы, можетъ же сторона по тому же артикулу и готовій позовъ къ писару принесть, которой долженъ онъ подписать и печатъ судейскую приложить. И тако исковие доношения совсѣмъ ненужние для того, что по артикулу 16, роздѣлу 4-го сторони являючиесь на судовие роки имѣютъ должность вписиваться въ реестръ, а съ оного реестру долженъ визивать возной по ряду, кто прежде записался къ справѣ: а кто бы за трократнимъ вызивомъ неотозвался, таковъ сужденъ быть долженъ такъ какъ бы не сталъ. Надъ которое ясное о явкахъ постановление нѣтъ надобности быть явочнимъ доношениямъ, яко ни на какомъ законѣ основаннымъ; и по всѣмъ вышепредписаннымъ обстоятелствамъ не соблаговолитъ ли судъ земскій видачу позвовъ и по онимъ явку челобитчикамъ предписатъ на слѣдующемъ порядкѣ: 1) исковихъ доношеній отнинѣ не подавать, по всякъ въ обидѣ своей, обявя въ чемъ оная состоитъ, можетъ требовать позва у меня, а я выслушавъ жалобу, долженъ съ принадлежащимъ обстоятелствомъ написать

позовъ, или можетъ и сама сторона написать позовъ и принесть къ подпису ко мнѣ, а я должность имѣю оной подписать, не разбирая сили оного, кромѣ наблюдать должень форму и титулъ, ибо и по артикуламъ 19, 26 и 44, роздѣлу 4-го, непорадочній позовъ въ вынность сторонѣ приписуется. 2) Истецъ получа позовъ и заготовивъ съ оного копию, отдать долженъ возному; а возній зъ шляхтою и стороною имѣетъ несть тотъ позовъ къ отвѣтчику и копиюсъподлинимъпозвомъосвидѣтелствовать,притой же шляхтѣ подлинный отдать отвѣтчику или на имѣніи полагаетъ, написавъ въ немъ срокъ къ явкѣ отъ персоналной подачѣ четверонеделній, а отъ заочной шестонеделній, какъ о семъ по артикуламъ 17 и 18, въ роздѣлѣ 4, предписано. А копию, съ такимъ же написаниемъ сроку, вручаетъ истцу зъ своею помѣтою, что таковъ позовъ такого года, м-ця и числа, врученъ отвѣтчику или на имѣніи его такомъ то положенъ, а сию копию о вѣрности съ оригыналомъ подъпысуеть. Далѣ же поступать въ сознаніи по прежде даннимъ наставлениямъ. При отдачѣ же позвовъ долженъ возній обомъ сторонамъ напоминать, чтобъ они старались стать въ судѣ со всѣми своими документами, какъ и до сего отъ суда земского публикованно. 3) Явочнихъ доношеній ненадобно, но долженъ истецъ, являясь имѣть при себѣ скрѣпленную вознимъ копію позва и записаться въ реестръ, а когда возний позоветъ съ реестра и обѣ сторони станутъ предъ судомъ, то истецъ долженъ, въ силу артикула 54 раздѣлу 4-го, дать обявленную копию позва и по оному позву производить судние рѣчи и далѣй дѣйствовать, какъ и нинѣ въ судѣ земскомъ дѣлается. 4) Какіе случаются спори прежде суда, по онимъ, равно же и по такимъ дѣламъ, которие внѣ судной контроверсіи можно подавать и доношения и просить того, чего кому надобно.

Все вышеписанное подъ благоразсмотрение суда земского представляю Писаръ земскій повѣту Роменского Григорій Савицкій. 1768 года. сентября 15 дня. (Съ подлинника).

Найважливіші позначення скорочень у тексті

Акты ЮЗР — Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею
арк. — аркуш
арт. — артикул
Архив ЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе
вип. — випуск
вказ. — вказаний
ВР — відділ рукописів
ВУАН — Всеукраїнська Академія Наук
гл. — глава (розділ)
дис. — дисертація
доп. — доповнений
зб. — збірник
зв. — зворот
ЗНТШ — Записки Наукового товариства імені Шевченка
изд. — издание (видання)
істор.-філол. — історико-філологічний
К. — Київ
крб. — карбованець
М. — Москва
м. — місто
м-ко — містечко
Наук. зап. — Наукові записки
оз. — озеро
оп. — опис
п. — пункт
Пгр. — Петроград
ПСЗ — Полное собрание законов Российской империи
РДАДА — Російський державний архів давніх актів (Москва)
РДБ — Російська державна бібліотека (Москва)
с. — село
Сб. РИО — Сборник Русского исторического общества
сл. — слобода
социал.-екон. — соціально-економічний
СПб. — Санкт-Петербург
спр. — справа
ст. — стаття
т. — том
УАН — Українська Академія наук
Укр. іст. журн. — Український історичний журнал
ф. — фонд
ЦДІА України — Центральний державний історичний архів України (Київ)
цит. — цитується

ЦНБ НАН України — Центральна наукова бібліотека Національної Академії наук України ім. В. І. Вернадського (Київ)
ч. — частина
Чтения ОИДР (МОИДР) — Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете

Список карт

Список ілюстрацій

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК*

---

* У більшості випадків назви і класифікацію населених пунктів (місто, містечко, село і т.д.) подано за їх визначенням у тогочасних джерелах.

Зміст

Олександр Гуржій

Українська козацька держава в другій половині XVII — XVIII ст.: кордони, населення, право

Редактор *Анатолій Романенко*
Відповідальна за випуск *Тетяна Соломаха*
Технічний редактор *Галина Скороход*
Коректор *Галина Колінько*

Здано до складання 03.08.95.
Підписано до друку 03.10.96.
Формат 84x108 1/32. Папір офсетний № 1.
Гарнітура таймс. Зам. 6-249.

Видавництво "Основи".
252133, Київ-133, бульв. Лихачова, 5.

Київське АТ "Книга".
254655, МСП, Київ-53, вул. Артема, 25.

Гуржій, Олександр.

Г 95 Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право. — К.: Основи, 1996. — 222 с.

ISBN 966-500-040-3

У книзі зроблено спробу вперше у вітчизняній історіографії дослідити проблему становлення та шляхів розвитку території Української держави, визначити її межі в другій половині XVII—XVIII ст. На конкретному фактичному матеріалі, із залученням досягнень зарубіжних істориків, автор детально характеризує у територіальному відношенні державу за правління Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка та інших гетьманів, показує негативну роль царського уряду в державотворчих процесах в Україні. У праці наводяться цікаві дані про кількісний та етнічний склад населення різних регіонів країни, висвітлюються загальні тенденції демографічних змін, досліджуються напрямки тодішньої міграції, суть і значущість правових норм, за якими жили українці, проводиться думка співіснування на українських землях кількох державних утворень.

Книга розрахована на спеціалістів-істориків, студентів, широке коло читачів.

Г $\frac{0503000000 - 35}{96}$ Без оголош. ББК 63.3(4Укр)46